

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*Кафедра кафедри педагогіки
та методики початкової освіти*

Брижак Н.Ю.
**"Краєзнавча та туристична
робота"**
курс лекцій

Мукачево - 2012

Брижак Н.Ю.

**"Краєзнавча та туристична
робота"**

Курс лекцій
для студентів педагогічного факультету,
які навчаються на спеціальності "Початкова освіта"
(пробне видання)

Брижак Н.Ю. **"Краєзнавча та туристична робота"**. Курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності "Початкова освіта" : – Мукачево: МДУ, 2012. – 116 с.

Рецензенти:

Андріївський Б.М.

Кузьма–Качур М.І. старший викладач кафедри педагогіки та методики початкової освіти

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри педагогіки і методики початкової освіти Мукачівського державного університету Протокол від " 7 " листопада_2012року № 3

Даний курс лекцій міститься теоретичний матеріал до всіх тем курсу "Краєзнавча та туристична робота", де розглядаються питання організації краєзнавчо-туристичної роботи в школі. Проаналізовано основні форми такої роботи - екскурсії, туристські походи, змагання, показано особливості їх розробки, підготовки і проведення. Окрему увагу приділено організації шкільного краєзнавчого музею (створенню експозицій і музейних фондів, підготовці й проведенню екскурсій).

Посібник призначений для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, вчителів, організаторів туристично-краєзнавчої роботи у школах та у позашкільних закладах.

© Брижак Н.Ю.

© МДУ, 2011

У сучасний період розбудови нашої державності перед українською школою стоїть важливе завдання - виховання всебічно розвиненої, духовно багатой особистості з стійкими моральними переконаннями, яка буде любити і шанувати свою Батьківщину, красу її неповторної природи, зберігати найкращі здобутки науки і культури, пишатися своєю історією. А для того, щоб любити свою Батьківщину - треба її пізнати. У цьому може допомогти величезна різноманітність форм, методів і напрямків пізнання рідного краю.

У зв'язку з цим краєзнавчо-туристична підготовка студентів є одним із найважливіших завдань педагогічного вузу. Вона обумовлена як професійними вимогами - необхідністю формування у майбутніх учителів організаційно-методичних навичок із залучення підростаючого покоління до невичерпної скарбниці свого народу, так і необхідністю розв'язання проблем сьогодення, які пов'язані з навчанням і вихованням школярів.

Для підготовки студентів до краєзнавчо-туристичної роботи в школі у програму запроваджено навчальну дисципліну «Краєзнавчо-туристична робота». Структура курсу подана в таблиці. Згідно з нею, у методичному посібнику подано матеріал з основних тем лекційних занять, запитання для самоконтролю, довідковий матеріал та список основних літературних джерел з даної дисципліни. Це стане у нагоді студентам педагогічних факультетів вищих навчальних закладів, вчителям початкових класів та всім тим, хто цікавиться питаннями організації краєзнавчо-туристичної роботи в школі та інших навчальних закладах.

Структура навчальної дисципліни

№ п/п	Тема	год.
1	Зміст краєзнавчо-туристичної роботи в школі.	2
2	Фундатори національного краєзнавства.	2
3	Історія шкільного краєзнавства в Україні.	2
4	Туристична карта: мета створення, зміст легенди туристичної карти.	2
5	Організація і методика проведення краєзнавчих екскурсій.	4
6	Фортеці, замки і монастирі як краєзнавчо-туристичні об'єкти.	2
7	Шкільний краєзнавчий музей.	2
8	Стаціонарні форми краєзнавчої роботи. Краєзнавчий гурток в школі.	2
9	Педагогічні аспекти туристсько-краєзнавчої діяльності в школах та позашкільних закладах.	2
10	Походи як одна з форм туристичної діяльності.	6
11	Системи організації відпочинку школярів та форми проведення дозвілля.	2
12	Охорона природи - справа всіх людей планети.	2
13	Туристсько-краєзнавчі можливості Закарпаття.	10
	Разом:	40

Тема 1. ЗМІСТ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ.

1. Завдання, принципи та функції краєзнавчої роботи.
2. Основні методи краєзнавчих досліджень.
3. Основні форми краєзнавчо-туристичної роботи та методика їх організації і проведення.

„... А ще життя чудове тому,
що можна мандрувати”

М. Пржевальський

1. Завдання, принципи та функції краєзнавчої роботи

Суть краєзнавчо-туристичної роботи в школі полягає в тому, щоб відшукати, обґрунтувати і розкрити (обов'язково у взаємозв'язках і взаємозалежностях) всю сукупність особливостей, зосереджених на певній території земного простору, і дати, таким чином, комплексну генетичну картину життя усєї території у природно-історичному і соціально-економічному відношеннях.

Об'єктом краєзнавчо-туристичної діяльності є сукупність (комплекс) географічних об'єктів і явищ суспільного життя та їх взаємозв'язків на певній території (урочище, сільський та міський населений пункти, район, область тощо).

Виходячи із навчально-виховних завдань школи, краєзнавчо-туристична діяльність характеризується трьома основними функціями, з яких випливають основні аспекти педагогічної мети: навчально-освітній, формування практичних вмінь і навичок.

Основні завдання краєзнавчо-туристичної роботи:

- 1) формування вмінь і навичок дослідження природи, господарства і населення рідного краю, його минулого і сучасного;
- 2) виховання на основі результатів власних краєзнавчих досліджень, почуттів національної свідомості, громадянського обов'язку, відповідальності за збереження об'єктів, пам'яток природи, історії та культури своєї Батьківщини;
- 3) закріплення теоретичних знань, формування вмінь їх практичного застосування, а також створення надійної основи для здобуття вищої освіти;
- 4) залучення молоді до практичної реалізації природоохоронних, екоосвітніх, історико-культурних та інших актуальних програм сьогодення,
- 5) прищеплення любові до праці. Виявлення і всебічне вивчення особливостей характеру учнів та їх нахилів;
- 6) виховання міцного і дружнього дитячого колективу, встановлення і зміцнення зв'язків між дітьми різних шкіл, міст, сіл;
- 7) оздоровлення дітей, зміцнення їх фізично і морально;
- 8) поповнення існуючих або створення нових шкільних краєзнавчих музеїв, кабінетів, краєзнавчих кутків матеріалами, зібраними у походах, експедиціях та на екскурсіях;
- 9) підвищення кваліфікації вчителів географії, педагогів-організаторів, вдосконалення навичок їх науково-дослідної та суспільно-корисної роботи.

Краєзнавчо-туристична діяльність сьогодні являє собою об'єктивну потребу суспільства пов'язувати навчально-виховний процес з актуальними питаннями соціально-економічного життя, культурно-духовного відродження народу України, з підготовкою учнів до суспільно-корисної роботи і трудової діяльності.

За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, краєзнавство у поєднанні з туризмом - це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно-корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю.

Найбільш ефективною буде краєзнавчо-туристична роботи саме тоді, коли вона буде задалегідь спланована, зорієнтована на навчально-виховні завдання школи, послідовна, пов'язана з життям, а її методи відповідатимуть віковим особливостям учнів. Туристсько-краєзнавча робота займає ключове місце в національно-патріотичному вихованні молодого покоління, а участь у Всеукраїнському русі учнівської молоді за збереження та примноження традицій, звичаїв, обрядів народу, сприяє вихованню в учнів національної самосвідомості. Встановлено, що туристично-краєзнавча діяльність у школах є однією з найпопулярніших в

учнівському середовищі. Це підтверджується значною кількістю гуртків, що забезпечують національно-патріотичне виховання молодого покоління.

Головними завданнями, що повинні реалізовуватися у загальноосвітніх навчальних закладах під час туристсько-краєзнавчої роботи є:

- реалізація державної політики в галузі освіти засобами туризму, краєзнавства, спорту й екскурсій;
- надання методичної допомоги вчителям з питань упровадження форм і методів туристсько-краєзнавчої роботи з учнівською молоддю в практику навчально-виховної діяльності;
- створення умов для гармонійного розвитку особистості, задоволення потреб дітей та підлітків у загальній освіті, організації їх оздоровлення, дозвілля і відпочинку;
- виявлення, розвиток і підтримка юних талантів і обдаровань, стимулювання творчого самовдосконалення дітей та юнацтва, розвиток краєзнавчо-дослідницької діяльності учнів;
- формування у дітей та юнацтва національної самосвідомості, активної громадянської позиції, прагнення до здорового способу життя;
- задоволення потреб учнівської молоді у професійному самовизначенні відповідно до їх інтересів і здібностей;
- просвітницька діяльність .

Загальноосвітні навчальні заклади у своїй туристсько-краєзнавчій діяльності керуються Конституцією України, Законами України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", актами Президента України, Кабінету Міністрів України, наказами МОН, інших центральних органів виконавчої влади, у сфері управління яких перебуває загальноосвітній навчальний заклад, рішеннями місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, Положенням про загальноосвітній навчальний заклад (N 964, від 14 червня 2000 р.), власним статутом, іншими законодавчими і нормативно-правовими документами, що регулюють діяльність навчальних закладів.

Розрізняють такі принципи шкільного краєзнавства, як:

1. Принцип науковості передбачає уникнення в проведенні краєзнавчої роботи поверховості та схематизму. Методика краєзнавчих досліджень повинна ґрунтуватися на глибокому вивченні літератури, широких зв'язках та консультаціях зі спеціалістами.

2. З принципом науковості безпосередньо пов'язаний принцип системності й послідовності. Він впливає як із поставлених перед шкільним краєзнавством завдань, так із особливостей процесів явищ, що вивчають. Системність і послідовність передбачають довготривале краєзнавче дослідження краю, без чого не можливо зробити висновки, узагальнення, встановити закономірності, характерні для даної території, а також простежити взаємозв'язок і взаємозумовленість певних явищ, предметів, подій у даному краї з такими ж в інших регіонах країни.

3. Патріотична спрямованість. Діяльність юних краєзнавців підпорядкована завданням відродження духовності і національної свідомості, формуванню високої громадянськості.

4. Зв'язки краєзнавчо-туристичної роботи з навчально-виховними завданнями школи полягають у тому, що, з одного боку, результати краєзнавчих досліджень використовуються на уроках, а з другого — розв'язуються завдання дослідження особливостей природи, господарства, історії та культури рідного краю під час програмних екскурсій, спостережень, практичних робіт на місцевості тощо.

5. Принцип урахування індивідуальних, особливостей учнів, їх попереднього досвіду. Суть цього принципу полягає у вивченні й урахуванні індивідуальних особливостей учнів, їх інтересів, попереднього досвіду з метою підвищення якості навчання з шкільного краєзнавства, всебічного розвитку учнів, формування їхніх творчих здібностей.

6. Специфічним для шкільного краєзнавства є принцип регіональності, що базується на врахуванні конкретних особливостей краю (природних, культурних, історичних, економічних та ін.). Без урахування цих особливостей не може бути шкільного краєзнавства.

7. Ще однією вимогою своєрідною для шкільного краєзнавства принцип дослідництва і творчості, який впливає з того, що шкільне краєзнавство не зводиться лише до засвоєння певних знань і з цієї галузі науки, а передбачає також організацію різноманітної практичної діяльності, зокрема пошук матеріалу, його аналіз, систематизацію, творче переосмислення та практичне застосування.

8. Оптимальне поєднання краєзнавчо-туристичної роботи із суспільно-корисною діяльністю досягається за рахунок тісного зв'язку школи з місцевими організаціями, науковими установами і навчальними закладами.

9. Поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом краєзнавчо-туристичною роботою. Самодіяльність учасників краєзнавчої роботи полягає в самостійному вирішенні учнями під керівництвом учителів усіх організаційних питань проведення пошукової роботи і оформлення матеріальних результатів дослідження.

10. Популяризація краєзнавчо-туристичної роботи школи полягає в тому, що результати досліджень повинні бути відповідним чином оформлені і експоновані для широкої громадськості.

Виступаючи складовою туристської галузі країни, дитячо-юнацький туризм в Україні в першу чергу покликаний вирішувати важливі соціальні завдання, пов'язані з вихованням, оздоровленням та освітою підростаючого покоління засобами туристсько-краєзнавчої діяльності, а саме:

- отримання нових знань;
- фізичне оздоровлення та профілактика захворювань;
- орієнтація підростаючого покоління на здоровий спосіб життя, формування активної життєвої позиції;
- розвиток кращих моральних людських якостей та відносин;
- підготовка підлітків до служби у лавах армії, до навчання у вищих навчальних закладах військового типу;
- екологічне виховання, виховання свідомого ставлення до природи нашої країни.

2. Основні методи краєзнавчих досліджень

Краєзнавчі дослідження охоплюють велику багатоманітність об'єктів природи, населення і господарства, тому для них використовуються різноманітні методи дослідження.

Літературний метод полягає у вивченні й дослідженні рідного краю з використанням краєзнавчих джерел (статті та повідомлення в газетах та журналах краю, наукові часописи, літературні твори авторів краю тощо). Вкрай важливо навчити учнів добирати матеріали з цих джерел. Велику допомогу вчителям можуть надати бібліографічно-краєзнавчі відділи обласних бібліотек, де систематизовані всі потрібні відомості.

Усі літературні джерела умовно можна згрупувати наступним чином:

1. Архівні матеріали.
2. Книги різних років видання (для учнів, учителів та ін.).
3. Статті з періодичної преси.
4. Праці наукових конференцій.
5. Матеріали інтернет-джерела.

Виписки з літературних джерел доцільно робити дослівно або передавати своїми словами і записувати на спеціальних картках за окремими темами. Усі ці матеріали слід систематично поновлювати і поповнювати.

Надзвичайну цінність матиме зібрана інформація про минуле рідного краю. У приватних осіб, у сім'ях школярів можна знайти чимало різних давніх видань, журналів, газет з цікавими матеріалами. Деякими з них можна неповними фонди шкільного краєзнавчого музею або кутка.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників у характеристиці ряду географічних об'єктів та явищ. Серед найпопулярніших статистичних джерел - статистичні довідники областей та України, а також статистичні збірники. Особливо корисні для дослідження ті, що містять матеріал за багато років.

Постійне джерело статистичних даних - періодична преса та Internet-ресурси.

Картографічний метод дослідження полягає у створенні картографічних моделей, картосхем, карт, ілюстрацій, рисунків.

Особливо корисним для школярів буде створення плану свого населеного пункту, карти району. При дослідженні певних соціальних явищ, доречно оформити результати роботи графіками та діаграмами, картами-врізками, що дозволять візуально зробити аналіз, порівняння явища чи окремих його структурних частин.

Візуальний метод знаходить своє відображення в узагальненні власних спостережень під час дослідження будь-якого географічного об'єкта.

У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями (особливо старожилами), спеціалістами народного господарства, освіти і культури, науковцями, письменниками, журналістами.

Анкетний метод - письмове або усне опитування багатьох людей за певною анкетною або за спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу, щоб встановити певні закономірності розвитку об'єкта чи явища. Може застосовуватись як під час польових, так і стаціонарних форм роботи.

Дослідницький метод - необхідний для активізації краєзнавчої роботи. Перед учнями ставляться різні пізнавальні і практичні завдання, що сприяють підвищенню їх розумової діяльності і самостійності.

Фотографування - невід'ємна складова кожної екскурсії чи походу. Фотознімки дають можливість зафіксувати найцікавіші епізоди з життя юних краєзнавців і є важливим документом проведення роботи. Альтернативою фотографуванню може бути відеознімання.

3. Основні форми краєзнавчо-туристичної роботи та методика їх організації і проведення

Туристсько-краєзнавча діяльність характеризується надзвичайною різноманітністю її організаційних форм, які можна об'єднати у дві групи:

1) стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, уявні подорожі по рідному краю, краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, радіо- і стінна газети, листування і обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів, зустрічі з визначними людьми краю та інші заходи, що проводяться в умовах школи чи населеного пункту;

2) туристські форми: прогулянки, екскурсії, одноденні і багатоденні походи, подорожі на різних видах транспорту, експедиції, туристські змагання і зльоти тощо.

Найпоширенішою формою краєзнавчо-туристичної роботи в школі є гурток.

Гурток - це організована самодіяльна група учнів, що поглиблено вивчають рідний край. Найефективнішою буде робота гуртка у тому випадку, коли кількість його членів не перевищуватиме 16 осіб. Найоптимальніше, коли школярі, що входять до складу гуртка, будуть однієї вікової категорії (різниця у віці між ними не перевищує 1- 1,5 року). Але якщо в школі працює один вчитель-предметник, то до роботи в гуртку він може залучати учнів різних класів при цьому обираючи завдання дослідження відповідно до вікових категорій цих школярів.

Залучати до роботи у гуртку варто тільки тих учнів, що цікавляться предметом (при цьому не важливо, якою є успішність учня на уроці). Для того, щоб робота гуртка була ефективною необхідно дотримуватись постійного складу його учасників та послідовності у здійсненні діяльності.

Заняття в гуртку проводяться у позаурочний час, як правило, два-три рази на місяць. Вони можуть відбуватися у різноманітних формах: краєзнавчі вечори, вікторини, КВК, брейн-ринги, лекторії, прес-конференції, семінари, екскурсії, прогулянки та ін.

Якщо кількість учасників гуртка досить висока (18-25 членів), то його роботу можна спрямувати у декількох напрямках, організувавши учнів у секції по 5-7 осіб. Кожна з секцій може проводити дослідження у певній сфері, наприклад: «Природа рідного краю», «Рослинний і тваринний світ», «Населення нашого краю», «Культура і звичаї». «Минуле і сучасне нашої школи» тощо.

Клуб - найвища форма організації краєзнавчо-туристичної роботи в школі. Він об'єднує у своєму складі гуртки та секції. Кількість членів клубу може досягати 60 осіб і більше. Як правило, це учні середніх і старших класів.

Кожен клуб повинен розробити свій статут, емблему, гімн.

Робота клубу організовується на принципах шкільного самоврядування - учні самі обирають раду клубу, голову ради, редактора стін- або радіогазети, утверджують основний зміст роботи клубу тощо. Однак до числа членів ради обирають також учителів, батьків, працівників наукових установ, які можуть надавати консультації та іншу допомогу в роботі клубу.

Товариство — самодіяльна організація із 40-60 старшокласників, які цікавляться туризмом і краєзнавством.

Товариство складається з трьох-п'яти секцій, які споріднені за змістом роботи. Наприклад, товариство краєзнавців може мати такі секції: географічну, біологічну, етнографічну, історичну, літературну та туристичну.

Очолює товариство правління, що обирається загальними зборами. Обирають також голів секцій, відповідального секретаря, головного редактора стінгазети, консультантів. Збори товариства проводяться двічі-тричі на рік. Саме тоді обирають дійсних та почесних членів товариства.

Почесними членами товариства обирають відомих вчених, письменників та громадських діячів краю, їм вручають членські квитки і запрошують на ювілейні та інші святкові збори товариства. Почесні члени консультують учнів з певних проблем, надають їм наукову літературу та ін.

На загальних зборах затверджують девіз, емблему, статут товариства, вручають членські квитки.

Обираючи різноманітні форми туристської діяльності з учнями для вивчення рідного краю, необхідно дотримуватись основних етапів. Це - підготовчий, польовий і заключний (камеральний).

На підготовчому етапі учні ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними чи картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Під час планування туристсько-краєзнавчої роботи варто також врахувати участь учнів у суспільно-корисній праці: охорона історичних, культурних, природних пам'яток тощо. Складається кошторис досліджень чітко розподіляються обов'язки між членами туристсько-краєзнавчої групи.

Польовий період — це дослідження під час екскурсій, походів чи експедицій за планом, складеним у підготовчий період. Польові дослідження - це збирання відомостей про природу, населення і господарство краю, а також історичного, топонімічного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

У заключний, або камеральний, період проводиться оформлення зібраного матеріалу у вигляді звітів, фотоальбомів, стінних газет, поповнюються фонди шкільного краєзнавчого музею або кутка.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Розкрийте зміст краєзнавчо-туристичної роботи в школі. Які її основні функції та принципи?*
- 2. Укажіть основні методи краєзнавчих досліджень з географії.*
- 3. Які форми краєзнавчо-туристичної роботи Вам відомі?*
- 4. Які форми краєзнавчої роботи належать до групи стаціонарних.*

Тема 2. ФУНДАТОРИ НАЦІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА.

1. Періодизація національного краєзнавства.
2. Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей.
3. Видатні постаті українського краєзнавства.

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті,

1. Періодизація національного краєзнавства.

Знайомство з навколишнім світом розпочинається з вивченням рідного краю. Це невід’ємна частина шкільної освіти.

Краєзнавство - це всебічне наукове вивчення певної території країни (краю).

Актуальною й для наших днів залишається проблема періодизації історії розвитку краєзнавства в Україні. Останнім часом українські науковці-краєзнавці (П. Тронько, Г. Денисюк Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М. Костриця та ін.) у ряді праць оприлюднили своє бачення етапів періодизації історії краєзнавства в Україні.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження становлення, організація. Ці чотири етапи М. Костриця та М. Пістун вважають відповідними у визначенні періодизації історії краєзнавства (табл. 1).

Таблиця 1

Періодизація національного краєзнавства			
I етап	II етап	III етап	IV етап
Витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап за М. Пістуном). Тут варто виокремлювати три періоди: найдавніший, античний, середньовічний — від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому — до XVII ст.)	Зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном). Цей етап також поділяється на три періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний. Він охоплює період від початку XVIII ст. до середини XIX ст.	Становлення українського краєзнавства. Охоплює останню третину XIX ст. — початок XX ст.	Організація краєзнавства в Україні. Період включає хронологічні межі від 20—30-х рр. XX ст. до сьогодення

2. Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей.

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами — мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витоки краєзнавства зародилися разом з пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали окремі роди і племена наших пращурів вже на ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовувалися для здобуття людьми необхідних засобів для свого існування і безпечного життя. Окремі знахідки кістяних пластинок з піктограмами дають українським: археологам підстави стверджувати, що ще 30-20 тис., років тому в мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа **Геродота** (484—425 рр. до Р. Х.)- В одній з книг свого 9-томного трактату "Історії" Геродот, на підставі відвіданя причорноморського міста Ольвія, мандрівки у пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

Значну увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ й історик **Страбон** (66—20рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф **Клавдій Птолемей** (бл. 90—160рр.).

Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію — загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство). Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путшові збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, про їх ремесла, побут і вірування.

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис "Повість врем'яних літ" датує початок "руської землі" 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів — Нестора Літописця — першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву "Україна" (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю, про його народ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209—1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста і транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Поява відомостей про культуру та побут українського народу відноситься до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

Першим докладним описом географії нашої країни була книга (1549 р.) Зигмунда Герберштейна — німецького мандрівника. Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'езе (1548р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків "Опис України...". У ній міститься також перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень (див. форзац).

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI—XVII ст. з розвитком братських шкіл і поширення шкільництва серед широких верств українського населення.

Книжки того часу були насичені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру, вчили студентів орієнтуватися на місцевості, складати простий план. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI—XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

Буремним для України XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому з XVIII ст. настає *другий етап* початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема **Михайла Ломоносова**. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії **Г. Новицьким** написане дослідження "Краткое описание о народе остячком", що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить **Івану Кирилову**. У 1731 р. він видав книгу "Цветущее состояние Всероссийского государства". У 1745р. Академія наук випустила "Атлас Российской империи", в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавча робота в ХІХ ст. активізується у зв'язку із створенням у Харкові, Києві, Одесі університетів, викладачам яких доручалось вести на основі власних спостережень записи історичного, топографічного, статистичного характеру, здійснювати ботаніко-зоологічні, метеорологічні дослідження, паралельно готуючи відповідні інструкції для вчителів гімназій з метою їх підготовки до аналогічної роботи.

У 1835 р. в Києві створено Тимчасовий комітет для розшукування старожитностей, у функції якого входило виявлення і вивчення археологічних пам'яток. Результатом цієї роботи стало створення музею старожитностей при університеті Св. Володимира.

В 1843 р. організована Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, яку в літературі прийнято іменувати Київською археографічною комісією. На неї покладалось вивчення і видання документальних матеріалів історичного характеру, а також виявлення і дослідження археологічних та історико-культурних пам'яток.

До І пол. ХІХ ст. відноситься заснування наукових товариств, які функціонували на громадських засадах і мали в своєму складі не лише науковців, охоплюючи також широкий аматорський загал.

У період з 1839 по 1922 рр. діяло Одеське товариство історії і старожитностей, що було осередком краєзнавчих досліджень на півдні України. Його силами організовувались наукові експедиції, екскурсії. В 1840 р. при ньому засновано музей старожитностей. Товариством видано 33 томи наукових записок.

У 1873 р. розпочало свою діяльність Історичне товариство Нестора літописця, яке за період до 1914 р. опублікувало 24 збірники наукових праць. Організація проіснувала до 1926 р.

Тоді ж відкрито наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові, в доробку якого більше 200 томів наукових праць.

К.Д. Ушинський наголошував на необхідності включення до шкільної програми спеціального предмета, що передбачав би вивчення рідного краю відповідно до «горизонту кожної місцевості». До 1917 року терміну «краєзнавство» не було, тому в школах викладалося «Батьківщинознавство» або «Вітчизнознавство».

Третій етап — становлення українського краєзнавства — охоплює останню третину ХІХ ст. — початок ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах України. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією — проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну "Ще не вмерла України", географ-краєзнавець **Павло Чубинський**. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція збрала величезний краєзнавчий матеріал — 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", 1872—1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю РГТ (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

Творець народної національної ніколи в Україні, видатний педагог **К. Д. Ушинський** (1824—1871 рр.), автор підручників "Рідне слово" і "Дитячий світ", теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет *вітчизнознавство* й постулював таку тезу: "успішним є навчання, яке здійснюється па базі краєзнавства".

Інший видатний український педагог — **Софія Русова** (1856—1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника "Початкова географія" (1911р.), виданого українською мовою, — нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей — прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром *українознавства* на цьому етапі стає Львів

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний діяч української науки, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866—1934рр.) — майбутній перший президент незалежної України. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували "Літературно-науковий вісник", який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал "Житте і слово" (1894—1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка "Етнографічно-статистичного", що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був співорганізатором багатьох студентських мандрівок: мандрував гірськими верхами та селами Бойківщини, Гуцульщини, був одним із засновників бібліографії Галицької краєзнавчої літератури. Результатом постійних мандрівок письменника у Карпати були не тільки численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, а й численні дослідження цих матеріалів. У свою чергу, знання історії й побуту населення Карпат і Підкарпаття надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: "Петрії і Довбушуки", "Захар Беркут", "Перехресні стежки" та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі "Найновіші напрями в народознавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо. Видатний мандрівник-краєзнавець І. Франко був також неперевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій. Улітку 1884р. він став ініціатором мандрівки української студентської молоді в Карпати, що набула значення широко запланованої національно-просвітницької й політичної акції. У програму входило не тільки знайомство з історичними пам'ятками, життям народу, а й виступи з доповідями, концертами, дискусії тощо. Мандрівка започаткувала добру традицію щорічних культурно-просвітницьких подорожей української студентської молоді Галичиною.

Кінець XIX ст. — початок XX ст. — це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв.

Запитання для самоконтролю:

1. Що вивчає краєзнавство?
2. Назвіть основні етапи розвитку краєзнавства в Україні.
3. Складіть життєпис видатних постатей українського краєзнавства.
4. Яка сфера дослідження історичного краєзнавства?
5. Що є об'єктом вивчення географічного краєзнавства?
6. Що вивчає туристичне краєзнавство?
7. Який взаємозв'язок існує між краєзнавством і туризмом?

Тема 3. ІСТОРІЯ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

1. Зародження шкільного краєзнавства в Україні.
2. Становлення і розвиток шкільного краєзнавства у ХХ столітті.
3. Відродження краєзнавства в системі шкільної освіти у період незалежності України.
4. Роль молодіжних товариств у розвитку краєзнавства та туризму в Україні.

1. Зародження шкільного краєзнавства в Україні

Ідеї використання краєзнавства у школі в Україні започаткувалися давно. Ще за часів Київської Русі вивчали історію, географію, культуру, використовуючи літописи, усну народну творчість.

І вже у другій половині ХІХ століття настає перед українськими школами питання про введення в навчальний процес нових предметів, а саме: батьківщинознавство (пізнання малої батьківщини) та вітчизнознавство (пізнання своєї Вітчизни).

Провідні вітчизняні педагоги завжди розглядали краєзнавство як один із найважливіших чинників зв'язку навчання з навколишнім життям. Ще в період становлення географії як навчального предмету (початок ХVІІІ ст.) в школу стали проникати краєзнавчі ідеї, закладені працями відомих вчених-педагогів: Я.А.Коменського, Ж.-Ж.Руссо, Й-Г.Песталоцці, Д.Дістервега та ін.

Велика заслуга у розробці педагогічних засад шкільного краєзнавства належить відомим вітчизняним вченим-педагогам, зокрема К.Ушинському, С.Русовій, В.Гериновичу, К.Дубняку, В.Замковому, І.Прусу, В.Сухомлинському та ін.

Зародження основ шкільного краєзнавства у нашій країні пов'язано з іменами багатьох вчених, педагогів та психологів минулого, зокрема, це пов'язано з іменем Я.Коменського. Саме Я.Коменський вважав пізнання навколишнього життя першоосновою навчання. І на основі цього у своїй праці "Світ у картинках" сформулював краєзнавчий принцип: "Від простого до складного, від близького до далекого, від відомого до невідомого".

Видатний педагог К.Ушинський теж надав великого значення цьому принципу і сформулював його як «батьківщинознавство». Він як творець народної національної школи в Україні головним завданням школи вважав виховання в учнів високих почуттів любові й відданості народові і, у зв'язку з цим, особливого значення надавав вивченню вітчизняної історії. Вчений теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі і поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Видатний педагог також рекомендував навчати краєзнавства "колом, що розширюється": від знайомого - до загального, від близького (свого краю) - до далекого (всієї країни).

Будучи пропагандистом навчання краєзнавства на місцевому матеріалі, він поклав початок новій течії - батьківщинознавству, що стало основою сучасного краєзнавства.

В передмові до другої частини "Рідного слова" вказувалось на необхідності розвитку у дітей "інстинкту місцевості", тобто розуміння взаємозумовленості природних процесів, уміння бачити місцевість в цілому, з усіма особливостями її природи, життя населення і господарського розвитку. Цю "здібність надзвичайно корисну і в навчанні, і у практичному житті", необхідно також прививати й у процесі вивчення) природознавства.

Видатний діяч, мислитель і педагог О.Духнович надає шкільному і краєзнавству також великого значення. Він у своїй педагогічній системі значну увагу приділяв ідеї народності, сутність якої полягає в тому, тої українці повинні мати школу рідної мови; на рідній мові учні повинні опановувати такі навчальні предмети, як історія, культура, народна педагогіка.

Особливе місце у розвитку шкільного краєзнавства в Україні відіграні визначний український письменник і громадський діяч І.Я.Франко. У дитячі та студентські роки він багато подорожував Карпатами і Прикарпаттям. Пізніше, відзначаючи навчально-виховну роль мандрівництва, І.Я.Франко привертав увагу до політики таких розвинутих країн, які Німеччина, Данія, Швеція, у яких краєзнавство було одним із важливих) предметів шкільного навчання.

У статті «Галицьке краєзнавство» (1892) І.Я.Франко вперше запроваджує термін «краєзнавство», обґрунтовує значення краєзнавства як [наукової дисципліни і визначає його місце в системі українознавства.

Вивчення краєзнавства в школі, на думку І.Я.Франка, дає «змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією і т.д. Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба доводити. Адже це ж перший щабель, перша прикмета реальної освіти - знати своє найближче оточення, знатні минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом | живого, свідомого і об'єднаного організму».

Принцип регіонального підходу та народності у краєзнавстві започаткувала в Україні у 70-их рр. ХІХ ст. відома педагог і просвітителі» С.Русова, яка вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю на певній території. У 1918 р. побачив світі підручник С.Русової «Початкова географія», у якому поряд з розповідями про земну кулю, річки Дніпро і Дністер, моря і океани, повітря і його значення та інші загальні терміни і поняття, весь матеріал підручника містив велику кількість інформації з географії рідного краю. Після кожної теми у підручнику автор пропонує запитання для учнів, які спонукали б їх до дослідження рідної землі.

Готуючи посібник «Методика початкової географії», С.Русова зазначала, що для українців географія України має особливе значення, насамперед, як чинник самоствердження нації. Неодмінною умовиш успішного вивчення предмету С.Русова вважала застосування вчителем краєзнавчого принципу, для якого «не шкодувати часу на позашкільну працю, екскурсії, мандрівки лабораторні досліди» тощо. Систему краєзнавчої роботи в школі педагог узагальнила у статті «Краєзнавство у народній школі».

Софія Русова зазначала, що краєзнавча робота в школі об'єднує майже всі шкільні дисципліни, всі окремі науки в один комплекс: краєву історію, географію, арифметику, фольклор тощо. і, навіть, створила свій план краєзнавчої роботи в школі.

За загальну освіту народу, навчання рідною мовою, необхідність пізнання рідного краю виступали ще і такі українські педагоги як: Х.Алчевська, А. Музиченко, В.Родников, Я.Чепіга. А вже в 1914-1915 роках на учительських з'їздах, нарадах були прийняті рекомендації про використання краєзнавчого матеріалу.

2. Становлення і розвиток шкільного краєзнавства у ХХ столітті

Вивчення історико-краєзнавчих аспектів свідчить про те, що краєзнавство широко розповсюджується в 20-ті роки ХХ століття. Краєзнавчий рух стає масовим. У цей період в основу побудови шкільних програм був покладений принцип краєзнавства.

Започаткований ще на початку ХХ ст. С.Русовою краєзнавчий принцип, підсилений комплексністю, сприяв засвоєнню дітьми 8-11-річного віку доступного, зрозумілого матеріалу на близьких прикладах навколишнього середовища. Дослідники краєзнавства справедливо називають період 20—30 років ХХ ст. "золотим періодом" в його історії. Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів в Україні, краєзнавство із заняття одинаків зросло до рівня виняткової державної справи.

У 1925 р. в Харкові відбулася перша Всеукраїнська конференція краєзнавчих організацій, на якій було з'ясовано умови роботи та визначено перспективи краєзнавчого руху, показано його силу і життєвість. За рішенням конференції створено Український комітет краєзнавства, до складу якого входив С.Рудницький - "засновник географічного українознавства".

Одна із книг С.Рудницького має назву «Україна: край і народ». Цим автор підкреслював, що Україна, з одного боку, це велика частина землі, край, країна, а з другого - народ, який проживає на цій землі - українці.

Внесок Олени Степанів у розвиток українського шкільного краєзнавства окреслюється створенням таких фундаментальних праць, як: «Мандруємо по рідному краю», «Дністровим шляхом», «Крим - ключ до Чорного моря».

О.Степанів стверджувала, що «любов до рідного краю, що зароджується природно від найранішніх днів людського життя, поглиблюється ч часом через пізнання усіх закутків рідної землі, почавши від найближчого оточення, аж до її найдальших меж».

О.Степанів не раз наголошувала на важливості краєзнавчих екскурсій для школярів, починаючи з молодшого віку. Вчена при цьому наголошувала на необхідності детального продумування, планування кожної прогулянки, подорожі чи екскурсії. Бо саме тоді, вважала вона, це дасть кожному учаснику особисту і громадську користь.

О.Степанів розробила основні вимоги до організації екскурсії, серед яких такі:

- визначення мети і маршруту екскурсії, часу перебування на основних об'єктах, способу переміщення і коштів;
- підбір відповідного одягу, необхідних під час подорожі речей та їжі;
- використання компаса, карт, довідкової літератури.

Вслід за І.Франком вчена стверджує, що починати мандрівництво варто від найменшого віку: спочатку у вигляді короткочасних прогулянок, під час яких діти знайомляться з природою рідного краю, а пізніше - екскурсій та подорожей, що охоплюють різні околиці нашої країни.

Краєзнавчими дослідженнями проф. Володимир Геринович займався із початків своєї наукової діяльності. Відомо, що Володимир Олександрович любив мандрувати, у своїй автобіографії він зазначав, що "пішком перейшов цілу Галичину, яку пізнав основне". Результатами подорожей В. Гериновича та наукових екскурсій під керівництвом С.Рудницького стали численні нариси, опубліковані в галицьких періодичних виданнях.

У 1920 р. В.Геринович опублікував підручник «Основи географії» для учнів 3-4 класів. Вся структура цього підручника проникнена краєзнавчим, принципом. Вже у зверненні до читачів автор закликає: «Спізнаймо рідну країну! Спізнавати землю треба від найближчої околиці. Але дуже багатько явищ в найближчій нашій сусідстві, що нагадують нам явища далеких сторін». У запитаннях і завданнях до параграфів підручника В.Геринович постійно спонукає учнів звертатися до місцевого матеріалу.

В.Геринович у своїй доповіді "Про завдання краєзнавства", яку опубліковано у газеті "Червоний Кордон", окреслив завдання краєзнавства, методи і напрямки краєзнавчих досліджень та вертикальну структуру Українського Краєзнавчого комітету. Професор В.Геринович наголошував, що "краєзнавство не тільки теорія, але й практика, краєзнавець не тільки вивчає, але промінює вивчене в життя. Наука для науки - для краєзнавця пустий знак. Наука для нього засіб, але не ціль... Краєзнавство складається з двох частин: вивчення і реалізації намічених планів практичною роботою. Це дві стадії єдиного краєзнавчого процесу. Зразок процесу: намічення явища, що його треба змінити. Зрушення громадської думки коло нього. Вивчення і виявлення його шкідливості. Визначення засобів боротьби. Організація громади для боротьби. Боротьба. Підведення підсумків... "

Краєзнавча робота, на думку Володимира Гериновича, полягала не лише у популяризації краєзнавчих досліджень та вивченні рідного краю, а й у впровадженні результатів досліджень на практиці. Для активізації такої роботи в 1929 році м. Кам'янці-Подільському за сприяння проф. В. Гериновича відбулася окружна краєзнавча конференція. В її роботі взяли участь 118 делегатів від районних комітетів, товариств, сільських гуртків. На конференції розглянуто два основні питання: "Методологія краєзнавчої роботи та краєзнавство і школа" з метою переведення навчального процесу на краєзнавчу основу. Про ефективність такого навчання Володимир Геринович говорить так: "Можна наперед сказати, що в тих школах, де навчальний процес проходив на конкретній основі природи і життя - ефекти навчальної і виховної роботи найбільші. І можна сказати, що в таких випадках і ставлення маси населення до вчителя і школи найкращі. І навпаки, де навчальний процес "повисав " у повітрі, він не міг дати багато діточій масі, не міг викликати симпатії маси селянства до школи. Відірваність від дійсності, яка була характерною рисою навчання в старій школі, це найбільш негативний момент, який ще частенько має місце в нашій школі. Усунути цей момент можна, коли поставимо наш навчальний процес на краєзнавчій основі..."

Кость Дубняк - український географ краєзнавець, ім'я якого довгий час залишалося в забутті. Найбільшою глибиною та аналітичним підходом відзначаються праці К.Дубняка, присвячені теоретичним питанням краєзнавства. Це, насамперед, статті "Краєзнавство на Україні, його

минуле й сьогоднішні завдання, коли будується нове життя" та "Що таке краєзнавство?". Окремі положення останньої статті, яка була видрукувана в порядку постановки питання, не втратили свого значення й сьогодні. Вчений, проаналізувавши сучасний стан краєзнавства, робить цілком слушний висновок, "що термінові "краєзнавство на сучасному етапі дослідниками надається потрібне трактування: 1) краєзнавство — це тільки метода наочно студіювати природничі й економічні науки; 2) краєзнавство - це пропедевтичний курс елементарної шкільної географії; 3) краєзнавство - не тільки метода, але й самостійне, цілком визначене коло систематичного знання з своєю власною методою".

У 1925-29 рр. вийшли друком "Питання краєзнавства в школі" під редакцією В.Буданова і І.Сімонова. Навчальні посібники, спираючись на принцип краєзнавства, мали велике значення для розвитку і становлення шкільної географічної освіти, . сприяли залученню учнів до вивчення рідного краю, його історії та сьогодення. Автори прагнули донести до молодого покоління цікавий матеріал про природні умови, заняття населення, господарський напрямок розвитку рідного краю, шляхи сполучення, найбільші населені пункти тощо. У книжках зверталась увага вчителів на методику проведення краєзнавчої роботи, проведення екскурсій, їх орієнтовна тематика.

Краєзнавчий принцип у вивченні географії приніс широке залучення учнів до проведення екскурсій, спостережень, досліджень. Під керівництвом вчителів розвивалася позаурочна гурткова робота, зароджувалися шкільні краєзнавчі музеї. Гурток став не тільки місцем для поширення краєзнавчих знань учнів, він став своєрідною методичною лабораторією, де вчитель мав змогу не лише перевірити знання, а й виступити засобом формування громадянської свідомості, прищеплюючи любов до рідного краю. Вивчення джерельної бази свідчить, що краєзнавча робота викликала у школярів велике захоплення предметом, розширювала знання їх, спонукала до проведення спостережень і дослідницької роботи. Це захоплення краєзнавством зростало в залежності від зміни напрямку роботи школи та захоплення самого вчителя. Але далеко не кожна школа могла похвалитись добре методично підготовленим вчителем-географом, вчителем-ентузіастом.

Через велике розмаїття програм і відсутність єдиних вимог з боку відділів народної освіти до вчителів, діти не були повністю охоплені краєзнавчою і гуртковою роботою, тому вони не набули широкого впровадження в практику кожної школи на всій території України.

Якщо спочатку діти вивчали і досліджували природу певного району, побут і культуру населення своєї місцевості, то після переходу викладання за комплексними програмами учні почали досліджувати виробничі відносини, виробничі зв'язки, порівнювати торговельні спроможності міст і сіл певних районів. Учні робили це з великим захопленням і задоволенням, виявляли власну ініціативу, висували багато цінних пропозицій, збирали матеріал для шкільних музеїв. Все це позитивно впливало на якість знань учнів з краєзнавства та географії, формувало їхню національну самосвідомість, викликало любов до рідної землі.

У 1920-30-их рр. ХХ ст. краєзнавчий рух охопив практично кожен населений пункт нашої країни, кожна установу і став масовим, всенародним. Не була виключенням і загальноосвітня школа. Серед організаційно-методичних засад побудови системи національного шкільництва у цей період основний наголос було зроблено на краєзнавчий компонент, ґрунтовне вивчення ближнього оточення виробничо-суспільних явищ певної місцевості тощо. Шкільні програми будувались за краєзнавчим принципом, основні поняття більшості шкільних предметів формувались на конкретному, близькому дітям матеріалі. Реалізація краєзнавчого принципу передбачала обов'язкове початкове ознайомлення з рідним краєм з перших днів перебування дитини в школі.

У 30-их роках ХХ ст. краєзнавство перестало вписуватися її сталінську тоталітарну систему, і було, фактично, розгромлене, а ті краєзнавці, що вціліли, вимушені були у своїй діяльності дотримуватися стереотипно-заідеологізованих цінностей. У 1937 р. краєзнавство було виключене з шкільних програм. Щорічно виходили збірники «Краєзнавство в школі».

Підвищенню ролі краєзнавства у навчально-виховному процесі сприяло прийнятий у 1958 році «Закон про зв'язок школи з життям».

Однак, не зважаючи на репресії і тотальну боротьбу з інакодумцями, залишалися окремі краєзнавці-ентузіасти, завдяки яким українське краєзнавство не зникло навіть у такий складний період.

Наприкінці 70-их - у 80-их рр. в Україні побачили світ перші узагальнюючі праці з М.Костриці «Туристсько-краєзнавча робота в школі» (1985). Велика увага у посібниках приділяється системі, тематиці й методиці дослідження фізико- й економіко-географічних об'єктів навколишньої місцевості, розкриваються виховні можливості туристсько-краєзнавчої роботи.

У ці ж роки у республіканських видавництвах виходять книжки, присвячені висвітленню передового педагогічного досвіду проведення краєзнавчої роботи як окремими вчителями, так і шкільними колективами («Щоб в серці жила Вітчизна», «Туристський похід вихідного дня», тощо).

3. Відродження краєзнавства в системі шкільної освіти у період незалежності України

Позитивні зміни у змісті географічної освіти у загальноосвітній школі відбулися з розбудовою української державності. З 1992-1993 навчального року у п'ятому класі загальноосвітніх шкіл України вперше почав вивчатися курс «Рідний край»

За роки незалежності в Україні створено потужний науково-методичний апарат (підручники, посібники, робочі зошити, атласи, контурні карти, хрестоматії тощо) для успішного опанування вчителями і учнями краєзнавчого курсу. Автором першої програми з курсу «Рідний край» для 5 класу посібника «Методики вивчення курсу «Рідний край» у 5 класі» став В.Корнеєв.

Значно активізувалася позашкільна і позакласна туристсько-краєзнавча робота в школах, ліцейх, коледжах та позашкільних закладах. Цьому у значній мірі сприяло прийняте Міністерством освіти і науки України Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв і обрядів українського народу «Моя земля - земля моїх батьків». Програма руху передбачає комплекс заходів і, спрямованих на глибоке вивчення рідної мови, історії свого краю, пам'яток природи і культури, пісенно-поетичної спадщини, традицій, обрядів, народного одягу і художніх ремесел. Особливою популярністю серед учнів користується історико-географічна експедиція «Мікротопоніми України», яка проводиться за ініціативою Міністерства освіти і науки України з метою відродження втрачених (забутих) географічних назв малих об'єктів.

У травні 1998 р. Міністерство освіти, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнська спілка краєзнавців та Українське географічне товариство започаткували довго тривалу історико-географічну експедицію «Сто чудес України». У ході експедиції її учасники виявили та описали чимало історичних, культурних та природних пам'яток.

Дійсно, щоб любити свій рідний край, його потрібно добре знати. Знати його минуле й сьогодення, природу, економіку, культуру, життя і діяльність визначних земляків. Тільки глибоке пізнання всіх сторін життя рідного краю дає можливість молодим поколінням стати дбайливими господарями власної держави, справжніми її патріотами, успішно розв'язувати економічні, демографічні, соціальні проблеми краю. формувати високі патріотичні почуття до малої батьківщини, а від неї - і до великої Батьківщини - України.

4. Роль молодіжних товариств у розвитку краєзнавства та туризму в Україні

Туристсько-краєзнавча діяльність ефективно впроваджувалась ще на початку ХХ ст. у молодіжних товариствах «Січ», «Пласт» та ін. Упродовж усього часу своєї діяльності молодіжне товариство «Січ» сприяло вихованню української молоді в " дусі любові до України і готувало її національно-визвольної боротьби за свободу українського народу, що особливо проявилось в період визвольних змагань 1914-1920 рр.

Товариство внесло значний вклад у збереження української духовної спадщини, захищало українську мову, історію, культуру від планомірних спроб австрійських, а згодом і польських правлячих кіл припинити їх розвиток і позбавити українців їх історичних коренів.

Своєю діяльністю товариство внесло значний вклад у розвиток національної педагогіки новими підходами патріотичного виховання молоді в умовах національного та соціального гніту, виховуючи молодь на кращих традиціях історичного минулого та прогресивних національних ідеях того часу, заклало основи формування української національної школи.

Велика роль у впровадженні туристсько-краєзнавчої діяльності належить «Пласту» - молодіжній скаутській організації, заснованій у 1911 році.

Значна частина виховної роботи з пластунами проводилась в мандрівних і стаціонарних таборах.

Так, в обов'язкову програму таборового виховання входило:

- Ідеологічне виховання:

а) релігійне виховання має творити підложе до психічно-морального виховання;

б) національно-суспільне виховання (моральне виховання) — має давати основи світогляду;

- Фізичне виховання: має виробляти й гартувати індивідуально та дати інструкторське звання в поодиноких вищенаведених ділянках;

Мандрівництво й табірництво: має вишколити теоретично і практично в поодиноких ділянках таборового вишколу».

Серед таборових занять особлива увага у пластунів зверталась на фізичні вправи, одноденні і багатоденні прогульки. Вони «радо ходять по цілім краю, щоб добре його пізнати. Знають також, що прогульки розвивають умовні і фізичні здібності».

Дослідник історії «Пласту» Б.Савчук відзначав, що мандрівництво стало головною основою для таборування, яке становило цілісну систему з власною ідеологією та методикою, що мала забезпечити не лише формування, а й перевірку усіх необхідних для пластуна моральних, фахових і фізичних якостей, а також рис характеру. Для цього використовувався широкий арсенал форм та засобів: внутрішня таборова служба та обрядовість, ігри, гуртки, ватри, різні урочистості.

В системі пластового виховання мандрівництву і таборуванню надавалося надзвичайно велике значення. Вважалося, що лише з них розпочиналося справжнє пластування, бо саме вони створювали всі необхідні для вишколу умови. Мандрівка і табір - це водночас і добровільне переборення труднощів та найкращий спосіб загартування тіла і духу, це пізнання рідного краю та наближення і злиття з природою.

З початком Другої світової війни всі туристсько-краєзнавчі та молодіжні товариства припинили свою діяльність. Вони відновили свою діяльність у роки незалежності України. Найбільшою серед сучасних молодіжних організацій залишається «Пласт».

Сьогодні «Пласт» є неполітичною і поза конфесійною молодіжною організацією. Мета «Пласту» - сприяти всебічному, патріотичному вихованню та самовихованню українських дітей та молоді на засадах християнської моралі; спираючись на ідейні засади «Пласту», виховувати дітей та молодь на свідомих, відповідальних і повновартісних громадян місцевої, національної та світової спільноти, провідників суспільства.

Для досягнення виховних цілей «Пласту» діє пластовий метод виховання, основні принципи якого полягають у добровільності членства в організації, вихованні і навчанні через гру та працю, поступовій програмі занять і випробувань, гуртковій системі самоорганізації, заохоченні ініціативи і самоврядування, пізнанні природи і житті серед природи, підтримці спеціальних зацікавлень і здібностей дітей та молоді.

За оцінкою Інституту проблем виховання Академії Педагогічних Наук України, «Пласт» має чітку і ефективну виховну систему. Програма занять «Пласту» включає щотижневі гурткові заняття, а також тематичні прогулянки, екскурсії, мандрівки, табори, мистецькі, спортивні, інтелектуальні та інші змагання. Протягом року «Пласт» організовує та успішно проводить понад 100 виховних таборів різної спеціалізації: спортивні, морські, з повітроплавання, мистецькі, лижні, альпіністські, археологічні, кінні, екологічні тощо. У таборах пластуни практично закріплюють здобуті впродовж року на щотижневих заняттях знання й уміння.

«Пласт» є найбільшою скаутською організацією України. Організація об'єднує 10 тисяч пластунів різного віку — від наймолодших 6-річних пластунів до пластунів-сеньйорів (віком від 35 років), які допомагають у виховній праці та у інших ланках діяльності. На сьогодні в Україні існує 130 осередків «Пласту», особливо успішно вони діють в Донецькій, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях. Активно продовжується створення осередків у Харківській, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій областях.

«Пласт» активно співпрацює з органами державної влади та громадськими організаціями, зокрема з Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерством оборони, Міністерством закордонних справ, Федерацією спортивного туризму України, Інститутом проблем виховання АПН України, ін.

Серед найвагоміших здобутків «Пласту» можна назвати реалізацію двох спільних з Міністерством України сім'ї, молоді та спорту програм: "Я можу!", "Вперед і вгору". У рамках

проектів проводяться такі всеукраїнські акції: шість таборів для дітей 11-18 років, два табори для дітей віком 6-11 років, інтелектуально-мистецьке змагання із народознавства "Орлікіада", два спортивних змагання "Спартакіада", фестиваль дитячої творчості "Дитячі мрії", ряд семінарів та навчань.

Враховуючи вагомий внесок «Пласту» у виховання підростаючого покоління на засадах моралі, здорового способу життя і любові до рідного краю, 28 березня 2008 року вийшов Указ Президента України № 279/2008 «Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні».

Запитання для самоконтролю:

1. В який історичний період на території України зародилося шкільне краєзнавство?
2. Які українські педагоги підкреслювали унікальне значення краєзнавчого принципу для навчання і виховання учнів?
3. Укажіть, який внесок у розвиток краєзнавчої освіти у першій половині ХХ ст. зробили С.Рудницький, О.Степанів, В.Геринович, К.Дубняк?
4. Як розвивалося шкільне краєзнавство в нашій країні у другій половині ХХ ст. ? Які вчені працювали у цей період над розробкою методики краєзнавчих досліджень?
5. Яка роль молодіжних, товариств у розвитку краєзнавчої просвіти?

Тема 4: ТУРИСТИЧНА КАРТА: МЕТА СТВОРЕННЯ, ЗМІСТ ЛЕГЕНДИ КАРТИ.

1. Зародження туристичної картографії.
2. Поняття «масштаб», «карта».
3. Класифікація туристичних карт.
4. Зміст легенди туристичної карти.

1. Зародження туристичної картографії.

Змалку люди звикають до географічних карт. Але лише окремі знають, що таке картографія, яка сфера інтересів, сфера застосування цієї науки.

Картографія — "це наука про відображення й дослідження просторового розміщення і взаємозв'язків природних та суспільних явищ, а також їх змін у часі через образно-знакові моделі (картографічні зображення), які відтворюють ті чи інші сторони дієвості" У цьому визначенні, яке належить видатному картографу К. О. Саліщеву, відзначені найважливіші особливості картографії. По-перше, підкреслено, що вона містить не лише зображення, тобто власне наповнення карт, але і дослідження, й отже, належить до числа пізнавальних наук (має власні засоби для наукового пізнання навколишнього світу). По-друге, в цитованому визначенні звернуто увагу на дослідження природи і суспільства, тому якраз з природничими і соціально-економічними науками картографія має найбільш міцні зв'язки і спільний предмет дослідження. По-третє, карта розглядається як просторова образно-знакова модель, а відтак до неї застосовуються загальні принципи і правила моделювання.

Картографія — це стародавня наука. Перші карти — дорожні путівники — карбувалися на метали (античних щитах) чи шкурах та викреслювалися на папірусі ще в III тис. до н. е. Власні картографічні ніколи існували в Давньоєгипетському, Критському, Хетському, Вавилонському царствах, Китайській та Асмарійській імперіях. У Стародавній Греції з розвитком мореплавства з'явилися спеціалізовані каботажно-морські карти-пе-ріпли, які поряд з графічним зображенням містили текстову частину опису віддалених земель, портів та відстаней між ними.

Початки наукової картографії закладені великим ученим Античного світу Клавдієм Птолемеєм (II ст. до н. е.). Він, щоправда, називав її географією, але завдання розумів по-сучасному. У "Керівництві з географії" К. Птолемеєм вчив, що "географія є лінійним зображенням всієї нині відомої нам частини Землі з усім тим, що на ній знаходиться... Вона зображає положення і обриси з допомогою одних тільки ліній і умовних знаків... Усе це з допомогою математики дає нам можливість побачити Землю в одній картині подібно до того, як ми можемо оглянути небесне склепіння в його обертанні над нашою головою".

Багато століть поняття "картографія" і "географія" були нерозлучними. Лише в ХІХ ст. відбулося відокремлення картографії як науки. Це було пов'язано з активною розробкою математичних аспектів картографії, теорії проєкцій, аналітичних методів. В Україні слово "картографія" з'явилося в середині ХІХ ст. як технічний термін.

Розглянемо, як зароджувалася і розвивалася в історичному аспекті туристична картографія. Здобутки античної туристичної картографії були надовго втрачені після занепаду Римської імперії та появи "варварських королівств". В історії цей період отримав назву "темні віки".

Створення перших туристичних путівників у середньовічній Європі, що містили географічну (дорожню, краєзнавчу, кліматичну) інформацію, відносять аж до VIII ст. — початку організованих подорожей франкських вельмож до Палестини та інших країн Близького Сходу. Подорожі до Єрусалима були популярні і в пізніші часи.

Поступово від "дорожників" — описів із послідовним словесним поясненням — відбувається перехід до картографічного супроводження подорожей, зокрема паломництва. Перші з таких карт пілігримів, наприклад, "Карта Європи" Ерхарда Етплауба, датована "священним" 1500 р., коли багатотисячні маси паломників прямували до Риму, "...вела їх крок за кроком, сповіщаючи про шлях до Риму, накреслений точками миля за милю, від одного міста до іншого..."

У ХVІ ст. з'являються дорожні атласи портативного формату з відображенням основних торговельних шляхів, карти та атласи міст з їх перспективним зображенням.

Здобуття Україною незалежності призвело до суттєвих змін в організації картографування туризму. Було створено власну картографо-геодезичну службу — Головне управління геодезії, картографії та кадастру України (Укргеодезкартографія).

Кожна людина звикла бачити карти не тільки на шкільній дошці або в навчальній аудиторії ВНЗ, але і в газетах, журналах, в кіно- і телевізійних передачах, наприклад, при оглядах міжнародних подій, внутрішнього життя України, під час розповідей про цікаві події і факти, про маршрути мандрівок, про спортивні події і прогнози погоди.

2. Поняття «карта», «масштаб».

За допомогою карти людство:

- здійснює загальне знайомство з місцевістю, країною тощо;
- здійснює орієнтування за картами;
- використовує карту як основу для інженерного проєктування, прогнозу погоди тощо;
- застосовує у школі та у ВНЗ з навчальною і дослідницькою метою;
- використовує у військовій справі як основне джерело інформації про місцевість при управлінні військами;
- використовує як джерело наукових досліджень;
- використовує для забезпечення потреб туристично-екскурсійної справи (або інших галузевих потреб).

Карта — це побудоване в картографічній проєкції зменшене зображення земної поверхні (або поверхні іншого небесного тіла чи позаземного простору) на площині у певному масштабі за допомогою умовних знаків.

Масштаб — це ступінь зменшення об'єктів при зображенні їх на площині.

Розрізняють числовий, іменований і лінійним масштаби.

Особливу групу карт складають карти туристичні, що призначені для потреб туристів і відпочиваючих.

Карти туристичні — це карти, призначені для забезпечення потреб туристично-екскурсійної справи, один із видів карт тематичних.

Туристичні карти відзначаються мальовничим оформленням, супроводжуються детальними показниками і довідковими відомостями. Вони можуть охоплювати значні райони, цікаві з точки зору туризму і відпочинку (наприклад, курортне узбережжя Іспанії), національні парки, міста, окремі пішохідні, ніжні, автомобільні маршрути.

До цієї ж групи відносять карти для спортивного орієнтування, спеціально пристосовані для організації змагань з цього виду спорту.

3. Класифікація туристичних карт

У наш час існує величезна кількість найрізноманітніших карт. За особливостями, характерними для окремих видів карт, та для полегшення обробки і пошуку картографічної інформації графічні карти групують за:

- масштабом (мірилом);
- охопленням території;
- змістом;
- призначенням.

За змістом географічні карти поділяють на:

- загальногеографічні;
- тематичні.

Тематичні карти поділяють на:

- карти природних явищ (геологічні, геоморфологічні, кліматичні, метеорологічні, ґрунтів, рослинності тощо);

карти суспільних явищ (економічні, історичні, обслуговування, туристичні та ін.);
проміжні теми (агрокліматичні тощо).

Загальногеографічні карти за масштабом поділяють на:

великомасштабні (топографічні): 1:5000, 1:10000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000;

середньомасштабні (оглядово-топографічні): від 1:200 000 до 1:1000000;

дрібномасштабні (оглядові): масштаб менше 1:1 000 000.

Топографічні карти відзначаються найбільшою точністю зображення. Вони призначені для детального вивчення невеликої їм площею місцевості. Цей клас карт є найуживанішим у туристично-краєзнавчих дослідженнях, туристичних походах, мандрівках та екскурсіях.

Оглядово-топографічні карти характеризуються дещо меншою точністю і докладністю у передачі характеру місцевості, ніж топографічні. Використовують їх для практичного розгляду господарських завдань, для організації туристичної справи.

Оглядові карти охоплюють значні частини поверхні Землі, держави, материки, півкулі та земну кулю в цілому. Зображення на них суттєво зменшене й узагальнене.

Туристичні карти супроводжуються пояснювальним текстом, переліком об'єктів обслуговування та туристичного призначення, списками вулиць та площ, маршрутами міського транспорту, кольоровими ілюстраціями та малюнками.

Популярні туристичні карти здебільшого видають у складеному вигляді або портативними брошурами. Такий спосіб видання максимально враховує практичність і зручність у користуванні, адже складені чи брошуровані туристичні карти займають мало місця у дорожньому ранці екскурсанта і не вимагають, особливих зусиль для перегляду їх тематичного змісту.

4. Зміст легенди туристичної карти.

Образно кажучи, самодіяльний туризм розпочинається з візуального огляду і читання туристичної карти.

Уміння читати карту — це основа одержання інформації під час шкільного навчання, наукового дослідження або прийняття важливих господарських рішень.

У процесі огляду і читання карти розрізняють три етапи:

1. На першому етапі здійснюється попередній огляд зображення та одержання початкової картографічної інформації.
2. На другому етапі відбувається уточнення і деталізація картографічних образів, розширення об'єму картографічної інформації. Знайомлячись з картою, турист-краєзнавець поступово самонавчається, звикаючи до способів зображення, точніше, орієнтується в системі умовних знаків тощо.
3. На третьому, заключному етапі, з'ясовані картографічні образи місцевості, регіону, країни фіксуються, закріплюються у свідомості туриста-краєзнавця, між ними встановлюються певні зв'язки, відбувається змістовна інтерпретація сприйнятої картографічної інформації.

Безсумнівно, що є відмінності в характері читання при загальному огляді карти, вивченні об'єктів і деталей зображення, зіставленні їх у межах однієї карти або під час порівнянні різних карт. Але важливо підкреслити, що в будь-якому випадку читання карт виконується за певною, заздалегідь поставленою метою.

Основна мета і зміст туристичних карт — ознайомлення туристів-краєзнавців з місцевістю, регіоном, країною, районом майбутньої подорожі.

Для наповнення карти корисною інформацією використовують спеціальні символи — умовні знаки. Умовні зображення на карті позамасштабних географічних об'єктів (у тому числі туристично-краєзнавчих) досягаються саме через умовні знаки. Вміння читати будь-яку карту починається з вивчення азбуки карти — її умовних позначень. Усі умовні знаки, які використані при створенні карти, розшифровуються у легенді карти

Легенда карти — спеціальна врізка-пояснення, яку розміщують збоку кожної карти, і на якій у систематичному порядку представлені всі умовні знаки, що містяться на цій карті, з коротким текстовим поясненням їх змісту.

Знакування туристичних маршрутів на місцевості (Додаток 1)

Поряд із спеціальними туристичними значками, які традиційно використовуються на картах, планах і схемах, існує система туристичних знаків на місцевості. Обидві системи умовних знаків покликані сприяти туристу у своєчасному отриманні корисної інформації, допомагати йому орієнтуватися у незнайомій місцевості, повідомляти про найцікавіші туристичні атракції й об'єкти туристичної інфраструктури, вказувати напрям руху уздовж туристичних маршрутів тощо.

Класифікація туристичних маршрутів здійснюється за такими критеріями:

- територіальний — протяжність території, по якій вони прокладені, далекобіжні (міжнародні, національні, регіональні), ближні, місцеві;
- засобом пересування — пішохідні, велосипедні, лижні, водні, кінні, комбіновані;
- тривалістю — короткотермінові, багатоденні;
- метою подорожі — навчальні, пізнавальні (екскурсійні, краєзнавчі, екологічні), оздоровчі (рекреаційні), спортивні, екстремальні тощо.

Місцеві (краєзнавчі) маршрути — це маршрути, які починаються й закінчуються в одній місцевості (районі) і тривають не більше одного дня. До них відносять: навчальні, прогулянково-пізнавальні та туристично-пізнавальні маршрути.

Навчальні стежки — це спеціально розроблені для цілей навчання маршрути тривалістю до 3 годин.

Прогулянково-пізнавальні маршрути — це маршрути, які тривають 3—4 години.

Туристично-пізнавальні маршрути — одноденні "маршрути вихідного дня", середньою тривалістю 4—8 годин.

Ближні маршрути — це довготривалі "маршрути вихідного дня", які можуть охоплювати територію як свого, так і сусідніх районів і тривати 2—3 дні.

Регіональні маршрути охоплюють територію регіону і тривають більше 3 днів, національні — виходять за межі регіону, міжнародні — за межі держави.

Туристичні знаки на місцевості повинні підтверджувати туристам правильність вибору шляху, завчасно інформувати їх про напрямок руху, природні, історичні чи культурні пам'ятки, небезпечні ділянки на шляху проходження, об'єкти культурно-побутового обслуговування, місця привалів, заборонені форми поведінки тощо.

Відповідно до названих функцій, туристичні знаки класифікують на:

- знаки, які окреслюють перебіг шляху (підтверджувальні, вказівні);
- знаки початку (кінця) шляху;
- знаки інформаційні та попереджувальні.

Підтверджувальні знаки підтверджують шлях; вказівні - вказують напрямок руху; інформаційні — надають додаткову інформацію; попереджувальні — сигналізують про можливі небезпеки на маршруті та його особливості. До інформаційних також відносяться інформаційно-вказівні знаки, інформаційні схеми та знаки додаткової інформації.

Задачі:

1. Накресліть розміщення таборів туристів на змаганнях із спортивного орієнтування за поданим описом: „Табір суддівської бригади - у центрі на галявині мішаного лісу. Табори туристів шкіл розміщені так: школа №1 - за азимутом 65° на відстані 30 м; школа №2 - за азимутом 215° на відстані 35 м; школа №3 - за азимутом 120° на відстані 40 м; школа №4 - за азимутом 350° на відстані 45 м; школа №5 - за азимутом 290° на відстані 35 м. Масштаб - 1:1000.

2. За текстом оберіть масштаб і накресліть план шляху використовуючи умовні знаки.

«Учні вирушили зі школи у північно-східному напрямі і пройшли 150 м до річки завширшки 60 м, що тече на південь. На паромі вони переправилися на лівий берег і пройшли просікою у сосновому лісі на схід 570 м до будинку лісника, що стоїть ліворуч від просіки. Напилися води з колодязя, який міститься за 100 м від будинку із східного боку, і ґрунтовою дорогою пройшли 300 м на північний-захід до повороту дороги майже на захід; від повороту пройшли ще 520 м до кар'єру».

Запитання для самоконтролю:

1. Опишіть історію становлення спеціальної туристичної картографії.
2. Як Ви можете охарактеризувати сучасний стан розвитку туристичної картографії в Україні?
3. Розкрийте поняття "туристична карта" та вкажіть основні елементи її інформаційного наповнення.
4. Назвіть типи туристичних карт. У чому полягають відмінності між ними?
5. Які спеціальні туристичні умовні позначення використовуються на місцевості та на карті?

Тема 5: ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЕКСКУРСІЙ

1. Зміст, ознаки і функції краєзнавчої екскурсії.
2. Класифікація і тематика екскурсій.
3. Методика організації і проведення краєзнавчих екскурсій для школярів різних вікових категорій.

1. Зміст, ознаки і функції краєзнавчої екскурсії

Екскурсія - цілеспрямований, заздалегідь запланований процес, який являє собою форму суспільно-просвітницької роботи, при якій група осіб (екскурсанти) під керівництвом більш компетентної особи (екскурсовода) вивчає явище у його природному середовищі.

Позапрограмні туристсько-краєзнавчі екскурсії мають, в основному, дослідницький характер, їх мета ширша: вивчити свій населений пункт, мікрорайон, місто, область, господарські і культурні центри, історичне минуле і перспективи на майбутнє, познайомитись з людьми, їхньою діяльністю на території рідного краю.

Екскурсії відіграють велику роль у викладанні краєзнавчих знань у школі, забезпечують найвищу форму наочності в навчанні. Вони не тільки сприяють вивченню учнями свого краю і створенню в них запасу загальних уявлень і понять, але й розвивають інтерес до навколишнього середовища, а також господарської діяльності людей. Організатори екскурсії за довго до її початку повинні мати чітке уявлення про те, що учасник екскурсії буде бачити, чути і відчувати, які висновки він може зробити. Основою екскурсії є два елементи - демонстрація і розповідь.

Екскурсія як форма краєзнавчо-туристичної роботи в школі має величезне виховне значення. Вона має відповідати наступним функціям:

- функція науковості. Зміст екскурсії повинен відповідати даним науки. Всі факти, події, теоретичні положення подаються з науковим трактуванням, отримують об'єктивну оцінку з позицій науки, до якої вони мають відношення;
- функція зв'язку теорії з життям. Матеріал екскурсій повинен бути пов'язаний з життям, з практикою. Успішність екскурсії залежить від того, наскільки зрозуміло подається матеріал, наскільки він за своїм змістом доступний для даної групи учнів;
- функція інформативності. Екскурсія, залежно від своєї темп містить певну інформацію про досягнення науки, медицини, біології, про нові відкриття археологів, досягнення в господарстві та

культури;

- функція організації культурного відпочинку. Екскурсія допомагає організувати вільний час цікаво, дати людині нові знання, розширити світогляд;

- функція розширення культурного та освітнього світогляду Екскурсія сприяє розширенню світогляду людини в певній галузі знань. Учасники екскурсії отримують знання з історії Батьківщини, у галузі мистецтва, архітектури, літератури, природознавства, економіки і організації виробництва;

- функція формування інтересів людини. Екскурсії не тільки дають знання, але й формують пізнавальний інтерес до якої-небудь науки, до конкретних галузей знань, до певних проблем. Нерідко екскурсії стають для багатьох людей поштовхом для подальшої самоосвіти, а для учнів - поштовхом до поглиблення знань, до майбутньої професійної діяльності.

Екскурсія, як будь-яка інша форма краєзнавчо-туристичної роботи -лекція, тематичний вечір, усний журнал, конференція, - має свої особливості в організації, методиці підготовки і проведення. Таких ознак нараховують шість:

- 1) тривалість проведення повинна бути від однієї академічної години до однієї доби;
- 2) наявність екскурсійної групи;
- 3) наявність кваліфікованого керівника — спеціаліста в певній галузі знань, обов'язки якого виконує екскурсовод;
- 4) показ екскурсійних об'єктів;
- 5) переміщення екскурсантів за заздалегідь розробленим маршрутом;
- 6) цілеспрямованість показу об'єктів, наявність певної теми.

2. Класифікація і тематика екскурсій

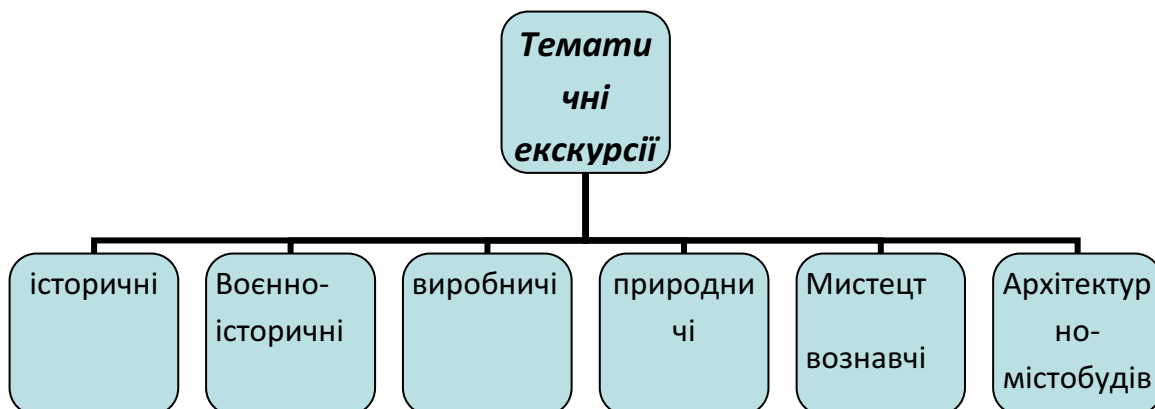
Екскурсії можуть бути різними за змістом, складом учасників, місцем проведення, способом пересування, формою проведення.

Класифікація екскурсій за змістом

До цієї групи екскурсій входять два їх види: оглядові (багатопланові) і тематичні, Оглядові екскурсії, як правило, є різноматематичними. Будується така екскурсія на показі найрізноманітніших об'єктів. В оглядовій екскурсії використовується історичний та сучасний матеріал. Це пам'ятки історії і культури, будівлі, природні об'єкти, місця визначних подій, елементи благоустрою міста, промислові і сільськогосподарські споруди тощо. Під час оглядових екскурсій події демонструються великим планом. Це дає загальне уявлення про місто, село, край, область, країну загалом.

Тематична екскурсія присвячена висвітленню однієї події, об'єкту. Якщо це історична екскурсія, то в її основу покладено одну значну подію або декілька подій, об'єднаних однією темою. Якщо це екскурсія на архітектурну тему, то предметом дослідження можуть стати найцікавіші об'єкти будівництва, розміщені на вулицях і площах населеного пункту, у великих містах - архітектура певного періоду, архітектурний ансамбль, пам'ятки культової архітектури.

Тематичні екскурсії поділяються на сім видів:

Класифікація екскурсій за місцем проведення:

- міські;
- позаміські;
- виробничі;
- музейні

Міська екскурсія - передбачає показ всього міста або однієї з його частин. Вона може бути присвячена детальному ознайомленню з однією з міських вулиць або площ. Міські екскурсії бувають оглядовими та тематичними.

Позаміська екскурсія організовується за межі міста, відстань до кінцевого пункту маршруту зазвичай не перевищує 100 км.. Заміські екскурсії поділяються на оглядові і тематичні. Оглядова екскурсія об'єднує ряд тем: історія краю, економіка, культура, наука, природа. В тому випадку, коли маршрут екскурсії пролягає через територію декількох адміністративних районів, то в її ході дається характеристика кожного з них.

Музейні екскурсії користуються широким попитом. За профілем, відношенням до певної галузі виробництва, науки, мистецтва музеї можна поділити на

- історичні - загальноісторичні, етнографічні, археологічні та ін.;
- мистецтвознавчі - образотворчого, ужиткового мистецтва, театральні, музичні;
- технічні - політехнічні, галузеві (зв'язку, транспорту, медицини, сільського господарства тощо);
- природознавчі - зоологічні, ботанічні, геологічні та ін.

Крім зазначених музеїв є ще комплексні, здебільшого - це краєзнавчі, які поєднують історичний, мистецтвознавчий та природознавчий напрями.

Окрему групу складають меморіальні музеї, експозиції яких розкривають важливу подію або життя та діяльність визначних діячів історії, науки та культури.

Класифікація екскурсій за засобом пересування:

- пішохідні;
- з використанням транспортних засобів.

Перевага пішохідних екскурсій у тому, що створюючи необхідний темп руху, вони забезпечують сприятливі умови для показу об'єктів і розповіді про них. Транспортні - здебільшого це автобусні екскурсії. Вони складаються з двох частин: аналізу екскурсійних об'єктів - пам'яток історії та культури — на зупинках з виходом групи з автобусу і розповіді на маршруті між об'єктами, пов'язаний з характеристикою пам'яток та пам'ятних місць, повз які проїжджає група.

3. Методика організації і проведення краєзнавчих екскурсій для школярів різних вікових категорій

При підготовці і розробці екскурсії для школярів слід враховувати вікову категорію учнів (діти молодшого, середнього чи старшого шкільного віку), адже від цього, значною мірою залежить методика проведення екскурсії. При цьому значну увагу слід приділити навчальним програмам з географії, завдяки яким можна сформулювати тематику екскурсії або серії екскурсій.

Екскурсії для школярів поділяються на навчальні і позапрограмові. Навчальні екскурсії передбачені навчальною програмою з географії і проводяться згідно з вимогами і завданнями шкільної програми. Вони звертають увагу на конкретний об'єкт вивчення і дозволяють наочно пізнати ті явища і об'єкти, про які учні дізнаються на уроках.

Краєзнавчі екскурсії за своїм спрямуванням є позапрограмними. Вони мають на меті всебічно дослідити природу, господарство, населення і культуру рідного краю (свого населеного пункту, району, області).

До особливостей екскурсій можна віднести й мінливість учнівського складу. Залежно від типу, змісту й об'єкта екскурсії кількість учнів у групі коливається від 10 до 40. Тривалість екскурсійних занять також нестала — від 35 до 90 хвилин. Іноді вона може продовжуватися кілька днів (у випадках виїзду учнів за межі постійного проживання). В екскурсії слід передбачити паузи для самостійного огляду об'єктів і відпочинку дітей, а також через кожні 30-45 хв. санітарні зупинки. В дитячих екскурсіях доцільно використовувати вірші, загадки, вікторини, пісні, вводити елементи гри.

При побудові екскурсії для молодших школярів слід керуватися тим, що у них більш розвинена зорова пам'ять, у старших - словесно-логічна. Діти молодшого віку краще, швидше запам'ятовують і міцніше зберігають в пам'яті конкретні, яскраві факти і події. Для молодших школярів слід розробляти краєзнавчі екскурсії з метою вивчення рідного міста чи села і його найближчих околиць. Тематика їх може бути така: «Вулицями рідного міста», «Природа нашого краю» тощо.

Увага дітей такого віку нетривала, і вони швидко втомлюються від одноманітної діяльності, не вміють працювати в групі, колективі. Завдання вчителя - створити такий стан, який би спрямовував дітей до роздумів, аналізу.

Для того, щоб стимулювати розумову активність можна ставити запитання учням в процесі екскурсії. Вміло сформульоване запитання примусить школяра задуматись і дати відповіді. Запитання екскурсовода повинні захопити дітей, наштовхнути на роздуми, викликати радісне почуття пізнання.

Велику увагу в методичній розробці екскурсії приділяється організаційним вказівкам, питанням безпеки життя дітей на екскурсії, правильній організації їх діяльності на екскурсії.

Підготовка учнів до екскурсії має важливе значення. Наскільки вони будуть підготовані до неї, настільки захоплююче і глибоко вони будуть сприймати матеріал і активно працювати на екскурсії. Для цього школярам необхідно рекомендувати літературу для читання з теми екскурсії. Необхідно попередити їх, щоб вони взяли з собою блокноти і ручки для записів найбільш цікавих моментів. Необхідно вчити дітей вести записи під час екскурсії.

Правильно організована екскурсія найбільш продуктивна, порівняно з іншими формами повідомлення знань. У методичних прийомах подачі матеріалу екскурсії необхідно застосовувати дидактичне правило: від простого - до складного, від невідомого — до відомого, від часткового, локального - до загального.

Для учнів середнього шкільного віку необхідна зміна видів діяльності і вражень. На екскурсії вони швидко запам'ятовують і міцно зберігають в пам'яті конкретні відомості, побудовані на аналогії, порівнянні, тому необхідно частіше використовувати відповідні методичні прийоми, їм необхідно подавати екскурсії, які насичені за змістом і за кількістю екскурсійних об'єктів. Тематика краєзнавчих екскурсій може бути такою: «Геологічні пам'ятки нашої області», «Таємничий світ замків» тощо.

Для старшокласників краєзнавчі екскурсії можуть мати складнішу тематику: «Минуле і сучасне нашого міста», «Закарпаття у плині літ...», «Твої таємниці, природо», «Сакральні пам'ятки рідного краю» тощо. Цікавими для старшокласників будуть виробничі екскурсії, які не тільки ознайомлять їх з підприємствами рідного краю, різноманітними виробничими процесами, але й, у значній мірі, сприятимуть їх профорієнтації.

Проведення виробничих екскурсій потребує детальної підготовки. Екскурсії на виробництво здійснюються, як правило, працівниками того чи іншого підприємства, фабрики чи заводу разом з учителем. Під час такої екскурсії слід забезпечити максимальну безпеку життя і здоров'я учнів. Для цього створюють декілька груп учнів, по 15-20 осіб у кожній. Екскурсія нерідко відбувається в робочих цехах, де працюють різноманітні машини і роботи, тому дисципліна і строгий порядок необхідні вимоги до школярів. Екскурсія може розпочинатись або закінчуватись в технічному кабінеті або музеї заводу.

Особливе значення мають екскурсії на сільськогосподарські підприємства краю. Такі екскурсії розкривають широкі можливості для ознайомлення з конкретними галузями сільського господарства, діяльністю ферм, польових бригад, допомагають учням здобути знання, проникнутися повагою до сільськогосподарської праці, набути практичні навички окремих сільськогосподарських робіт.

Запитання для самоконтролю:

1. Які основні ознаки екскурсії? Назвіть її найважливіші функції.
2. За якими ознаками класифікують екскурсії?
3. Які вимоги ставляться щодо організації краєзнавчих екскурсій для учнів різних вікових категорій?

Тема 6: Фортеці, замки і монастирі як краєзнавчо-туристичні об'єкти.

1. Стан краєзнавчої вивченості замків і фортець України.
2. Класифікація оборонних споруд. Законодавство України про охорону культурної спадщини.
3. Характеристика видатних пам'яток фортифікаційного зодчества Закарпаття.

1. Стан краєзнавчої вивченості замків і фортець України.

У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури - фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. Без перебільшення можна сказати, що від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо, пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і магнатів від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. Потреба в обороні краю з кожною наступною епохою видозмінювала архітектурну монументальність оборонних споруд краю. Завдяки цьому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень давньослов'янських градів з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців, а згодом - укріплені династичні замки і садиби господарів краю. У період пізнього середньовіччя оборонну роль в Україні відігравали не лише замки і фортеці, а й численні церкви і монастирі. З часів Київської держави і Галицько-Волинського князівства оборонні споруди у первісному стані не збереглися, адже вони були переважно дерев'яні. У XIII ст. на заміну дереву як основному будівельному матеріалу прийшов камінь та обпалена цегла. Перші цегляні замки були збудовані на галицьких і волинських землях. У цей час багато монастирів також було огорожено цегляними стінами. Спорудження замків, фортець з дерева продовжувалося до XVI ст. Проте вдосконалення вогнепальної зброї, розширення населених пунктів зумовили поступовий перехід до будівництва кам'яних оборонних споруд. Дерев'яні стіни фортець набули геометрично правильних форм, товщина та висота оборонних стін значно збільшилися. У XVI-XVII ст. кам'яні споруди - замки і монастирі - остаточно витіснили дерев'яні оборонні споруди попередніх епох.

Замки і монастирі - це найбільші за розмірами історичні споруди в забудові населених пунктів. Завдяки своїм масштабам вони досі виступають композиційними центрами багатьох історичних міст і сіл України. Найбільша кількість замків, фортець та оборонних монастирів збереглася до нашого часу на заході України. Замки Закарпаття досліджувалися відомим українським археологом Я. Пастернаком.

2. Класифікація оборонних споруд. Законодавство України про охорону культурної спадщини

Доктор історичних наук Орест Мацюк розробив таку класифікацію оборонних споруд України:

- давньоруські укріплені городи;
- міста-фортеці;
- замки;
- оборонні монастирі;
- церкви, костели, синагоги;
- військові укріплення;
- сторожові вежі;
- оборонні дзвіниці.

О.В. Лесик запропонував класифікувати всі замки і монастирі України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму

О.В. Лесик до класу А відносить такі пам'ятки архітектури:

- заповідники в Києво-Печерській лаврі, Львові;
- музеї в замках Ужгорода, Мукачєва, Острога, Чинадієво.

До класу Б віднесено замки і монастирі, придатні для використання під:

- готелі;
- відпочинкові пансіонати;
- турбази з умовами будівництва спальних корпусів;
- туристичні притулки.

До класу В віднесено замки і монастирі, які частково можна використовувати для розташування туристичних закладів:

- замки в Невицькому, Хусті;
- Фортеці;
- пам'ятки архітектури, поруч з якими можна будувати турбази, готелі, бази відпочинку: Королевому, Невицькому.

До замків і монастирів класу Г віднесено численні пам'ятки, що використовуються під історико-архітектурні заповідники, різні музеї, навчальні заклади, санаторії, інтернати, будинки для перестарілих, культосвітні установи, а також діючі монастирські комплекси.

Усі наявні в Україні об'єкти історико-культурної спадщини перебувають під охороною держави. Діє спеціальний Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8.06.2000 р. № 1805-III, що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони національної культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь.

3. Характеристика видатних пам'яток фортифікаційного зодчества Закарпаття

Усі збережені пам'ятки архітектури і містобудування України зараз перебувають під охороною й на обліку держави. Коротка кадастрова інформація про них міститься у спеціальному Державному реєстрі національного культурного надбання.

Найбільше фортифікаційних споруд, з огляду на особливості історико-регіонального розвитку, збереглося на заході України. Саме в цьому регіоні найбільшого розквіту досягла Давньоруська держава (доба Данила Галицького, якому вдалося об'єднати землі від Карпат до Дніпра) й найдовше протрималася давньоукраїнська державність. А згодом, саме тут на місці давньоруських твердинь польські завойовники вибудовували свої перші кам'яні замки, аби утримати новозахоплені руські краї у покорі.

Окреме місце у замковому "намисті" України посідають замки Закарпаття. З огляду на тривалу історичну відірваність цього краю від решти території України й перебування під гнітом угорських феодалів, у Закарпатті збереглися класичні феодальні замки західноєвропейського типу: Мукачівський ("Пала-нок"), Ужгородський, Невицький, Середнянський, Чинадіївський, Виноградівський ("Канків"), Королевський ("Нялаб"), Боржавський тощо.

Туристичною "візитівкою" Закарпаття є славнозвісний замок "Паланок" XIV-XVI ст. Експерти одноставно визнають його наймальовничішим замком Карпатського регіону і другим (після Кам'янця-Подільського) за туристичною атракційністю замком України.

Мукачівський замок ("Паланок") - один із найбільших оборонних комплексів Східної Європи, що повністю зберігся до наших днів. У цій "перлині" середньовічної архітектури поєднані різні стилі оборонного зодчества.

Мукачеве - це одне з найдавніших історичних міст України. Заснували його в VII-VIII ст. могутні білі хорвати. У X ст. град увійшов до складу Київської Русі. Після смерті Володимира Великого з феодальним розпадом Київської Русі Закарпаття загарбав угорський король Іштван.

Дерев'яний слов'янський град існував на Замковій горі (висота гори - 68 м) ще до утворення Київської Русі. А перші письмові відомості про кам'яний замок "Паланок" стосуються XI ст., коли король Угорщини Ласло I Святий дав вказівку укріпити дерев'яну Мукачівську фортецю кам'яними стінами від набігів кочівників. Подальша історія замку насичена багатьма історичними подіями та легендарними історичними діячами.

У 1241 р. Мукачеве сплюндрувала орда хана Батия. У 1281 р. за князя Лева Даниловича Закарпаття на 40 років повернулося до складу Галицької Русі, відтак знову потрапило під угорське панування. У 1321 р. на запрошення короля Карла Роберта італійські будівничі здійснили повну

реконструкцію фортеці давньоруського типу, надавши їй архітектурі рис класичного середньовічного західноєвропейського замку.

У 1393 р. після ліквідації литовським Великим князем Вітовтом незалежного Подільського князівства король Угорщини подарував місто своєму дядькові - могутньому князеві Подільської України Федорові Коріатовичу.

З Кам'янця-Подільського Федір Коріатович переніс свою резиденцію у Мукачеве, з князем у край прибули десятки руських бояр та тисячі подільських селян-переселенців. Ф. Коріатович перевіз у фортецю з Кам'янця-Подільського 60 діжок гарматного пороху і 164 гармати, укріпив підступи до замку глибоким ровом та валом з дубовим частоколом - паланком. Від цього походить народна назва Мукачівської твердині - замок "Паланок". Назва "Паланок" збереглася до наших днів. Але, оскільки в українського князя не було живих синів-нащадків, після його смерті багате місто стало джерелом чвар між сусідніми володарями.

З огляду на стратегічне значення замку, за наказом Ласло II він перейшов у спадок королів Угорщини як резиденція угорських королевичів-престолонаступників. У 1635 р. фортецю викупив трансильванський князь Д'єрдь I Ракоці. Князі династії Ракоці перетворили замок на столицю свого князівства і володіли ним до 1711 р. Після придушення визвольної війни угорського народу з 1711 р. замок перейшов до австрійського уряду. І лише в 1896 р. замок припинив виконувати функції військового об'єкта та перетворився на історико-архітектурну окрасу краю.

Замок "Паланок" розташований на горі вулканічного походження висотою 68 м і займає площу 14 тис. м². Замок складається з трьох частин і розміщений на трьох терасах. Найстаріший - Верхній замок (XIV-XVI ст.), - знаходиться на вершині гори. Середній замок (XVII ст.) - на терасі на 6 м нижче і Нижній замок (теж XVII ст.) - ще на 10 м нижче від Середнього. На початку XVIII ст. на четвертій терасі ще на 10 м нижче була збудована башта для охорони воріт, а також дорога до замку по західному схилу гори.

У південній частині двору Верхнього замку знаходиться криниця глибиною 85 м, воду з якої використовували до кінця XIX ст. Навколо замкової гори ще у XVI ст. був викопаний рів, який наповнювався водою річки Латориці.

У наші дні Мукачівський замок - це один з найбільших історичних музеїв України. Тут експонуються знаряддя кам'яного віку, мідно-бронзової доби, зброя та ужиткові речі від кельтських часів до пізнього середньовіччя тощо. Етнографічний відділ музею розповідає про культуру, побут й мистецтво мешканців Закарпаття. У картинній галереї музею поряд із полотнами видатних українських, угорських та польських художників представлена унікальна колекція закарпатських ікон XVI-XIX ст. У середньовічних дворищах та аркових галереях замку розміщено виставку сучасної скульптури.

Розробляється інвестиційний проект, що передбачає відведення частини замку під елітний готель і ресторан у середньовічному стилі, а також організацію розважальних лицарських шоу, в яких могли б приймати участь туристи.

Ужгородський замок XIII-XVIII ст. - це найстаріша з усіх фортець Закарпаття.

Дерев'яне укріплення білих хорватів існувало на Замковій горі з раннього середньовіччя (з VII ст.) і руйнувалося аварськими та угорськими кочівниками. Наприкінці IX ст. фортеця, за легендами, стала резиденцією хорватського князя Лаборця, який вів важку боротьбу з угорськими кочівниками-завойовниками. У XI-XII ст. на місці дерев'яного зводиться кам'яний замок-дитинець. У 1322 р. цей замок був переданий італійському графу Філіпу Другету і зазнав перебудови за італійськими лицарськими канонами. Рід Другетів володів замком із 1322 по 1691 рр. У 1691 р. Ужгородський замок перейшов у власність угорського феодала Міклоша Верчені, був ним значно розбудований і набув сучасного вигляду. Після придушення імператорською армією визвольної війни угорського народу 1703-1711 рр. розгромлений замок було перетворено у церковну гімназію.

Ужгородський замок має форму неправильного чотирикутника з масивними баштами по кутах. На древність споруди вказують монолітна кладка стін, різьблені у камені карнізи, колони романського і готичного стилів. З трьох боків замок оточений сухим ровом, вирубаним у скелях, а з північно-східного - урвищем. До XVIII ст. у замок можна було потрапити лише через підвісний міст. Дати, вибиті над в'їзними брамами замку - 1598, 1653 - вказують на дати основних

реконструкції споруди, після яких він набув сучасного вигляду. Територію замку оточує стародавній парк площею 6 га, закладений ще графським родом Другетів.

Ужгородський замок має лабіринт підземних ходів, нині замуrowаних і занедбаних. Туристи мають змогу оглянути лише кам'яний 32-метровий колодязь у дворі замку, який, за переказами, переходить у горизонтальний лаз, що виводив у долину Ужа.

У наші дні на території Ужгородського замку розмістилася унікально багата експозиція Закарпатського обласного краєзнавчого музею, яка налічує понад 120 тис. експонатів і розповідає про яскраві сторінки історії цього краю та його мешканців.

Сьогодні у замку діє кузня, де майстри за "дідівськими" технологіями здатні виготовити туристу будь-яку кузнь (сувенір) на замовлення і навіть залучити його до її виготовлення. Аматори народних промыслів сподіваються також відкрити свої майстерні під відкритим небом у дворі замку.

Існує міжнародний інвестиційний проект повного відродження замку як культурно-розважального туристичного комплексу. Проект передбачає відведення частини кімнат під "графські" готельні номери, відкриття в підземних казематах замку вишуканого ресторану, оформленого у лицарському стилі з оригінальною давньоруською й давньоугорською кухнями, а також відкриття "лицарського залу", в якому будь-який турист міг би приміряти на себе лицарські обладунки та випробувати власну вправність у стрільбі з лука й арбалета. Триває пошук інвестора.

Невицький замок XIII-XVII ст. знаходиться північніше Ужгорода вище по течії Ужа і закладений на стрімкій кручі (відносний перепад висот сягає 125 м) над долиною річки на стратегічних підступах до столичного міста Закарпатського краю (рис. 5.8). Невицький замок контролював прохід Ужанською долиною, якою йшов торговий шлях з Угорщини через Ужоцький перевал у Галицько-Волинську державу, Польщу, Литву і Московію.

Твердиня займає унікальне положення - зі сторожових веж Невицького замку відкривається панорама словацької й української частин Вулканічних Карпат, Ужанська долина і навіть обшири Середньо-Дунайської низовини.

Уперше в писемних джерелах Невицький замок згадується на початку XIV ст. як родова феодална вотчина, оперезана глибоким ровом та валом.

На вилоках своєї історії Невицький замок пережив легендарні історичні події. Після смерті в 1301 р. останнього короля зі старої (ще кочівницької) династії Арпадів, в Угорщині розпочалася кривава боротьба за владу. Після тривалих збройних чвар з волі Папи Римського на угорському троні закріпився король Карл-Роберт з неаполітанської династії Анжуйських.

Слов'янське населення Закарпаття піднялося на визвольну боротьбу проти угорського поневолення й за приєднання Закарпаття до Галицької Русі, але сплюндрована татарами Галицька Русь не мала сил для відкритої боротьби з Угорським королівством. Та це не зламало волелюбний дух русинів Закарпаття. Масштабне повстання очолив ужанський жупан Петр Петенко, укріпленою резиденцією якого стала Невицька фортеця. Повстання тривало понад 10 років, але, врешті-решт, лицарська італійсько-угорська армія Карла-Роберта та кіннота половців придушили виступ закарпатців і захопили в 1321 р. Невицький замок.

Після придушення повстання (імовірно, у 1322 р.) Невицький замок (як і сусідній Ужгородський) з королівської ласки переходить до володінь роду графів Другетів. Філіп Другет перебудовує дерев'яно-земляне укріплення на класичний європейський кам'яний замок з урахуванням італійських фортифікаційних традицій. Справу Ф. Другета продовжила його вдова чи донька - історичний персонаж, який обріс легендами і в народній пам'яті отримав назву "Погана Діва".

Найбільшого руйнування Невицький замок зазнав у 1644 р. під час облоги трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці. З того часу споруда стояла пустою і вважалася місцевим населенням нечистим місцем, де витає дух-упир Поганої Діви.

У наші дні Невицький замок знаходиться в надзвичайно атракційному напівзруйнованому стані, однак з середини 1990-х рр. тут активно ведуться реконструкційні роботи археологів. Існує проект реставрації цього мальовничого замку (збудованого у класичному італійському стилі) й перетворення його на міжнародний туристичний готельно-розважальний комплекс.

Планується відтворити автентичний середньовічний замковий інтер'єр, обладнати у лицарському стилі ресторан зі старожитньою кухнею і вишуканими закарпатськими винними підвалами, відкрити музейну експозицію, манеж, кузню-зброярню та інші ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. В основний готель замково-розважального комплексу для відвідувачів середнього класу, згідно з проектом, планується перетворити суміжну туристичну базу, єврореконструкція якої не потребує аж надто значних коштів. А навколишні гірські праліси з окремими промаркованими екостежками - це ідеальний природний полігон для історичних лицарських ігор і змагань з пейнтболу (окрема екостежка виводить навіть на закинтий гірський танкодром середини ХХ ст.).

Замок оточує ландшафтний парк Вагнера, що є самостійною ботанічною пам'яткою паркового мистецтва. За туристичною привабливістю й масовістю відвідування Невицький замок посідає друге місце серед замків Закарпаття (після замку "Паланок", що в Мукачеві).

Чинадіївський замок XV ст. збудований бароном Перені. Замок двоповерховий, п'ятикутний у плані, зі стрільницями та двома кутовими круглими триярусними баштами. Має два запущені підземні ходи, що виводять у долину Латориці. Тривалий час цей невеликий замок виконував функції в'язниці. Зараз має пізнавальне значення як об'єкт пізньосередньовічної фортифікаційної архітектури.

Мисливський палац графів Шенборнів у с Карпати побудований у стилі німецького ренесансу в 1890 р. Архітектура цього палацу, без перебільшення, унікальна. Палац прикрашають численні вежі, кручені сходи, гострий дах зі шпильями. Будівля уособлює собою календар: кількість веж відповідає кількості місяців у році, кількість димарів - кількості тижнів у році, а кількість вікон та дверей - кількості днів у році. Палац розташований у мистецьки спроектованому ландшафтному парку ХІХ ст., де зібрана значна колекція карпатської та екзотичної дендрофлори, а в глибині є озеро і мальовничий розарій. Серед екзотів, які можна побачити у графському парку, є, наприклад, італійська гліцинія, сріблястий клен, канадська ялина, японська вишня, самшитове дерево, катальпа, сосна Веймута тощо.

Раритетною пам'яткою замкового "намиста" Ужгородщини є залишки середньовічного замку ХІІ-ХVІІІ ст. у с Середнє, що знаходиться на півдорозі з Ужгорода в Мукачеве.

Тут збереглася масивна башта-донжон, магістри ордену були впливовою силою міжнародної політики в Європі, союзу з ними шукали монархи найбільших європейських країн. Європейські правителі та феодалі настільки побоювалися хрестоносців, що в 1312 р. з ініціативи французького імператора Філіпа Красивого об'єднаними зусиллями виступили зі своїми арміями проти тамплієрів, захопили їх неприступні замки, розграбували багатства ордену, а більшість його членів ув'язнили. Після цього орден розпався (один з магічних каменів-жертвеників тамплієрів із загадковими рунами нині зберігається у дворі Золочівського замку на Львівщині). Середнянський замок тамплієрів здобули війська угорського короля, після цього укріплення було передано ним монахам ордену Святого Павла. Занепав Середнянський замок після буремних подій визвольної війни угорського народу у 1703-1711 рр.

На Виноградівщині збереглися атракційні руїни двох могутніх середньовічних замків "Канків" (заснований у 1307 р.) і "Нялаб" (заснований у 1315 р.). Заклав їх могутній угорський феодал Беке Боршо, якому відійшов цей край після угорського завоювання.

Замок "Канків" ХІ-ХVІ ст. знаходиться на скелястому виступі Чорної Гори над містом Виноградів. Під кам'яною кладкою замку археологи виявили сліди слов'янського городища початку Х ст., яке існувало тут до захоплення краю угорцями. У 1399р. угорський король Жігмунд І дарує фортецю барону П. Перені. Новий господар розбудовує кам'яну фортецю. У ХV ст. рід Перені передає замок ченцям-францисканцям, які перетворюють його на монастир. Під час релігійних воєн у 1566 р. загін королівських військ Австрійської імперії під командуванням генерала Текелеші штурмом оволодів фортецю і зруйнував її. Після цих подій замок уже не відновлювали.

Замок "Нялаб" ХІІ-ХVІІ ст. знаходиться біля села Королево, де бурхлива Тиса спускається з гір на широкі простори Дунайської рівнини. З доби Хорватського союзу тут існувало слов'янське городище. Після завоювання краю угорцями король Іштван V наказав на місці старого дерев'яного укріплення збудувати королівський мисливський палац. А невдовзі, для зміцнення

підкарпатського (руського) кордону Великої Угорщини у другій половині XIII ст., король Бейла IV закладає тут кам'яний замок. У 1405 р. замок було передано роду баронів Перені. Після антигабсбурзької змови, в якій брав участь рід Перені, за наказом імператора Леопольда I замок було зруйновано.

Запитання для самоконтролю:

1. Найвідоміші замки України та Закарпаття.
2. Значення фортифікаційних споруд для проведення краєзнавчих досліджень.
3. Характеристика видатних пам'яток Закарпаття.
4. Стан краєзнавчої вивченості замків і фортець Закарпаття.

Тема 7: ШКІЛЬНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

1. Основні принципи організації та діяльності музею
2. Комплектування фондів. Фондова робота
3. Підготовка й проведення екскурсій у шкільному музеї.

1. Основні принципи організації та діяльності музею

Музей — це науково-дослідницька і науково-освітня установа, яка виконує на основі музейних предметів функції документування, освіти і виховання. Соціальні функції музею здійснюються в процесі комплектування, обліку, зберігання, вивчення, експонування і пропаганди музейних зібрань;

Виникнення музеїв пов'язане з суспільними потребами у збереженні і вивченні документальних пам'яток матеріальної і духовної культури народу, природних об'єктів.

У ході розвитку музейної справи визначилися основні напрями діяльності музею: науково-дослідний і культурно-виховний. Як науково-дослідна установа музей виконує функцію документування (догляду, підтвердження), створюючи фонд музейних предметів — джерел, необхідних для дослідження процесів, явищ, актів історичного розвитку природи і суспільства.

Як культурно-виховна установа музей, використовуючи пізнавально-культурне значення музейних пам'яток, популяризує знання і задовольняє запити суспільства в пізнавальному, пропагандистському, морально-виховному, естетичному аспектах.

Специфіку музейної діяльності визначає зібрання музейних предметів, пам'яток природи, історії і культури. Значення музейних предметів залежить від ступеня їх за документованості (як першоджерел фактів, явищ, подій, процесів у природі і суспільстві, що представлені в певній науковій системі у фондах і експозиції музею). Соціальна значущість інформації, яку можуть передати музейні предмети, визначає їх наукову, історико-культурну, художню та естетичну цінність.

Музейна інформація висвітлюється також у музейних виданнях: каталогах путівниках, буклетах, науково-популярних виданнях та ін. Серед основних напрямків музейної діяльності виділяють:

1. Комплектування музейних фондів (виявлення, відбір, і придбання предметів музейного призначення), що здійснюється за певною програмою шляхом організації експедиційної діяльності, купівлі і надходження від населення.
2. Фондову роботу (організація обліку, вивчення і зберігання музейних зібрань), направлену на підготовку музейних предметів з метою зберігання і визначення можливостей їх науково-дослідного і освітньо-виховного використання та збереження для наступних поколінь.
3. Експозиційну роботу, направлену на введення в освітньо-виховний обіг музейних предметів через організацію музейних екскурсій та виставок.
4. Науково-освітню роботу, яка здійснюється на основі музейних експозицій, екскурсій, лекцій, консультацій, тощо.

У нашій країні, виходячи із конкретних суспільно-економічних умов і соціально-культурних запитів, сформувалася державна музейна мережа. Серед основних профільних груп музеїв

виділяють: природничо-наукові, історичні, літературні, художні, архітектурні, музеї науки і техніки та ін.

Найпоширенішу групу музеїв комплексного профілю представляють краєзнавчі музеї, які створюються на основі вивчення особливостей історичного розвитку природи, господарства і населення конкретної території.

Поряд з державними музеями функціонує велика кількість музеїв на громадських засадах. Музеї на громадських засадах, як і державні музеї, можуть мати різний профіль: краєзнавчий, історичний, природничий, літературний, художній та ін. Громадські музеї діяльність яких відповідає певним критеріям, одержують звання природних.

Шкільні краєзнавчі музеї. Різноманітністю громадських музеїв є шкільні музеї, які організуються в школах, Палацах дитячої творчості, на дитячих туристських станціях та ін. Особливістю шкільних музеїв є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривають значні можливості підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Важливу роль при цьому відіграє самостійна робота школярів під керівництвом педагогів.

Профіль шкільного музею залежить як від напряму навчально-виховної роботи в школі, так і від особливостей конкретної місцевості. Найпоширеніші в школах музеї широкого профілю, що відображають особливості природи, історію, економіку і культуру свого регіону. Краєзнавчими є більшість музеїв, робота яких розгорнута в одному з напрямів вивчення краю.

Якщо створений музей відповідає вимогам положення про музей, то комісія по огляду шкільних музеїв виносить рішення про присвоєння йому звання : «Шкільний музей», вручається спеціальне посвідчення; і одночасно заводиться паспорт шкільного музею. Це звання підтверджується один раз на три роки.

Серед конкретних напрямів роботи шкільного музею можна виділити: музейно-організаційний, освітньо-виховний, навчально-програмний і напрям, який пов'язаний з організацією вільного часу школярів.

Музейно - організаційний напрям забезпечує функціонування шкільного музею. Координаційним центром діяльності шкільного музею є музейна рада, до складу якої входять голова, відповідальний за зберігання фондів і його помічник, секретар, кілька членів. Створюються також секції фондом роботи: експедиційно-пошукова, експедиційно-тематична, організаційно-масова.

Музейний актив виконує таку роботу: 1) комплектує основні фонди музею, виготовляє матеріали допоміжного фонду; 2) налагоджує листування з різними організаціями, музеями, школами, окремими особами тощо; 3) вивчає зібрані матеріали; 4) створює стаціонарні експозиції і пересувні виставки; 5) організовує екскурсії та інші культурно-організаційні заходи в музеї або поза його межами; 6) здійснює підготовку екскурсіводів та лекторів; 7) сприяє використанню експозиції і музейних матеріалів у навчально-виховному процесі; 8) організовує суспільне корисну роботу учнів відповідно до профілю музею.

Планування діяльності музею є необхідною умовою його успішної роботи. Робота шкільного музею здійснюється за перспективним, річним і поточним планами, які розробляються музейною радою.

З метою використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі плани роботи музею погоджуються з робочими планами вчителів-предметників, класних керівників та планами шкільної гурткової роботи. Особливо складають плани пошуково-експедиційної, фондової, тематико-експедиційної та екскурсійно-масової роботи.

Навколо краєзнавчого музею розгортається діяльність шкільних туристсько-краєзнавчих гуртків, що працюють за певними напрямками пошуково-дослідницької роботи. Діяльність музею сприяє правильному вибору тем і напрямів наступної роботи з вивчення рідного краю.

З роками діяльність шкільного музею неминує виходить за рамки шкільного життя. Він стає пошуково-творчою лабораторією педагогічного колективу, в якій здійснюється науково-педагогічна обробка зібраних матеріалів, створюються дидактичні посібники для навчально-виховного процесу. Шкільні музеї перетворюються на організаційно-методичні центри шкільного

краєзнавства, сприяючи розширенню загальноосвітнього кругозору і спеціальних знань учнів, формуванню у них наукових інтересів і професійних нахилів, організовуючи суспільне корисну працю учнів.

Ефективність освітньо-виховного впливу музею в цілому багато в чому буде залежати від того, наскільки учні підготовлені до сприймання музейної інформації. Мова йде про певний рівень «музейної культури», тобто здатності орієнтуватися в музейному середовищі і, користуючись музейною мовою, бачити експозицію. Під цим розуміють уміння людини оцінювати музейні предмети не тільки як пам'ятки матеріальної культури, а й із суспільно-історичних позицій, к частину історії, багатогранність зв'язків якої поєднує минуле з сьогоденням.

Навчально-програмний напрям передбачає безпосереднє використання музейної експозиції і музичних фондів зібрань для навчання учнів. Воно здійснюється як з допомогою організованих форм, так і шляхом самостійної роботи школярів за навчальною програмою.

У шкільній практиці склалися різноманітні форми використання музейної експозиції і фондів матеріалів на уроках: 1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій; 2) використання вчителем музейних предметів і експонатів як наочних посібників на уроці; 3) організація бесід, рольових ігор; 4) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії на уроці; 5) написання творів, пов'язаних з одержаними враженнями і здобутими знаннями в музеї; 6) організація шкільних факультативів.

Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності і громадської активності школярів. Діяльність музею спрямовується таким чином, щоб кожне нове покоління учнів, критично оцінивши роботу своїх попередників, продовжувало її. При такій цілеспрямованій праці зберігається наступність музейно-краєзнавчої роботи. Важливо, щоб до праці в шкільному музеї школярі прилучались під впливом батьків.

Участь батьків у розвитку шкільної музейної справи сприяє зростанню їхнього авторитету серед дітей, що в сімейному вихованні дуже важливо. В наш час здійснення принципу співдружності школи, сім'ї і громадськості в роботі шкільного музею стане однією із важливих ланок відродження національної свідомості і культури.

2. Комплектування фондів. Фондова робота

Шкільні музеї здійснюють збір пам'яток історії, матеріальної і духовної культури людини, матеріалів і предметів, що мають суспільну, історичну або естетичну цінність, їх фонд комплектується відповідно до завдань і профілю музею.

У період функціонування музею напрям пошуку і комплектування фондів визначається орієнтовним змістом і структурою експозиції, яку планується розгорнути.

У період створення музею комплектування фондів підпорядковується завданням побудови музейної експозиції.

Музейний актив повинен бути ознайомлений із структурою майбутньої експозиції, з напрямками пошуку, основними його етапами, відповідною методикою.

Для керівника важливо, враховуючи інтереси, рівень знань і вмінь учнів, розподілити між ними теми майбутнього дослідження. Важливо також, щоб учні навчилися користуватись бібліотечними каталогами, бібліографічними покажчиками, статистичними довідниками, адже ці навички є основою справжнього пошуку.

Спочатку вивчають загальні питання. Використовуючи краєзнавчу довідкову літературу (енциклопедії, путівники, музейні довідники), готують реферати і повідомлення.

Спеціальна література допоможе з'ясувати можливості одержання матеріалів на місцях (фотографування, зарисовки та ін.), поінформує, що можна замовити в архіві, як шукати той чи інший музейний предмет тощо.

Музейний актив складає перспективний план комплектування фондів, у якому міститься перелік необхідних музею матеріалів, указані місця їх пошуку.

Комплектування фондів музею здійснюється в процесі організації пошукових експозицій, походів і екскурсій, систематичних спостережень за природними явищами і процесами та ін.

Необхідно дотримувати продуманої системи планування з виділенням ряду етапів. Перший етап — перспективне планування, яке передбачає розгортання наукової, дослідницької роботи

музею і показ її наступності. Другий етап включає складання річного плану, в якому визначаються мета і завдання пошуково-краєзнавчої роботи. На третьому етапі намічається і розробляються різні пошуково-краєзнавчі заходи (експедиції, екскурсії, вечори, конференції).

Джерелом комплектування фондів краєзнавчого музею можуть бути надходження від окремих осіб та організацій. Проте основна маса матеріалів для музею повинна виготовлятися руками краєзнавців.

Краєзнавчі музеї організовують тематичні пошукові експедиції. Методика їх роботи значною мірою залежить від напрямку пошуку і профілю музею. Орієнтовними можуть бути такі напрями руху учнівської молоді: «Моя земля — земля моїх батьків», «Рідна мова — пісня солов'їна», «Мій край — моя історія жива», «Роде наш красний», «Струни серця», «Кришталеві джерела» та ряд інших.

На відміну від тематичних комплексні експедиції дають можливість одночасно вивчати край в усіх проявах життя природи і населення.

Фонди музею — це науково-організована сукупність музейних предметів і необхідного для їх вивчення і експонування науково-допоміжного матеріалу. Крім того, це головний результат науково-дослідної роботи музею і основа для всіх видів його діяльності.

Музейні фонди складаються з двох частин — основного фонду і фонду допоміжних матеріалів. До основного фонду входить зібрання музейних предметів відповідно до профілю музею. Музейні предмети класифікують за типами музейних джерел:

- речові джерела, до яких належать знаряддя праці, продукція видобутку і виробництва, зброя і військова атрибутика, предмети побуту, твори декоративно-прикладного мистецтва та ін.;
- зображувальні джерела, що включають твори мистецтва (живопис, графіка, гравюра, скульптура та ін.), які виконані в різних жанрах і в різній техніці;
- письмові джерела, що містять рукописні і друковані документи, книжки, періодичні видання тощо;
- кіно- і фотоджерела (діапозитиви, кіноплівки, звукозаписи та ін.), в яких зафіксовано різні події і явища природи.

Допоміжний, фонд створюється в процесі роботи над експозицією. Він містить відтворені документальні пам'ятки (фотокопії, макети, моделі, муляжі тощо), а також створені для потреб експозиції наочні матеріали: карти, схеми, плани, діаграми, таблиці та ін.

Облік експонатів шкільного музею проводиться з метою їх юридичної та фактичної охорони. На кожний предмет, який надходить до музею, складається легенда — пояснювальна записка, що містить відомості про походження і призначення, історичне і матеріальне його значення. Учні повинні набути навичок складання акта прийому-здачі матеріалів. Акт складається у двох примірниках, один з яких залишається у того, хто передав експонат, а другий — зберігається в музеї.

Матеріали основного фонду фіксуються в книзі надходжень — інвентарній книзі музею. Розглянемо правила заповнення інвентарної книги. Інвентарний номер присвоюється кожному музейному предмету основного фонду. Музейному предмету, що складається з кількох частин, крім номера для кожної з частин визначається окрема літера (наприклад, жіночий одяг; кінець XIX — початок XX ст.: На — сорочка жіноча; 14б — спідниця сандарак; 14в — корсетка з клинцями).

В інвентарній книзі також указується, хто знайшов (подарував) предмет, яка пошукова група або експедиція. Якщо предмет знайшла окрема людина, то вказуються її прізвище, ім'я, по батькові, домашня адреса, номер акта прийому-здачі.

Описуючи предмети або колекції, які були зібрані під час походів, зазначають назву місцевості і обставини, за яких вони були виявлені. Якщо музейний предмет куплений, то вказується його вартість. В останній графі інвентарної книги роблять позначення про вилучення експоната та інші додаткові відомості.

В інвентарній книзі також фіксуються потокові надходження. Зібрані під час експедиції або походу матеріали реєструються на місці збирання в колекційному описі, що є складовою частиною інвентарної книги і має ідентичний порядок заповнення. В інвентарній книзі колекційний опис реєструється під одним загальним номером, а всім предметам колекції, надаються ще порядкові номери. Номер колекційного опису надається і експедиційному щоденнику.

Колекційний опис і щоденник ведуться в окремих пронумерованих зошитах.

3. Підготовка й проведення екскурсій у шкільному музеї

Основною формою масової науково-освітньої діяльності будь-якого музею є музейна екскурсія, тобто колективний огляд музею відвідувачами, які об'єднані в екскурсійні групи.

Екскурсія — це цілеспрямований, завчасно запрограмований процес. Організуючи екскурсію, потрібно мати чітке уявлення про те, що екскурсанти будуть бачити, чути, відчувати і до яких висновків вони можуть прийти. Основою екскурсії є наявність двох основних елементів — показу і розповіді.

Показ — це спостереження об'єкта під керівництвом спеціаліста (екскурсовода). При простому огляді, як правило, сприймається тільки зовнішній вигляд об'єкта. При показі з допомогою екскурсовода не тільки спостерігається сам музейний об'єкт, а й відбувається його аналіз з різних точок зору. Під час показу екскурсовод допомагає екскурсантам установити зоровий зв'язок між музейними предметами, наприклад "твором живопису, та історичною особою, яка його написала, умовами і обставинами його створення тощо.

Розповідь на екскурсії, як правило, є доповненням до аналізу наукового матеріалу. Правильне поєднання показу і розповіді дає можливість досягти високої ефективності екскурсії.

Екскурсія — це результат двох важливих процесів: її підготовки і проведення. Підготовка екскурсії включає підбір об'єктів, матеріалів та їх вивчення. В процесі підготовки екскурсії виділяють ряд основних етапів.

Визначення мети і теми екскурсії. Мета екскурсії — це те, заради чого показують екскурсантам музейні предмети. Кожна екскурсія повинна також мати свою чітко визначену тему, яка є предметом показу і розповіді. Визначення теми становить короткий, концентрований виклад основного змісту екскурсії. Тема є стержнем, що поєднує всі об'єкти екскурсії в єдине ціле.

Підбір і вивчення різних джерел (музейних, літературних, статистичних, архівних та ін.) покликані визначити наблизений обсяг фактичного матеріалу, необхідного для створення контрольного тексту, екскурсії.

Складання маршруту екскурсії. Маршрут - огляду будується залежно від найбільш правильної для даної екскурсії послідовності огляду об'єктів, теми екскурсії. Основне завдання маршруту — сприяти найповнішому розкриттю теми.

Підготовка контрольного та індивідуального тексту. Складання методичної розробки.

У контрольному тексті цитати, цифри і приклади обов'язково супроводжуються індивідуальним текстом, який становить підготовлену для екскурсії розповідь. Побудова всіх індивідуальних текстів майже однакова (вступна розповідь, основна частина, висновок). Крім того, для екскурсії готуються наочні матеріали, які повинні відновити відсутні зорові ланки під час показу. Це карти, схеми, малюнки, зразки сировини і продукції підприємств, гербарії і колекції та ін.

Після підготовки контрольного тексту приступають до складання методичної розробки, яка показує, як провести дану екскурсію, як краще організувати демонстрування музейних експонатів, які методичні прийоми слід використати для того, щоб екскурсія була проведена успішно і ефективно.

На завершальному етапі підготовки екскурсії одержують відгук методиста на текст і методичну розробку і екскурсії. Відгук становить позитивну оцінку якості основних документів екскурсії, її змісту, можливе -, ті проведення на основі даного тексту і методичної розробки.

Здача екскурсії відбувається під час пробного її проведення в присутності членів шкільної музейної ради. Прийом екскурсії проводиться у формі обговорення і дискусії на розширеному засіданні музейної ради. При позитивній оцінці членів музейної ради екскурсія затверджується. Якщо екскурсію не прийнято через виявлені недоліки, то дається час на її доопрацювання.

Методика проведення екскурсій охоплює цілий ряд важливих питань, серед яких головним є вміння показати музейні матеріали, розказати про них і про події, пов'язані з ними.

Завдання екскурсовода також полягає в тому, щоб не тільки просто показати і розказати, передаючи свої знання екскурсантам, а й організувати пізнавальну, діяльність екскурсантів, їх самостійну роботу під час екскурсії.

Отже, екскурсійна методика потребує, щоб усі прийоми і способи показу на екскурсії були правильно відібрані, ретельно апробовані на практиці, критично і вимогливо оцінені.

Серед основних методичних прийомів екскурсійного показу виділяють:

— попередній огляд, який дає можливість сумістити вже існуюче індивідуальне уявлення екскурсанта про конкретний експонат (об'єкт, матеріал) з тим, що в даний момент він бачить перед собою;

— зоровий аналіз, що становить дослідження шляхом уявного розчленування об'єкта спостереження на складові частини з наступною їх характеристикою;

— зорову реконструкцію, що означає відновлення початкового вигляду предмета, об'єкта за речовими залишками або описами;

— зорове порівняння, яке побудоване на порівнянні різних явищ, предметів, об'єктів або зіставленні різних ознак, елементів одного предмета, об'єкта.

Серед інших прийомів показу на екскурсії використовують прийоми зорового монтажу, локалізації подій тощо.

Методику проведення будь-якої екскурсії побудовано на використанні ряду прийомів (видів) розповіді:

— екскурсійна довідка, в якій подаються основні дані про експонат, об'єкт;

— характеристика експоната, об'єкта передбачає детальніший виклад фактичного матеріалу;

— прийом пояснення передбачає не тільки виклад фактичного матеріалу про події, явища, а й пояснення, чому вони виникли;

— прийом літературного монтажу становить композицію з уривків різних літературних творів, документів, спогадів, що розкривають окремі питання екскурсії.

Серед інших прийомів розповіді виділяють прийоми репортажу, коментування, цитування тощо.

Крім методичних прийомів показу і розповіді, на екскурсії використовуються інші, прийоми, які допомагають краще засвоїти зміст матеріалу (наприклад, зустріч екскурсантів з учасником Великої Вітчизняної війни, що надасть екскурсії більш документованого і доказового характеру).

Таким чином, екскурсивод під час екскурсії повинен: а) допомогти екскурсантам побачити, почути і відчувати все те, що має відношення до теми екскурсії; б) сприяти екскурсантам у набутті практичних навичок бачити і розуміти («читати») музейні експонати; акцентувати стійку увагу до теми, її показу і розповіді протягом усієї екскурсії.

Організація екскурсій у шкільному музеї значною мірою підсумовує працю тих, хто створював музей.

Запитання для самоконтролю:

1. Яку роль відіграють шкільні краєзнавчі музеї у навчальному і виховному процесі школи?
2. Як організовується і проводиться фондова та експозиційна робота в шкільному музеї?
3. Як використовують матеріали шкільного краєзнавчого музею при підготовці до уроків?

Тема 8 СТАЦІОНАРНІ ФОРМИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

1. Організація краєзнавчих вечорів в школі.
2. Проведення краєзнавчих конференцій.
3. Краєзнавчі вікторини та ігри.
4. Краєзнавчий гурток в школі.

Треба навчити своїх учнів
не лише дивитись, а й бачити,
не лише знати, а й розуміти
К. Ушинський.

1. Організація краєзнавчих вечорів в школі

Однією з найбільш поширених і масових форм роботи в школі є організація і проведення краєзнавчих вечорів.

Загальні рекомендації з підготовки краєзнавчих вечорів можна сформулювати таким чином:

- визначення тематики вечора;
- підбір необхідної літератури з теми;
- оформлення;
- написання сценарію.

Тематика вечора, як правило, визначається учнями, які займаються в краєзнавчому гуртку, за допомогою вчителя.

Сценарій можуть розробляти і готувати самостійно старшокласники, якщо вони, звичайно, мають досвід підготовки подібних заходів. Якщо вечір готують вперше, то основну роботу з підготовки сценарію виконує вчитель.

Учнів можна поділити на дві групи, залежно від їх інтересів та можливостей: група оформлювачів і група, яка відповідає за зміст вечора.

Досвід показує, що ця робота розпочинається за 1,5-2 місяці, щоб можна було без перевантаження підготувати всі необхідні матеріали, провести репетиції, оформити зал (або кабінет).

Цікавими для учнів будуть вечори, присвячені визначним людям рідного краю - науковцям, митцям, поетам чи письменникам, громадським та культурним діячам минулого і сьогодення. Саме такі заходи мають величезне пізнавально-виховне значення для підростаючого покоління, адже вони не тільки ознайомлюють з життєвим і творчим шляхом земляка, але й формують, у значній мірі, професійну спрямованість школярів, знайомлять їх з досягненнями науки і мистецтва краю, виховують почуття патріотизму.

При підготовці до такого вечора тексти доповідей учасників, а також ведучого готують школярі під керівництвом вчителя.

2. Проведення краєзнавчих конференцій

В останні роки все популярнішою формою краєзнавчої роботи в школі стає конференція. Це пов'язано з тим, що з її допомогою вдається глибше вивчити цікавий і актуальний матеріал, задіювати до самостійної роботи з різними джерелами знань більшу кількість школярів, тісніше Здійснювати зв'язок з навчальною роботою з географії, систематизувати і узагальнювати знання з інших шкільних предметів. Найчастіше конференції проводять з учнями старших класів.

Зазвичай, за півтори-два місяці до початку конференції вчитель пропонує учням план конференції, список необхідної і додаткової літератури з проблеми, теми доповідей, назначає консультації.

Успіху конференції сприяють виставка літератури з даної тематики, випуск тематичної стінної газети, огляд кращих рефератів, схеми, таблиці, виготовлені учнями слайди, кінофільми, які сприяють наочному сприйняттю проблеми. Важливим виховним моментом є запрошення на конференцію визначних діячів науки і культури краю, вчителів школи.

Останнім часом конференції стало популярно проводити у вигляді ігор, коли їх учасникам пропонується роль журналістів або науковців у певних галузях знань. У цьому випадку учням доводиться під керівництвом вчителя придумувати запитання і знаходити у книгах і журналах відповіді на них (прес-конференція) або самостійно виступати з доповіддю від імені певної організації. Такого типу заходи мають велике виховне значення. Учням доводиться відстоювати свої погляди, думки, у них формується активна громадянська позиція. Однак, проводити конференції у вигляді гри можна тільки в тому випадку, коли учні зацікавлені темою і мають сформовані навички самостійної роботи. Якщо вчитель сам розподіляє ролі, роздає необхідний матеріал, декілька разів проведе «репетицію» конференції, користь від такої гри невелика.

3. Краєзнавчі вікторини та ігри

Одними з популярних в учнів ігор є вікторини, їх основне завдання - підвищити інтерес до предмету, закріпити і поглибити знання, отримані в процесі вивчення як географії загалом, так і географії свого краю зокрема.

Учитель повинен пам'ятати, що при проведенні вікторин необхідно враховувати вік учнів, бо в іншому випадку запитання будуть незрозумілі, або недоступні для багатьох з них, а це знизить пізнавальний інтерес.

Вікторина не є засобом навчання, це, перш за все, гра, яка перестає бути грою, якщо вона позбавлена цікавості. Характер запитань найчастіше залежить від діяльності вчителя. Нерідко запитання вікторини виникають в процесі гурткової роботи або є її наслідком.

Вікторини поділяються на дві групи: тематичні і змішані. До тематичних належать вікторини на краєзнавчу тематику (наприклад, вікторини «Чи знаєш ти своє село?», «Закарпаття - мій рідний край»).

Найпоширенішою формою краєзнавчих вікторин є усна вікторина. Для її проведення обирають журі у складі трьох осіб. Члени журі усно задають учасникам вікторини запитання. Відповідає той, хто підніме руку. Нерідко буває так, що члени журі не можуть запитати всіх, хто першим піднімає руку. Бувають неспівмілі, нерішучі учні, які затримуються з відповіддю. Основний недолік усних вікторин - нерівні умови для всіх учасників. Але усні вікторини мають і свої переваги - їх можна проводити в будь-яких умовах (в класі, поході).

Якщо є умови, то краще проводити письмову вікторину. При цьому один із членів журі зачитує запитання, всім дається однаковий час, наприклад, дві хвилини, на обдумування запитання. Після кожної відповіді учні чекають на наступне запитання. Для економії часу учасники вікторини не записують запитання, а проставляють його порядковий номер. Якщо на запитання учень не може відповісти, то навпроти порядкового номеру ставиться риска.

Після підрахунку балів члени журі оголошують результати вікторини. Кількість балів виставляється за кожну правильну відповідь. Залежно від складності запитання виставляють 1, 2, 3, 4, 5 балів.

Проведення вікторин сприяє закріпленню знань учнів, розвиває їх пам'ять. Учитель в результаті проведення вікторин має можливість слідкувати за загальним розвитком школярів, їх начитаністю, пізнавальним інтересом.

Ігри дозволяють моделювати пошукову діяльність учнів, спрямовану на досягнення загальної мети, отримання конкретних результатів.

Як показує досвід, ігри краєзнавчого змісту краще організовувати з урахуванням сюжетно-рольового характеру, які імітують різноманітну діяльність: експедиції, подорожі, прес-конференції тощо. Метою таких ігор є закріплення, поглиблення, узагальнення знань про свій край, формування національних переконань, професійна орієнтація, виховання активної громадянської позиції. Для організації і проведення сюжетно-рольової гри необхідна значна підготовка, у ній можна виділити кілька етапів, а саме:

- Підготовчий етап. Визначення мети, програми, методики проведення гри. Вчитель підбирає необхідний матеріал, ознайомлює учнів з умовами гри. Учні, отримавши конкретне завдання, підбирають необхідну літературу, аналізують її. В грі приймають участь всі учасники.

- Ігровий етап. Учні оформляють кабінет (зал або інше приміщення) в залежності від задуму гри. Учитель виконує роль ведучого, але одночасно він є і активним учасником колективних дій. Він створює невимущену емоційну атмосферу, заохочує активність, самостійність, творчість. На початку гри вчитель знайомить учасників зі змістом, правилами гри, нагадує її тему і завдання. Учні розв'язують поставлені перед ними завдання, розігрують ситуації, обдумують ігрові дії. У ролі ведучого може бути також і учень.

- Підсумковий етап. Аналізуються отримані результати, робляться висновки на майбутнє. Особливо важливо підвести підсумки після кожної гри.

4. Краєзнавчий гурток в школі.

Краєзнавчий гурток - організаційний центр позакласних занять. На ньому діти розвивають самостійність і ініціативу, отримують практичні вміння та навички.

Мета створення краєзнавчого гуртка - розширення та поглиблення знань учнів із рідного краю, вивчення та охорона природи, спостереження, пропаганда географічних знань серед школярів.

Головне завдання вчителя полягає в тому, щоб у гуртку почалася активна, зацікавлена робота, а це приведе за собою потік нових учнів. У роботі з організації краєзнавчого гуртка необхідно виходити з того, що для досягнення мети, необхідно прикласти наступні зусилля:

1. Розширювати постійно науково-методичну базу викладання.
2. Використовувати форми роботи, які сприяють креативному, особистісно-орієнтованому підходу (індивідуальні, групові, індивідуально - групові).
3. Віддавати перевагу креативному підходу, так як у ньому більше творчості, дослідження, а не монологів з діалогами.
4. Виходити з того, що володіння інформацією не є кінцевим, а початковим пунктом мислення.

5. Необхідно використовувати рольову гру, моделювання, розв'язання проблем, співробітництво, взаємодію. Це зумовлює демократичність, критичне мислення, прийняття продуманих рішень.

6. Використовувати гурткову роботу для розвитку пізнавального інтересу в учнів та розширення їх знань із інших предметів.

Головними особливостями проведення засідань краєзнавчого гуртка є такі:

1. Забезпечення зв'язку теоретичних знань з об'єктами практичного дослідження для глибокого розуміння навчального матеріалу.

2. Спрямованість роботи на формування нових знань, через використання пошукових завдань.

3. Використання краєзнавчого гуртка, як методу формування в учнів спеціальних умінь і навичок. Роботи, що готують учнів до виконання самостійних творчих робіт, до самостійного пошуку нових знань і оволодіння новими вміннями.

Важливим методом роботи краєзнавчого гуртка є самостійність, головним чином, кожного його члена, спрямована на виконання під керівництвом учителя завдання згідно з планом роботи гуртка. Індивідуальні доручення повинні даватися з урахуванням зацікавленості учня до того чи іншого виду роботи. Це допомагає формуванню самостійності, виявленню здібностей, працелюбності та інших позитивних рис особистості.

Головним змістом гурткової роботи з краєзнавства повинно бути вивчення місцевої природи, заходів з її перетворення та збереження. Повинні використовуватись походи та екскурсії рідним краєм. Участь у подібних заходах допоможе учням виявити свої здібності та визначитися з майбутньою професією. Краєзнавча тематика може охоплювати вивчення окремих місцевих форм рельєфу, гідрографії та клімату, рослинного та тваринного світу та ін.

У план можуть бути внесені теми, спрямовані на вивчення історії формування населених пунктів, а також топонімічні дослідження.

Зрозуміло, що ніяким планом роботи краєзнавчого гуртка на один рік не можливо охопити все різноманіття справ, які можна запропонувати гуртківцям. У кожному гуртку планують ті види робіт, які відповідають місцевим умовам та потребам учнів.

Краєзнавчий гурток - найкраща форма організації позакласної краєзнавчої роботи. **Гурток** — це груповий вид позакласних занять, який створюється на добровільних засадах, за бажанням школярів. Він базується на певних знаннях, отриманих на уроках, і дає можливість організувати систематичні заняття за певною програмою і з постійним складом учасників. Здебільшого кількість учасників гуртка не перевищує 15-20 осіб. При більшому складі учасників учителю складно приділити увагу кожному із них.

Створювати краєзнавчий гурток в школі необхідно з перших уроків, найкраще - починаючи з 5-6 класів. Передовий досвід вчителів показує, що організацію краєзнавчого гуртка необхідно розпочати з такого заходу, який може посилити інтерес до предмету. Учні, наприклад, можна запропонувати взяти участь в якійсь конкретній роботі — створенні краєзнавчого кутка, в підготовці до краєзнавчого вечора тощо. Деякі вчителі, організовуючи у 5-6-их класах навчальну екскурсію, виявляють у її процесі учнів, які бажають працювати в гуртку.

Під час підготовки до цих заходів і в процесі її проведення виявляються найбільш активні учні, які можуть створити актив гуртка.

Успіх роботи гуртка, у великій мірі, залежить від детальної розробки його плану, який складають на рік, з обов'язковим врахуванням зимових, весняних і літніх канікул. У плані повинні бути відображені всі форми діяльності гуртка: засідання, екскурсії, вечори, перелік індивідуальних і колективних досліджень, походи-експедиції, стаціонарні спостереження, випуск газет, створення краєзнавчого кутка або музею, терміни і відповідальні за їх організацію і проведення.

Досвід роботи з організації гуртка показує, що найкраще дотримуватись наступного порядку його проведення:

1. Вступне заняття.

2. Самостійна робота гуртківців: підготовка доповідей, екскурсії, походи, робота в музеях, архівах та інших закладах, спостереження на стаціонарі та ін.

3. Випуск інформаційних газет, камеральна обробка матеріалів, оформлення виставок.

4. Підсумковий захід: вечір, конференція.

На вступному занятті перед гуртківцями формулюється мета подальшої роботи, розкривається її зміст і затверджується план роботи. В зміст роботи гуртка входить весь комплекс краєзнавчого вивчення обраної території (найближчого оточення школи, населеного пункту, адміністративного району, області) - природи, населення, господарства.

Включення в план завдань вивчення як найближчого оточення школи, так і території області загалом, буде сприяти найбільш ефективній роботі гуртка. По-перше, вивчення найближчого оточення школи дозволяє учням проводити безпосередні спостереження, досліджувати краєзнавчі об'єкти і збирати матеріал про них впродовж всього року. По-друге, вивчення природних і господарських об'єктів в області розширює краєзнавчі знання учнів, створює перспективу подорожі, підвищує інтерес і допомагає краще зрозуміти взаємозв'язки між людиною і природою.

Для роботи в гуртку учасники розподіляються на групи за інтересами і проводять дослідження за планом вивчення території: група топографів проводить знімання місцевості; група геоморфологів вивчає форми земної поверхні, визначає висоту місцевості, описує рельєф; група гідрологів працює над вивченням вод — визначає глибину, ширину, швидкість течії місцевої річки і т.д. Але при такій організації роботи учні не набувають знань, необхідних для розуміння взаємозв'язків і взаємозалежностей між різними компонентами природи. Тому через деякий час, приблизно через 5-6 місяців, доцільно створити комплексні групи і проводити вивчення не окремих компонентів, а природних територіальних комплексів. При розподілі тем і завдань необхідно враховувати інтереси учнів, їх розвиток і можливості. На цьому ж занятті обирають бюро (штаб, раду) гуртка, в т.ч. старосту. В бюро входять староста, його заступник, секретар, керівники груп, відповідальні редактори стінної газети і щоденника краєзнавців. Староста відповідає за загальну дисципліну, організацію і проведення занять (екскурсій, походів) і є першим помічником вчителя. Заступник відповідає за господарську частину гуртка (обладнання, інвентар, похідне спорядження, грошові збереження). Секретар веде щоденник занять гуртка, облік відвідування учнів і виконання ними індивідуальних завдань. Збори гуртка відбуваються 1-2 рази для прийняття рішень з організаційних питань і коректування плану роботи.

Самостійна робота гуртківців полягає в проведенні спостережень в природі, в роботі з науковою, науково-популярною краєзнавчою і географічною літературою з подальшим створенням рефератів, доповідей, участі в польових дослідженнях під час екскурсій та походів, в оформленні отриманих матеріалів і виготовленні наочних посібників, участі в загальношкільних заходах.

Підсумковий захід проводять 1-2 рази на рік. Зазвичай його організують у кінці навчального року (в травні) або на початку нового навчального року (в жовтні). Це може бути краєзнавчий вечір або конференція. Під час цього заходу учні доповідають про проведену роботу, демонструють колекції, картографічні і графічні матеріали. Звіт про роботу краєзнавчого гуртка може перетворитися в загальношкільний захід, свято всієї школи. За декілька днів до проведення такого заходу вивішують красиво оформлене оголошення про тему і час його проведення з запрошенням на нього всіх охочих.

При проведенні підсумкового заходу необхідно уникати закоренілого трафарету, коли вечір розпочинають з доповіді. Значно цікавіше відбудеться захід (вечір, збори), якщо його побудувати як спомин про подорож. Виступи учнів набудуть форми розмови, ніби вони тільки-що повернулися з подорожі, їх «спогади» побудовані на документальних матеріалах, з демонструванням фотографій, замальовок, слайдів, презент-тацій, колекцій. У канву сценарію можна включити вірші, пісні, сценки з похідного життя.

Вивчати рідний край на заняттях краєзнавчого гуртка можна за різноманітними напрямками досліджень: геоморфологічними, гідрологічними, кліматичними, економічними, демографічними тощо. При цьому використовуючи різноманітні форми роботи (фенологічні

спостереження, роботу на географічному майданчику, анкетування, екскурсії, експедиції, походи, конференції, вечори, зустрічі з визначними людьми краю тощо).

Розпочинати вивчення свого краю доцільно з дослідження природи. Поглибити знання про свій край учням пропонується, дослідивши населення і господарство своєї території. Пропонуємо плани вивчення деяких компонентів природи і господарських об'єктів, які можна використати при дослідженні рідного краю на заняттях краєзнавчого гуртка в школі.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому позитивна роль проведення краєзнавчих вікторин, ігор та конференцій?
2. Які теми будуть, на вашу думку, цікавими та актуальними для організації краєзнавчих вечорів у школі?
3. Які інтелектуальні ігри користуються найбільшою популярністю в сучасних школярів?
4. Яка мета створення краєзнавчого гуртка?

Тема 9 ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ШКОЛАХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

1. Проблеми туристсько–краєзнавчої роботи в загальноосвітніх навчальних закладах
2. Шляхи вирішення проблем туристсько–краєзнавчої роботи на рівні загальноосвітніх навчальних закладів
3. Історія розвитку позашкільної краєзнавчої роботи в Україні.
4. Позашкільні навчально-виховні заклади. Краєзнавча робота позашкільних закладів.

1. Проблеми туристсько–краєзнавчої роботи в загальноосвітніх навчальних закладах

В Україні склалася і успішно діє система дитячо-юнацького туризму і краєзнавства, яка є невід'ємною складовою загальної освіти. У процесі пізнання історії рідного краю, витоків національної культури, вивчення свого родоводу, історичних і культурних надбань предків у юних туристів виховується почуття дбайливого ставлення та поваги до історії краю, чуйності, доброти, формується фізично здорова і духовно розвинена особистість.

Нині в Україні значна увага приділяється розвитку сфери туристсько-краєзнавчої діяльності. Її все частіше розглядають як сферу економічної діяльності, здатної давати прибутки, впливати на економічний стан міст, областей, регіонів. На фоні активного розвитку туризму і краєзнавства як сфери бізнесу несправедливо позбавлені уваги не менш важливі інші його грані. Знизилася увага до краєзнавства та туризму як сфери педагогічної, виховної діяльності, патріотичного виховання молоді, активного відпочинку, корисного проведення дозвілля громадян України. Необхідність розвитку туристсько-краєзнавчої роботи вимагає нового відношення до цього питання.

Протягом останніх років органи управління освітою на місцях, навчальні заклади активізували роботу щодо виховання підростаючого покоління, пропагування здорового способу життя, розвитку учнівського та студентського самоврядування, залучення батьківської громадськості до виконання основних функцій закладу.

Однак, у своїй діяльності навчальні заклади нерідко стикаються з нагальними проблемами, з вирішенням яких пов'язаний подальший їх розвиток. Тривале перебування в такому стані впливає на рівень виховної роботи. Таке положення ускладнюється також тим, що преса та телебачення наповнені програмами, зміст яких суперечить цінностям цивілізованого суспільства, пропагують насилля та аморальність. Як результат - в суспільстві поширюються соціальні проблеми, падає інтерес до національної історії та культури.

З урахуванням зазначеного на часі посилення роботи навчальних закладів щодо виховання учнівської та студентської молоді на традиціях і звичаях українського народу, вивченні його історичної та культурної спадщини, формуванні у них високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, поваги до державних символів України.

Різноманітні форми діяльності забезпечують комплексний характер туристично-краєзнавчої діяльності у навчанні, вихованні й оздоровленні студентів, в ній закладені широкі можливості для творчої самодіяльності - спортивної, наукової, художньої, технічної, соціальної і педагогічної.

Для системи туристсько-краєзнавчої діяльності важливо її постійний розвиток, якісне і кількісне удосконалювання, це не щось раз і назавжди задане, одномірне, цей рух уперед, постійне відновлення.

Поштовх до поживавлення туристично-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді дали прийняті в останні роки законодавчі, урядові та відомчі правові і нормативні документи, які регламентують дану сферу діяльності.

Основні завдання туристсько-краєзнавчої діяльності полягають у тому, щоб допомогти школі у навчанні й вихованні учнів, відродити духовність, моральність, національну самосвідомість, прищеплювати любов до праці;

- залучати їх до проведення в походах пошукової та суспільно-корисної роботи, поповнювати

- зібраними в походах і подорожах матеріалами краєзнавчі музеї, кабінети та кутки;

- виховувати міцний і дружний учнівський колектив, установлювати й зміцнювати зв'язки між дітьми різних шкіл, сіл, міст, національностей;

- загартовувати учнів фізично й морально.

Проблема розвитку дитячо-юнацького туризму є надзвичайно важливою на даний час. Як свідчить аналіз літературних джерел, туризм у поєднанні з краєзнавчою роботою є багатогранним видом діяльності учнів. Він дає їм змогу самовдосконалюватися, формувати фізичні якості, яким приділяється особлива увага. Тому туризм уведено до навчальної програми “Фізична культура” для загальноосвітніх шкіл як важливий засіб підвищення рухової та соціальної активності учнів. Навчання ж у школі, участь у суспільно-корисній праці, гуртках, а для багатьох ще й заняття в музичній, художній та інших школах, приготування домашніх завдань, читання художньої літератури, перегляд телепередач – усе це потребує від учнів значних витрат енергії. Тому для зняття втоми їм потрібен повноцінний відпочинок, який включає заняття туристсько-краєзнавчих гуртках, походи вихідного дня, ігри. За цих умов організація правильного відпочинку учнів, особливо у вихідні дні й на канікулах є одним з невідкладних завдань батьків і вчителів школи.

Звісно, ніхто з вчителів педагогічної цінності екскурсій заперечувати не буде, а от туристичні походи у багатьох на другому плані. Чому ж так? Деякими причинами є: надзвичайна зайнятість учителів основною роботою – уроками, тому займатися з дітьми туризмом їм доводиться у свій вільний час; відсутність окремої оплати за проведення туристської роботи, до того ж учитель завжди був змушений сам здійснювати чималі витрати з особистого бюджету, щоб мати можливість ходити із класом у туристські походи; неможливість для більшості родин фінансувати заняття своїх дітей туризмом у повному обсязі. Досить вагомою причиною через яку вчителі втрачають можливість відправитися з учнями в похід є відсутність або недостатня кількість туристського спорядження і необхідного інвентарю в школах.

Існують також і інші причини, що стосуються самого вчителя, якому зручніше вважати туристську роботу не таким вже і цінним виховним засобом, аніж признати свою до нього невідповідність. І це дійсно так. Десятиріччями держава закликала розвивати шкільний туризм, але майже нічого не зробила для підготовки вчителів до цієї форми роботи. Не маючи певної методичної, фізичної і технічної підготовки, вчитель не може вирушити з дітьми навіть в одноденний похід.

Передумови для повноцінного використання туристсько-краєзнавчої діяльності в школі можуть виникнути лише тоді, коли педагогічна свідомість повністю звільниться від комплексу авторитарності. Одним із завдань зміцнення позицій шкільного туризму в системі освіти є необхідність у подоланні зневаги до теорії педагогіки туризму. Без розробленої теорії шкільного туризму не можна ані здійснити підготовку кадрів, ані допомогти єдності підходу до туристської справи в освіті.

Змістовні, систематичні заняття туризмом і краєзнавством позитивно впливають на духовний розвиток учнів. Вони змінюють напруження, дають позитивний вихід енергії, створюють умови для самореалізації і розвитку творчих здібностей школярів. Туристсько-краєзнавча діяльність допомагає у формуванні в учнів низки морально-вольових якостей: дисциплінованості, цілеспрямованості, милосердя, витримки, товариськості, працьовитості, загартовує волю, вчить поважати людей і цінувати їхню працю.

Аналіз педагогічної літератури та практики свідчить, що туризм також сприяє пізнавальній і дослідницькій краєзнавчій діяльності школярів й допомагає активно, емоційно пізнавати навколишнє середовище. Він базується на підвищенні рухової активності та змагальної азартності дітей під час подорожей з використанням природнокліматичних можливостей місцевості та сил природи: сонця, повітря, води. Саме туризм створює умови, які вимагають від дітей активних і самостійних дій.

Туристсько-краєзнавча діяльність, як засіб соціалізації учнів, сприяє формуванню моральної культури особистості й має спиратися на основні принципи педагогіки. Особливу роль у туристсько-краєзнавчій діяльності відіграє принцип колективізму, бо виховання в колективі й через колектив відіграє пріоритетну роль у формуванні рис характеру учнів. Вона допомагає відчувати й пізнати учням такі почуття, як дружба й товариськість і як вони цінуються в похідних умовах. Спільна участь у походах виробляє в них уміння поєднувати особисті інтереси з інтересами товаришів, створює відносини взаєморозуміння і взаємодопомоги, які в кінцевому результаті переходять у міцну дружбу. Разом з тим, туристи-краєзнавці мають знати, що умови похідного життя не завжди легкі, вони потребують постійної турботи про товаришів, прояву взаємодопомоги, формують колективістські почуття.

Важлива сутність туристсько-краєзнавчої діяльності у навчально-виховному процесі школярів полягає в нерозривному зв'язку вивчення основ наук з практикою, життям, довкіллям. У процесі вивчення різних дисциплін шкільної програми в учнів розвивається інтерес до своїх родинних та національних витоків, формується прагнення продовжувати традиції свого народу. Школярі поступово усвідомлюють сутність процесів у природі та між людьми, принципи співіснування, історичні зв'язки. Саме ця діяльність є основою виховання любові до батьківського роду, рідної природи, материнської мови й пісні, допомагає уникнути історичного безпам'ятства й бездуховності.

2. Шляхи вирішення проблем туристсько-краєзнавчої роботи на рівні загальноосвітніх навчальних закладів

Для збереження і розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності в загальноосвітньому навчальному закладі необхідно вирішити багато задач, у тому числі:

1. Віддати пріоритет розвитку самодіяльного спортивного туризму. Далекі освітньо-розважальні екскурсійні поїздки по містах і «святим місцям» - це дуже заразне захоплення. На основі екскурсійного туризму система туристично-краєзнавчої діяльності повноцінно розвиватися не буде. Справа не тільки в тім, багато в загальноосвітньому навчальному закладі туристично-краєзнавчої роботи чи її мало, важливо ще і те, яка вона по своїх педагогічних якостях.

Самодіяльний (спортивний, і пізнавальний) туризм і краєзнавство потрібне загальноосвітньому навчальному закладу, тому що в його основі лежать самостійні дії учнів, а вони і є та база, той фундамент, на якому успішно йде процес навчання і виховання. Впустивши в навчальний заклад плановий туризм, залишивши молодь діяти самим, ми обкрадаємо педагогіку. Це помилка - будувати виховання на результатах чужої праці. Туристсько-краєзнавчу діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах треба розуміти як спільну роботу вчителів і учнів, і чим більше частка праці самих учнів в організації і проведенні туристських походів і екскурсій, тим краще для справи.

2. Викладач-організатор - головна діюча особа й основне джерело ініціативи в туристсько-краєзнавчій роботі. Принаймні він повинний таким бути. Тому необхідно постійно й енергійно спілкуватися про ідеологічну, фізичну і технічну туристську підготовку викладачів-організаторів.

3. Не можна впроваджувати в загальноосвітні навчальні заклади туристично-краєзнавчу роботу адміністративно-командними, насильницькими методами. Також не слід нав'язувати учасникам походів і екскурсій непосильні для них поки фізичні і розумові навантаження. Завжди треба виходити із сьогоденного рівня розвитку туристських інтересів і здібностей. «Що сьогодні хочуть і можуть студенти?» - це питання повинне бути керівним показником у всіх туристських справах. І вирішувати його треба завжди разом з студентами. Якщо ж вони хочуть неможливого, треба показати їм варіанти, як зробити виконання бажань можливим у майбутньому. Однак треба не тільки враховувати інтереси студентів, але і формувати їх. Не можна насильно нав'язувати такі мети походу, до яких сьогодні студенти ще не доросли, тому що такий туризм вони не приймуть. Нехай поки їхні інтереси примітивні - необхідно прийняти їхній де факто і йти в похід з цими зрозумілими і бажаними для них цілями, а в поході поволи формувати нові, більш складні інтереси.

Особливу турботу організатори туристко-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах повинні виявити до тих учнів, яких відносять до четвертої групи відносин (тобто пасивні учні). Треба організовувати для них секції, у яких будуть рости майбутні розрядники, інструктори, організатори і пропагандисти туризму. Система туристської роботи не буде успішно розвиватися без міцного активу учнів-туристів. Актив (секційна частина туристко-краєзнавчої діяльності) повинний якісно рости з випередженням розвитку масового туризму. Обидві ці частини тісно взаємозв'язані: масові одноденні походи, прогулянки і екскурсії стимулюють гурткову роботу, а вихованці секцій - кваліфікований актив мандрівників і краєзнавців, які дуже потрібні для розвитку і зміцнення масової туристської роботи.

Але помилкою буде, якщо обмежитися тільки розвитком мережі секцій для любителів туризму і не займатися туризмом у групах. Адже мінімум туризму потрібний усім студентам.

4. Усіляко треба розвивати зовнішні зв'язки учнівського туризму з іншими навчальними закладами й організаціями: з станцією юних туристів, з музеями, різними товариствами, редакціями газет, туристськими клубами, секціями туризму підприємств і лісництвами, відділами культури, санепідемстанціями, досвідченими краєзнавцями і т.п.

5. У суспільстві вважається, що туристично-краєзнавча діяльність - це відпочинок, але для загальноосвітніх навчальних закладів він - частина навчально-виховного процесу. Є професії, що забезпечують відпочинок іншим людям, їхнє навчання і виховання на туристичній стежці. Самі учні, що вже одержали фундаментальну, майже професійну інструкторську підготовку з туризму можуть прийняти в цьому участь.

У процесі туристсько-краєзнавчої діяльності є реальна можливість використовувати учнів - досвідчених туристів у реальній справі - у виробництві туризму для свого закладу. Захоплення учнів туристично-краєзнавчою діяльністю поступово переростає в їх різноманітну діяльність, але не тільки для особистої користі, для своєї групи, а й на загальне благо свого закладу. Праця з організації туристко-краєзнавчої діяльності нітрохи не менш значима, ніж практика, ремонт класів і т. п. Робота в учнівських органах тур клубів - це школа виховання організаторів, пропагандистів, керівників. Останнє потребує подальших досліджень.

Для загальношкільної туристсько-краєзнавчої освіти та виховання дітей та учнівської молоді є характерним:

- реалізація інтересів та здібностей особистості, формування її суспільно-громадського досвіду;
- залучення до особисто значущих національних соціально-культурних цінностей, потреб, які поки що не забезпечується діючою системою базової середньої освіти;
- зміцнення здоров'я і розвиток творчого потенціалу особистості;
- здобуття додаткових знань, умінь, навичок за інтересами, створення умов для творчої діяльності, самовираження та творчого самовдосконалення дітей та учнівської молоді;
- розвиток системи пошуку, розвитку і підтримки здібних та обдарованих дітей;
- створення передумов для їх професійного самовизначення та допрофесійної підготовки відповідно до інтересів і здібностей кожного;
- забезпечення соціально-педагогічного захисту дітей та молоді шляхом створення умов для їх реабілітації, корекції та гармонізації особистості.

Пошуково-краєзнавча діяльність може стати одним з важливих чинників формування творчої особистості при умові розв'язання таких завдань:

- усвідомлення особистістю провідного значення гуманістичних мотивів і цілей у її розвитку та життєдіяльності, відкриття сенсу творчого життя та основі пізнання і передачі знань про рідну землю і життя на ній, необхідності його покращання;

- формування стійких якостей характеру на основі розвитку: допитливості, ініціативності, цілеспрямованості, дисциплінованості, наполегливості, самостійності, працелюбства, бережливості тощо, якими визначається поведінка і діяльність особистості по відношенню до довкілля, своєї праці і праці людей свого краю;

- розвитку рефлексивних психічних можливостей особистості, що виявляються у самопізнанні, саморегуляції, самовдосконаленні, самореалізації;

- формування інтелекту особистості шляхом розвитку його якостей: уваги і пам'яті, спостережливості і пошукової активності, творчої уваги і фантазії, логіки і інтуїції, які необхідні для бачення і розуміння проблем соціально-економічного і культурно-духовного життя краю, пошуку шляхів їх вирішення;

- дотримання наступності у пошуковій і творчій діяльності, удосконаленні своїх навичок і вмінь, які стимулюють бажання відшукувати нові знання і використовувати їх для організації суспільне корисної роботи і свого дозвілля;

- врахування психофізіологічного стану особистості та використання найкращих і коригуючих якостей її нервової системи з метою визначення для них відповідного стилю діяльності і поведінки.

Отже, шляхи вирішення проблем туристсько-краєзнавчої роботи у межах загальноосвітніх навчальних закладів мають широкий спектр. Їх можна звести до мінімуму, а взагалі-то за наявності бажання вирішувати ці проблеми, шляхів для вирішення проблем можна відкривати все більше і більше. Починаючи від звичайної пропаганди здорового способу життя, любові до природи, рідного краю, заохочення до участі у гуртках, секціях дітей та просвітницької роботи з батьками і закінчуючи організацією різноманітних заохочувальних походів, екскурсій, конкурсів, змагань, тощо.

3. Історія розвитку позашкільної краєзнавчої роботи в Україні.

Позашкільна краєзнавча робота в Україні розпочиналася у формі загальноосвітніх екскурсій. К.Д.Ушинський запропонував проведення дальніх і ближніх прогулянок, екскурсій з навчальною та виховною метою. Він підкреслював виняткове значення спілкування з природою для виховання дитини. Наприкінці XIX ст. – поч. XX ст. екскурсії ввійшли у систему навчальних занять у освітніх закладах як засіб пізнання і вивчення рідного краю, патріотичного виховання учнів. Інтенсивно розвивається процес екскурсійної роботи у навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Полтави.

У 1897 році у Харкові працюють над методикою проведення навчальних екскурсій, видається довідник для вчителів-організаторів екскурсійної роботи. Екскурсійні поїздки описуються у спеціальних виданнях.

Своєрідним прискорювачем розвитку позашкільної краєзнавчої роботи у навчальних закладах були туристські клуби. Так, у м. Одесі 1890 року утворюється «Кримський гірський клуб». З 1902 року відкриваються його філії у Севастополі Ялті. Метою діяльності клубів було вивчення і дослідження місцевості, її визначних місць, тобто, краєзнавство засобами подорожей.

Дореволюційний період означений зародженням спеціально організованих позашкільних краєзнавчих заходів, головним чином мандрівок, екскурсій. У Києві організуються курси по підготовці керівників для ведення екскурсій. В Одесі відбувається педагогічний з'їзд діячів чоловічих гімназій і реальних училищ, де звучать доповіді з питань туристсько-краєзнавчої роботи.

У період 20–30-х років в Україні відбувається зародження позашкільних навчальних закладів. Відбувається становлення і розширення мережі позашкільних установ, формування їх типів, організаційне становлення та фінансово-матеріальне забезпечення. Цей процес

досліджено у роботі Т.Д.Цвірової «Розвиток позашкільних закладів різних типів в Україні (1920–1941 рр.)». Автор вивчила основні тенденції розвитку мережі позашкільних навчальних закладів, передумови створення, становлення та діяльність їх різних типів, розглянула зміст, методи і форми організації виховної роботи, а також мету, завдання, принципи, напрямки виховної роботи у позашкільних закладах різних типів. Політика українізації початку 20-х років сприяла ознайомленню учнів з історією і географією своєї республіки, краєзнавча шкільна і позашкільна гурткова робота, відкриття шкільних краєзнавчих музеїв, залучення дітей до дослідницької діяльності стало прогресивним досягненням українського шкільництва.

У 1918 році існував музейний підвідділ Народного комісаріату освіти. Серед його завдань були музейно-виставкова діяльність та організація екскурсій. Пізніше у Наркоматі освіти створюється відділ позашкільної освіти та центральний український інститут по розповсюдженню знань позашкільним шляхом.

Підвідділу позашкільної освіти належить влаштування народних свят, екскурсій і т. ін. Крім того у позашкільному відділі НКО УСРР працювала музейно-виставкова і екскурсійна комісія. У 1919 році готується доповідь Наркомосу УРСР щодо розвитку позашкільної, професійної освіти на Україні, де вказується, що в основу позашкільної освіти має бути покладено положення організації шкіл грамотності, які мають бути як для грамотних, так і головним чином для неграмотних.

На рівні губерній діяла розгалужена структура позашкільного підвідділу. Наприклад, у Катеринославській губернії підвідділ мав 5 секцій: лекцій, бесід; народних домів; бібліотек і музеїв; шкільно-курсову із підсекцією шкіл-клубів для підлітків; інформаційно-статистичну; клубів і культосвітніх організацій.

Як бачимо, у освітньому просторі з'являються прототипи сучасних позашкільних навчальних закладів. Цього ж року розробляється положення про Український центральний інститут розповсюдження знань позашкільним шляхом.

Отже, в Україні на першопочатках існування позашкільної освіти важливого значення надавалося краєзнавчій роботі – вивченню рідного краю, шляхом екскурсій, роботі музеїв. У зв'язку з організацією позашкільної освіти на місцях переглядалися функції центрального органу – Департаменту позашкільної освіти Комісаріату народної освіти. Частина повноважень передавалася губернським органам, а такі як розробка сітки установ позашкільної освіти, екскурсійна справа, організація музеїв, дитячих притулків, музеїв дитячих виробів залишалася за центральною владою.

Одним з організаторів позашкільної освіти була Софія Русова. У 1918 році вона написала працю «Позашкільна освіта, засоби її переведення», в якій особливо наголошується на необхідності державної підтримки цієї ланки, а також на використанні туристсько-краєзнавчої роботи.

На загал мережа дитячих позашкільних закладів України на 1919 рік включали 84 дитячі сади, 138 дитячих площадок, 6 осередків, 7 дитячих будинків, 6 колоній, 1 дитяче містечко, 1 дитячий народний будинок.

У 20-х роках ХХ ст. у силу нових соціально-економічних умов (післявоєнна розруха, масове дитяче сирітство, висока дитяча злочинність і т.д.) змінюється і робота позашкільної освіти і виховання. Разом з ліквідацією неграмотності на перший план постають завдання соціального виховання.

Наркоматом освіти розробляється п'ятирічний план позашкільного і дошкільного виховання дитинства. Мережа установ позашкільної роботи з дітьми на 1927–1928 роки перші роки п'ятирічки була незначною.

Краєзнавча робота у цей час мала поширення і на теренах Галичини. Так, молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» «Луг», «Орли», які існували в Галичині на початку ХХ ст. використовували у повсякденній роботі екскурсії, мандрівки, походи, краєзнавчі дослідження з метою національного виховання своїх членів та широкого загалу.

Видавалися численні періодичні видання «Туристика і краєзнавство» (Львів, 1925–1935 рр.) «Плай» (Львів, 1935–1937 рр.), «Наша Батьківщина» (Львів, 1937–1939 рр.) «Український пласт» (Станіславів, 1923–1926 рр.), «Молоде життя» (Львів, 1921–1923 рр.), «Діло» (Львів,

1894–1934рр.), «Сокільські вісті» (Львів, 1928–1939 рр.), які висвітлювали стан, форми, методи краєзнавчої роботи, розповідали про екскурсійні об'єкти, здійснені мандрівки та їх описи, друкували туристські мапи.

Поряд з цим проводилася робота по підготовці вчителів для українських народних шкіл, у процесі якої зверталася певна увага на використання мандрівництва з навчально-пізнавальною метою.

У 1932–1938 рр. для подорожуючих будувалися туристичні бази, притулки біля вершин Сивуля, Хом'як, Піп Іван, Довбушанка, Кукул, Мунчел, Говерла. На перевалах Рижі, Столи були побудовані добротні споруди, деякі з них частково збереглися донині. У цей же час будувалася водна туристична база на р. Дністер біля с. Нижнів. Таким чином, у кінці XIX на поч. XX ст. в Україні склалися умови для формування краєзнавчого напрямку позашкільної роботи з дітьми та розпочато процес його розвитку разом із створенням позашкільних закладів туристсько-краєзнавчого спрямування.

4. Позашкільні навчально-виховні заклади. Краєзнавча робота позашкільних закладів.

Національна доктрина розвитку освіти передбачає забезпечення її доступності у державних і комунальних позашкільних навчальних закладах; розвиток цілісної міжгалузевої системи позашкільних закладів різних типів і профілів для забезпечення розвитку здібностей і талантів обдарованих дітей та молоді, а також задоволення потреб населення у додаткових культурно-освітніх, дослідницьких, спортивно-оздоровчих та інших послугах; оновлення змісту й методичного забезпечення, індивідуалізації та диференціації навчання обдарованої молоді; створення системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних керівних кадрів для позашкільної освіти і виховання.

Позашкільні навчально-виховні заклади - широкодоступні заклади освіти, які дають дітям та юнацтву додаткову освіту, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля.

До них належать палаци, будинки, станції, клуби й центри дитячої, юнацької творчості, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтва, студії, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади.

Такі заклади можуть бути комплексними і профільними.

Комплексні позаешкільні заклади забезпечують роботу творчих об'єднань за інтересами (гуртки, секції, ансамблі, театри тощо), профільні - умови для розвитку природних нахилів та інтересів дітей і підлітків, задоволення їх потреб з певного напрямку діяльності. Усі вони працюють за річним планом, заняття у них починаються, як правило, 10 вересня поточного року і закінчуються 26 травня наступного. Набір учнів відбувається як на без конкурсній основі, так і за конкурсом, умови якого виробляє заклад. Навчально-виховний процес здійснюється диференційовано, відповідно до індивідуальних можливостей дітей та з урахуванням їхніх вікових особливостей.

Палаци та будинки Дитячої творчості організують гуртки (наукові, технічні, мистецькі, спортивні тощо), колективи художньої самодіяльності (хори, оркестри, ансамблі пісні й танцю, театральні колективи та ін.), клуби любителів природи.

Центри і станції юних натуралістів мають своїм завданням виховання в учнів любові й інтересу до природи, формування у них умінь і навичок дослідницької роботи.

Центри та станції юних туристів організують подорожі Школярів за межі постійного проживання для відпочинку і вивчення рідного краю та інших країн. Подорожі можуть бути пішохідними, лижними, автомобільними, авіаційними, велосипедними, водними, залізничними, комбінованими.

На початку XXI ст. в Україні діяло 1521 позашкільна установа, в яких займалося понад 1 млн. 250 тис. дітей. З ними працювало понад 3,5 тис. педагогічних працівників.

Творчі об'єднання у позашкільних закладах класифікують за трьома рівнями:

1. Початковий - творчі об'єднання загальнорозвивального спрямування, що сприяють виявленню творчих здібностей дітей, розвитку їхнього інтересу до творчої діяльності.

2. Основний - творчі об'єднання, які розвивають стійкі інтереси дітей та учнівської молоді, дають їм додаткову освіту, задовольняють потреби у професійній орієнтації.

3. Вищий - творчі об'єднання за інтересами для юних талантів, обдарованих дітей та юнацтва.

Відповідно до рівня класифікації визначають мету і перспективи діяльності творчого об'єднання, його чисельний склад, кількість годин для опанування програми тощо.

Важливим завданням позашкільних установ є надання школам допомоги в організації позакласної виховної роботи з учнями. В Україні діє три державні позашкільні заклади - еколого-натуралістичний центр, центр науково-технічної творчості, центр туризму і краєзнавства. Як науково-методична установа функціонує Національний центр естетичного виховання. Набуло поширення створення позашкільних навчально-виховних закладів нового типу: навчально-дослідницьких та творчо-виробничих центрів творчості, туризму, краєзнавства, шкіл мистецтва, спортивно-технічних шкіл, клубних закладів, театральних комплексів, соціально-педагогічних комплексів, кіноцентрів, міжшкільних клубів тощо.

Запитання для самоконтролю:

1. Які проблеми виникають загальноосвітніх навчальних закладах щодо туристсько-краєзнавчої роботи?
2. Назвіть позашкільні навчально-виховні заклади.
3. Історія розвитку позашкільної краєзнавчої роботи в Україні.
4. Перерахуйте шляхи вирішення проблем туристсько-краєзнавчої роботи на рівні загальноосвітніх навчальних закладів.

Тема 10. ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНИХ ПОХОДІВ

1. Походи як одна з найважливіших форм туристичної діяльності. Види походів.
2. Походи вихідного дня.
3. Організація і проведення багатоденних туристських походів:
 - 3.1 Підготовчий період.
 - 3.1.1. *Формування групи, розподіл обов'язків.*
 - 3.1.2. *Вибір маршруту.*
 - 3.1.3. *Складання кошторису походу, підготовка похідної документації*
 - 3.1.4. *Збір спорядження*
 - 3.2. Тактика і техніка туристської групи в поході:
 - 3.2.1. *Режим походу.*
 - 3.2.2. *Організація туристського бівуаку.*
 - 3.2.3. *Організація харчування в поході.*
 - 3.2.4. *Ведення щоденника туристських походів*
 - 3.3. Підведення підсумків походу. Складання звіту

1. Походи як одна з найважливіших форм туристичної діяльності. Види походів.

Кожен похід - і великий і малий, оповитий романтикою. Досвідчені мандрівники стверджують, що кожен похід відбувається тричі: спочатку у думках - при вивченні географічних карт і туристичних схем, читанні довідкової літератури і перегляді фото чи слайдів, потім — власне у поході з його піснями і буднями, radoщами і невдачами і, нарешті, у спогадах - теплих і приємних, як вечірне вогнище над рікою.

Навіть найбільш захоплюючі розповіді про природу чи на виробництво не можуть замінити наочне їх сприймання під час екскурсій чи походів, якщо вони відбуваються за продуманим планом і з певною метою.

Перед кожним маршрутом, а відповідно і перед кожною групою, яка вирушає цим маршрутом, повинні бути поставлені конкретні і точні завдання.

Туризм - настільки різноманітне явище, що він здатний задовільнити всі запити подорожувальників. Адже одним і тим самим маршрутом можуть пройти десятки груп, які виконують при цьому різні завдання.

З найпоширеніших завдань, які ставляться перед туристським походом, можна виділити наступні:

- спортивно-туристські (пройти категорійний маршрут, подолати певні перешкоди - пороги, перевали і т.д.);
- краєзнавчі (ознайомитися з новим районом, його природою, історією і сучасністю);
- дослідницькі (вивчити новий маршрут, скласти опис річки, зібрати колекцію мінералів та ін.);
- екскурсійні (відвідати пам'ятні місця, пов'язані з іменами визначних діячів культури та науки);
- національно-патріотичні (пройти по місцях визначних історичних подій рідного краю, країни);
- суспільно-корисні (очистити ліс від сміття, зібрати лікарські рослини).

Це зовсім не повний перелік завдань туристського походу, які можна запропонувати для групи школярів. Але, які б завдання не були поставлені перед групою, важливо, щоб кожен учасник намагався їх виконати.

Існує два основних види походів — походи вихідного дня та багатоденні. Походи вихідного дня організують здебільшого для школярів, які ще не мають досвіду похідного життя, для того щоб активно залучати їх до туристичної діяльності. Багатоденні походи проводяться, як правило, з учнями старших класів, які мають добру фізичну підготовку та навички туристичного життя.

2. Походи вихідного дня

Першооснова туризму - походи вихідного дня. Саме з цих маленьких подорожей, що проводяться в суботу чи неділю, або інші святкові дні, і починається туризм. Вони прищеплюють смак до спортивного туризму, дають можливість оволодіти технікою туризму, перетворюють уміння у звичку.

Походи вихідного дня проводяться з метою активного відпочинку, мають спортивно-тренувальну спрямованість, організуються у будь-яку пору року.

Навіть нетривалий похід залишає багато яскравих і незабутніх вражень. А досвід, практична користь від цих походів дуже відчутні. Походи вихідного дня є основою для складніших і триваліших багатоденних походів і подорожей.

Походи вихідного дня умовно можна поділити на прогулянково-оздоровчі, навчально-екскурсійні, тренувально-спортивні, їх розрізняють за відстанню, швидкістю руху, станом доріг і природних перешкод, метою проведення та ін.

Швидкість руху в таких походах залежить від погоди, сили вітру, стану дороги, ґрунту, складу групи та ін. і становить приблизно 15-25 км/год.

Вибір району походу залежить від багатьох обставин: способу пересування, пори року, інтересів учасників, умов місцевості і знання її керівником, зручності під'їзду до початку маршруту і повернення додому, а також від мети, поставленої перед групою.

У походах потрібно дотримуватись принципу поступовості накопичення досвіду, збільшення фізичних і психічних навантажень, довжини і тривалості маршруту.

Важливо, щоб враження від побаченого також зростали поступово, разом із збільшенням складності і тривалості, тоді втома і труднощі не зможуть затьмарити радості спілкування з природою.

Починати бажано із походів рідним краєм, своїм районом, областю. Розроблені маршрути таких походів є у путівниках, місцевій періодичній пресі, туристському клубі. За путівниками можна підібрати маршрут, що відповідає меті походу і складу групи. Із збільшенням досвіду з'являються власні варіанти рекомендованих маршрутів.

У будь-якому випадку довжина маршруту першого походу повинна бути невеликою. Дистанція пішохідного походу дорівнює 5-20 км. Перший похід повинен бути прогулянково-оздоровчим.

Досвід показує, що побіжний огляд багатьох пам'яток не приносить бажаного ефекту: інформація сприймається не чітко. Краще включити до маршруту кілька об'єктів, але оглянути їх детальніше. Слід завчасно мати інформацію про час роботи музеїв, ще краще екскурсію замовити заздалегідь.

Прокладаючи маршрут, потурбуйтеся, щоб з вашого поля зору не випали цікаві об'єкти, що зустрічаються на шляху. Це може бути і хутір із своєрідною архітектурою будинків, і невелика гребля з діючим млином, і мальовничий старовинний парк.

Ще краще, коли туристи не лише оглядають пам'ятні місця, а й виконують під час проходження маршруту певне дослідницьке завдання і певну суспільно-корисну роботу. Тоді похід буде не тільки споглядально-розважальним, а й діловим, матиме практичну спрямованість.

Для розробки маршрутів доводиться часом використовувати безліч різноманітних матеріалів. Основними є збірники маршрутів вихідного дня, путівники зі схемами маршрутів, книжки з краєзнавства (особливо цінні місцеві видання), енциклопедії, описи маршрутів, що зберігаються в туристських клубах, краєзнавча інформація у місцевій періодичній пресі. Обов'язково слід використовувати туристські карти і схеми, плани міст, адміністративні карти областей, атласи автошляхів, фізичні навчальні карти.

Для вибору маршруту спочатку за допомогою оглядової карти обирають район, у який планують здійснити похід та емоційний центр у ньому (прив'язку). Це може бути геологічна пам'ятка, музей, стародавня архітектурна споруда, народний промисел тощо. Потім з урахуванням місцезнаходження об'єкта треба намітити початковий і кінцевий пункти маршруту, найцікавіші місця на шляху.

Графік руху не завжди варто деталізувати. Можна включити до нього цікаві місця, що зустрінуться на шляху. До початку походу вихідного дня слід оформити маршрутний лист, який отримують у туристській секції (там він і реєструється). Керівник туристської групи записує до нього всіх можливих учасників походу. Маршрутний лист відмічається на початковому, проміжному і кінцевому пунктах маршруту (відмітку, завірену штампом, печаткою, може зробити будь-яка організація на шляху пересування групи, наприклад пошта). Керівник групи здає маршрутний лист у туристську секцію після повернення з походу.

3. Організація і проведення багатоденних туристських походів

3.1. Підготовчий період

Підготовка до туристського походу передбачає визначення мети походу, формування і організацію групи, вибір і розробку маршруту, складання кошторису, підготовку спорядження, закупівлю продуктів харчування та оформлення необхідної туристської документації.

Перед кожним маршрутом, а відповідно перед кожною групою, яка вирушить за цим маршрутом, повинні бути точно сформульовані мета і завдання походу.

Залежно від спрямування роботи туристського гуртка, інтереси и членів групи метою подорожі може бути: дослідження природи рідного краю, його історичного минулого і сучасності, опис річки, зібрання колекції мінералів, збір гербарію, проведення метеорологічних спостережень, відвідання пам'ятних місць, пов'язаних з іменами визначних людей краю, облік та опис історичних чи архітектурних пам'яток тощо.

3.1.1. Формування групи, розподіл обов'язків

Основним завданням при підготовці до туристського походу є формування групи. Від її складу залежить не тільки вибір маршруту і способу пересування, але й успішне його проведення. Яка ж кількість учасників для походу буде найбільш оптимальною для його організації і проведення? Мінімальна кількість учасників походу - 4 особи. Не варто також створювати велику групу з 20-30 учасників, оскільки така група не буде мобільною, з нею важко буде організувати будь-яку діяльність.

Як показує практика, для проведення багатоденних походів найефективніше формувати групи з 10-12 осіб. При цьому важливо, щоб група була однорідною за фізичною і спеціальною підготовкою. Бажано також, щоб вікова різниця учнів не перевищувала 1-1,5 року, щоб до неї входили діти з різною успішністю і поведінкою. Часто недисципліновані учні, відчувши себе повноцінними членами колективу, докорінно змінюють свою поведінку, виявляють свої інтереси. Відомо чимало випадків, коли коли т.з. «важкі» учні ставали активними помічниками вчителя, поліпшували навчання та поведінку.

Туристичний похід, навіть короткотривалий, включає в себе виконання різноманітних робіт - розпалювання вогнища, встановлення наметів, подолання природних перешкод та ін. Ідеально підготована туристична група здатна пройти маршрут походу самостійно, без допомоги сторонніх людей і в будь-яких погодних умовах. Це вимагає від учасників походу сформованих практичних навичок.

Для успішного і безпечного проведення туристичного походу необхідно заздалегідь передбачити всі можливі види робіт і розподілити обов'язки. Для цього керівником групи визначаються особи, які відповідальними за ту чи іншу частину походу, а саме:

Командир- Помічник керівника групи. Очолює керівництво походу, до складу якого входять: скарбник, штурман, культорг, головний краєзнавець. Організує і контролює роботу членів групи. У підготовчий період разом з керівником складає графік підготовки, проведення і підведення підсумків походу, стежить за його виконанням. Складає графік роботи з чергових посад. Під час походу контролює роботу чергових командирів, у разі потреби надає їм допомогу. Проводить щоденні збори туристичної групи для підведення підсумків минулого дня, оцінює роботу чергових командирів. Після походу організує роботу з підведення підсумків походу. Проводить підсумкові збори, на яких обговорюється виконання поставлених завдань і оцінюється робота кожного учасника походу.

Головний краєзнавець. Відповідає за всю пошукову, у тому числі краєзнавчу пізнавальну і дослідницьку діяльність туристичної групи. Стежить за виконанням пошукових завдань, поставлених перед групою на даний похід. Перед походом - складає загальний план краєзнавчої роботи на весь туристично-краєзнавчий цикл. Проводить заняття з усіма членами групи, роз'яснюючи, як виконувати доручені завдання, як збирати, оформляти і зберігати зібрані в поході матеріали, проводити бесіди з цікавими для групи людьми, записувати їх розповіді. У поході: контролює роботу всіх пошукових груп і окремих дослідників, заслуховує їх звіти про роботу. Організує зустрічі з цікавими людьми, екскурсії в музеї, на підприємства і т.д. На зборах туристичної групи дає оцінку роботи краєзнавців. Після походу: стежить за обробкою зібраного матеріалу, приймає його від кожного учасника походу і перетворює в єдиний краєзнавчий звіт усієї групи. Готує й узагальнює усний звіт про результати краєзнавчого пошуку. Спільно з усією групою готує краєзнавчі експозиції для шкільного музею і предметних кабінетів за підсумками даного походу.

Штурман. Очолює техніко-тактичний відділ походу, до складу якого входять фізорг і санітар. Відповідає за безпечне і правильне проходження маршруту. Перед походом: готує маршрут майбутнього походу. Для цього штурман підбирає необхідний картографічний і описовий матеріал. Разом з головним краєзнавцем погоджує з місцевими туристичними організаціями інформацію про район майбутнього походу. Готує карти, схеми, компаси до походу. Разом з керівником і командиром затверджує маршрут і склад групи у маршрутно-кваліфікаційній комісії. Складає графік походу. У поході: відповідає за технічно і тактично правильне проходження маршруту. Призначає чергових штурманів і хронометристів, контролює їх роботу, на складних ділянках допомагає їм. Оцінює їх роботу на зборах. Стежить за своєчасним складанням черговими штурманами технічного опису і схеми проходження маршруту. Дає повідомлення з маршруту в туристичні організації, що контролюють рух групи. Після походу: на основі робіт, виконаних черговими штурманами, складає технічний опис походу, складає повну нитку маршруту.

Скарбник: Відповідає за фінансове забезпечення походу. Перед походом: разом з керівником складає кошторис походу, що містить видаткову і прибуткову частину. Згідно з кошторисом витрат скарбник визначає суму внеску кожного учасника. Забезпечує зібрання

коштів для даного походу. Видає учасникам походу частину грошей на поточні витрати, передбачені кошторисом, купує квитки для членів груп у похід. У поході: за необхідністю видає гроші на непередбачені витрати. Після походу разом з керівником складає звіт про витрату коштів. Упродовж усього туристично-краєзнавчого циклу стежить за правильною й ощадливою витратою грошей, ретельно облікує зроблені витрати.

Завідувач харчуванням. Відповідає за якісне харчування учасників походу. Перед походом: складає приблизне меню на кожен день походу і робить розрахунки необхідних продуктів на весь похід. Після цього організує закупівлю і підготовку продуктів харчування до походу. Найвідповідальніший етап роботи завідувача харчуванням - це пакування продуктів. Завідувач харчуванням разом із завідувачем спорядженням розподіляють групове спорядження і продукти таким чином, щоб вагові характеристики вантажу були рівні між учасниками. У поході: завідувач харчуванням суворо обліковує витрати продуктів, стежить за їх збереженням і придатністю до вживання, керує роботою чергових кухарів, організує купівлю продуктів харчування в населених пунктах на маршруті. На «вечірніх лінійках» завідувач харчуванням дає оцінку роботі чергових кухарів, а наприкінці походу визначає кращу бригаду кухарів. Після походу завідувач харчуванням складає звіт, до якого входять: перелік взятих у похід продуктів харчування з їх ваговими характеристиками, а також рекомендації про можливість придбання продуктів харчування на маршруті чи в процесі під'їзду до нього, про наявність їстівних "подарунків природи" на маршруті - ягід, грибів, риби і т.д.

Завідувач спорядженням. Відповідає за підбір і підготовку групового й особистого спорядження. Перед походом; складає списки необхідного на даний похід групового й особистого спорядження. У поході: стежить за збереженням групового спорядження. Контролює роботу відповідальних за вогнище, стежить за дотриманням правил безпеки при користуванні вогнем і при рубанні дров. На «лінійках» туристичної групи дає оцінку стану майна і роботи відповідальних за вогнище. Після походу: приймає від учасників групове спорядження, перевіряє його стан, разом із членами групи ремонтує і чистить майно, здає його на склад. Складає рекомендації з використання спорядження в поході для звіту.

Майстер з ремонту. Відповідає за технічно справний стан спорядження. Перед походом: підбирає ремонтний інструмент, а також запасні частини для групового й особистого спорядження. Разом із завідувачем спорядження робить огляд і ремонт групового спорядження. Перевіряє справність особистого спорядження. У поході; стежить за станом наметів, майна для вогнища і спільного посуду, у разі потреби робить ремонт. Допомогає учасникам походу в лагодженні спорядження особистого користування. Після походу: разом із завідувачем спорядження організовує ремонт і упорядкування групового спорядження. Складає звіт про виконання ремонтних робіт в поході.

Фізорг. Відповідає за фізичний стан учасників походу. Перед походом: підбирає з урахуванням специфіки даного походу (пішого й ін.) необхідні вправи для тренувань і ранкової зарядки в підготовчий період і для ранкової зарядки в поході. Організує і проводить тренування учасників походу і складання контрольних нормативів. Забезпечує групу спортивним інвентарем. У поході: зранку проводить загальну гігієнічну гімнастику, а на привалах - розминку для зняття втоми. Стежить за режимом руху і за фізичним навантаженням кожного учасника походу. Організовує на днюваннях спортивні ігри, шахово-шашкові турніри, розваги. Після походу: проводить тренування, приймає контрольні нормативи, як от: підтягування на перекладині, згинання рук в упорі, присідання на одній нозі, стрибок з місця в довжину, біг на довгі дистанції та ін.

Санітар. Відповідає за медичне забезпечення походу. Перед походом: організовує медичний огляд учасників походу, збирає і перевіряє медичні довідки, що допускають учасників до туристичного походу. Готує і комплектує медичну аптечку. Разом із завідувачем спорядженням перевіряє особисте спорядження туристів, а з завідувачем харчуванням - якість придбаних продуктів і санітарний стан спільного посуду. У поході: стежить за станом здоров'я, режимом дня і харчування учасників, за дотриманням ними правил особистої гігієни і санітарії. Надає першу допомогу і видає ліки. Разом з фізоргом проводить тестування для визначення працездатності учасників. Після походу: складає звіт про виконану

роботу в поході. Якщо похід був складним, категорійним, то організовує медичний огляд учасників походу.

Редактори щоденника і газети. Відповідають за своєчасне і правильне відображення життя туристичної групи. Перед походом: готують необхідні канцелярські товари для випуску похідної газети і ведення записів у щоденнику. Разом з командиром групи складають графік роботи чергових редактора газети та редактора щоденника. Підбирають і погоджують з усією групою назву газети і її девіз. У поході: організовують роботу чергових редакторів на великих привалах і днюваннях. Контролюють якість записів у щоденнику і редагують щоденник і газету. На лінійках зачитують записи, оцінюють роботу чергових редакторів. Після походу: беруть участь в обробці зібраних матеріалів, брошурують газети і визначають кращу газету даного походу, беруть участь у підготовці вечора-звіту.

При складанні щоденника походу, для досягнення розмаїтості описів, необхідно кожному черговому кореспонденту видавати окремі аркуші паперу. У щоденник заносять не опис маршруту, а події з життя групи. Оформляти газету (листок) найкраще на папері форматом А4 (210x296мм) чи А3 (296x420мм). Газета повинна відображати цікаві події і факти даного дня, особливості природи тощо. Увечері газету виставляють на загальний огляд, і на зборах її оцінюють.

Фотооператор. Відповідає за складання фотозвіту про похід. Перед походом: займається придбанням необхідних кінофотоматеріалів, визначає кількість і якість кіно-фотоапаратури. Кількість плівок залежить від днів походу і кваліфікації оператора. Вважається достатнім одна фото плівка на три-чотири дні походу. При наявності відеокамери кількість касет підбирається відповідно до сценарію зйомок. Для цифрових фото та відеокамер забезпечуються акумулятори та карти пам'яті в залежності від тривалості походу. Разом з командиром групи оператор складає графік роботи чергових операторів - по двох на один похідний день. Готує сценарій кіно-фотозйомок. У поході: забезпечує чергових фотографів усім необхідним інвентарем. Стежить за проведенням зйомки відповідно до сценарію. На зборах туристичної групи оцінює роботу чергових фотооператорів. Після походу: керує обробкою всього кінофото-матеріалу, виготовленням фотогазет, стендів, відеофільму і слайд фільму про похід. Готує фотоматеріал для письмового звіту групи. Бере участь у підготовці і проведенні звітнього вечора про похід.

Культурний організатор. Відповідає за проведення всіх культурних заходів у туристично-краєзнавчому циклі. Перед походом: планує і керує проведенням усіх культурних заходів: відвідування виставок, кінотеатрів і театрів, концертів, проведення КВК, вечора пісні, вікторини, конкурси і т.д. Складає репертуар концертної програми і проводить репетиції з її учасниками. Забезпечує групу необхідним інвентарем (гітара, пісні, радіоприймач). У поході: проводить заплановані культурні заходи. На зборах туристичної групи оцінює роботу кожного її учасника. Після походу: готує і проводить виступ групи на звітньому вечорі з концертом.

Крім виконання індивідуальних обов'язків, всі учасники походу по чергово проводять щоденні чергування на кухні, вільні від роботи туристи розкладають намети, збирають дрова, очищають місцевість для табору тощо. В особливо важких умовах черговим допомагають учасники всієї групи.

3.1.2. Вибір маршруту

Вибір маршруту, а відповідно і виду туризму і часу проведення походу, в повній мірі пов'язаний з завданнями групи і рівнем її підготовки. Найбільш доцільно при підготовці туристичної групи і проведенні походу керуватись принципом від простого до складного. Спочатку організовувати одноденні невеличкі походи, а потім поступово збільшувати їх тривалість і складність.

Створення маршруту починається з вивчення району майбутньої подорожі за допомогою довідників, путівників, різноманітних посібників та Internet.

Окремої уваги заслуговує детальне вивчення території маршруту з різних наукових позицій. Бажано вивчення питань з географії, історії, археології, геології, етнографії, архітектури тощо доручати окремим учням, залежно від їхніх інтересів, залучивши до цієї справи всіх учасників походу. Це сприяє як поглибленню знань з різних наук, так і кращому сприйманню всього того, що вони побачать і пізнають під час подорожі.

Після того, як район походу обрано, починається детальна розробка маршруту за допомогою карти. Для цієї роботи доцільно користуватися картами і схемами з масштабом не менше як 1 кілометр в одному сантиметрі (М 1:100000). При такому масштабі точно можна визначити "нитку" маршруту і довжину, як окремих ділянок, так і всього походу.

Складність маршруту залежить від туристичної та фізичної підготовленості учасників походу. Група повинна, в першу чергу, розраховувати на свої сили, досвід, вміння. Тільки враховуючи всі ці компоненти, можна включати у маршрут додаткові природні перешкоди, збільшувати протяжність маршруту.

Дуже корисно ознайомитися зі звітами про проходження походів у даній місцевості. У них здебільшого міститься технічний опис маршруту, зазначаються екскурсійні об'єкти, календарний план подорожі, даються поради щодо подолання природних перешкод, відомості про місцевий транспорт, кошторис та багато інших відомостей, які можна врахувати при розробці маршруту.

Дані про район майбутньої подорожі ретельно записують, не покладаючись на пам'ять, щоб нічого не пропустити. Записи краще проводити у щоденнику, відводячи декілька аркушів на кожне питання.

Залежно від підготовки учасників і керівників розрізняють маршрути різних категорій складності (для школярів I-III категорії").

У походах I категорії складності беруть участь діти віком 14 років і старші; II категорії складності - 15 років і старші, якщо 75 % групи брало участь у походах I категорії складності; III категорії складності - учні 16-ти років, якщо дві третини складу групи брали участь у походах II категорії, а решта має досвід I категорії складності.

Визначають геопросторові варіанти маршруту, залежно від особливостей території, підготовки учасників та основних завдань походу: лінійний, кільцевий та радіальний.

Лінійний - це маршрут, початкова і кінцева точки якого містяться на значній відстані одна від одної. При такому маршруті долаються значні відстані, що дає змогу добре ознайомитися з територією подорожі. Але цей варіант найскладніший, оскільки немає можливості для створення базових таборів, в яких можна залишити частину вантажу.

Кільцевий маршрут зручний тим, що початок і кінець маршруту містяться в одному пункті. Це дає змогу докладно ознайомитись з територією походу і створити базовий табір.

Радіальний — це невеликий дво-триденний маршрут від базового табору до наміченого об'єкта. Довжина радіальних виходів не повинен перевищувати 1/3 частини загальної довжини маршруту. Причому, якщо туристи повертаються до табору попереднім шляхом, то він не зараховується у довжину маршруту.

Звичайно, маршрут планують так, щоб він проходив через цікаві екскурсійні об'єкти, але не слід перенасичувати ними похід, а планувати відвідування великої їх кількості недоцільно. Розробляючи маршрут, приблизно визначають можливі місця ночівлі.

Розробляти графіки руху по маршруту необхідно з урахуванням вікових особливостей і фізичної підготовки групи, з урахуванням того, що денний перехід не повинен перевищувати 5-6 годин ходьби (15-18 км), а через 3-4 похідних дні необхідно запланувати одноденну перерву. При розрахунку тривалості денних переходів слід взяти до уваги, що швидкість руху на рівнинній місцевості для шкільної групи з рюкзаками приблизно становить 1 км за 18-20 хв.

Завищення довжини денних переходів без урахування перешкод і можливостей групи, неправильне планування періодів відпочинку під час походу і відсутність резервних днів або запасного сходження з маршруту може призвести до того, що група не вкладеться у запланований термін. Унаслідок цього, можуть виникнути труднощі з харчуванням, небезпечний поспіх на складних ділянках маршруту, що потенційно може призвести до аварійних ситуацій. Навіть в тому випадку, коли не відбудеться складних випадків, похід буде надто напруженим, що призводить, як правило, до відмови від запланованих екскурсій, невиконання краєзнавчих завдань і до перевтоми учасників походу.

3.1.1. Складання кошторису походу, підготовка похідної документації

Будь-який масовий захід передбачає певні витрати. Навіть для найпростішого туристичного походу - одноденного, треба передбачити кошти на такі витрати, як оплата проїзду та харчування. Звичайно, складається перелік витрат завчасно до походу, що планується, та визначаються шляхи надходження коштів. Документ, в якому фіксуються всі розрахунки називається кошторисом походу. Цю роботу, як правило, виконує скарбник разом з керівником походу.

Складання кошторису можна виконувати кількома варіантами:

- перший спосіб: запланувати та розрахувати всі витрати, скласти їх суму і поділити її на кількість учасників походу. В тому разі, якщо частину коштів одержують від організацій та спонсорів, то спочатку від загальної суми витрат віднімається ця сума, а потім залишок ділиться на всіх членів групи;

- другий спосіб: кожен учасник походу має витрати, заплановані групою, записує їх і звітує перед скарбником. Останній проводить розрахунки для визначення внеску кожного члена походу та всієї групи, визначає середню суму внеску, а потім розраховується з кожним, повертаючи чи стягуючи певні суми грошей;

- третій спосіб (змішаний): частину витрат виконує кожний турист (придбання продуктів харчування), а на частину (проїзд, придбання групового спорядження) - здаються гроші.

Наступною суттєвою роботою підготовки групи до походу є оформлення маршрутних документів. Для ступеневих походів, документом, що дає право здійснювати подорож є маршрутний лист, а для категорійних походів - маршрутна книжка. В разі використання коштів організації, що проводить подорож, керівнику після походу треба обов'язково заповнювати авансовий звіт.

У маршрутному листі вказується організація, яка проводить похід; маршрут походу та його терміни; відомості про керівника групи, та його заступника; список членів групи з наданням адреси мешкання кожного туриста, а для груп школярів - відомості про стан здоров'я. У маршрутній книжці додатково дається інформація про туристичний досвід керівника та учасників походу, малюється схема маршруту, наводяться відомості про наявність спеціального спорядження та вагові характеристики вантажу, що береться в похід.

Заповнені маршрутний лист та маршрутна книжка завіряються керівником організації, що проводить похід (підпис та печатка), та не менше, ніж за 10 діб подаються до маршрутно-кваліфікаційної комісії. Голова та члени маршрутно-кваліфікаційної комісії розглядають маршрутні документи, призначають (або ні) перевірку групи на місцевості, де визначають ступінь сформованості вмінь та навичок побутового характеру, подолання перешкод, організації першої медичної допомоги та проведення рятувальних робіт. Після цього дається позитивний висновок щодо випуску групи на маршрут.

Перед виходом на маршрут керівник групи повинен поставити групу на облік у контрольно-рятувальній службі (КРС). Для цього треба з'явитися в КРС, заповнити реєстраційну книгу, заплатити за реєстрацію і отримати печатку і підпис на маршрутних документах. Таким чином, правильно заповнений маршрутний лист або маршрутна книжка повинні мати три підписи відповідальних осіб та бути завіреними трьома печатками.

3.1.2. Збір спорядження

У підготовчий період, перш за все, слід приділити увагу матеріальній базі, необхідній для проведення туристичного походу, адже від того, наскільки вдало вона підібрана, в значній мірі залежить успіх походу, безпека і гарний настрій учасників.

Погодні умови і характер туристичних походів ставлять перед спорядженням ряд вимог: воно повинно бути міцним, надійним, зручним в користуванні, легким і компактним.

Туристичне спорядження поділяють на особисте, групове і спеціальне. Особисте спорядження — це одяг, взуття, спальні і туалетні засоби, посуд, рюкзак і т.д. Правильно підібраний набір особистого спорядження не повинен важити більше, ніж 6-7 кг.

Особисте спорядження підбирається і готується кожним туристом самостійно, в залежності від особистих вподобань та бажаного рівня комфорту. Але при цьому необхідно

виходити з умов того чи іншого походу. Бувають випадки, коли окремі туристи, заради зменшення в рюкзака, беруть обмаль одягу, а потім мерзнуть та просять теплий одяг у інших. Тому, в процесі підбору особистого спорядження треба враховувати особливості маршруту, району, погоди тощо.

При відборі одягу для походу досвідчені туристи керуються наступними вимогами та властивостями:

- функціональність;
- зручність;
- комфортність;
- високі теплозахисні властивості;
- високі вітрозахисні властивості;
- висока міцність;
- відповідність призначення та матеріалу одягу.

"Гардероб" туриста для тижневого походу включає такі види одягу: головні убори, спідня білизна, одяг для сну, верхній одяг. При виборі одягу для походу треба керуватися принципом сумісності. Так, наприклад, куртка повинна мати такий розмір, щоб можна було її надіти на светр, а штормівка в разі необхідності - на куртку і светр, при цьому вона не повинна стискувати рухи. Те саме стосується і штанів: в холодну погоду під штормові штани надягають вовняні чи трикотажні.

Головних уборів навесні бажано мати два: шапочку спортивну вовняну та панаму від сонця (бажано з широкими полями, які закривають вуха та шию). Це пояснюється весняною температурою повітря: ввечері та рано вранці — морозно, вдень світить пекуче сонце, яке швидко (особливо в умовах гір) обпалює бліду (після зими) шкіру.

При виборі спідньої білизни треба керуватися вимогами гігієнічності: вона повинна бути виготовлена з природних матеріалів (вовна, бавовна), що добре всмоктують вологу. Майки, як правило, в походи не беруть, краще себе зарекомендували футболки. Кількість спідньої білизни обумовлена умовами походу: кількістю днів, погодними умовами, наявністю днювання, наявністю можливості випрати тощо, а також особистими звичками. З міркувань гігієнічності треба мати окремі набір для різних видів роботи: для руху, для бівуачних робіт, для сну, для дороги додому. Одяг для сну, для морозних ночівель, крім спідньої білизни, складається з футболки, вовняних шкарпеток, трикотажних бавовняних спортивних штанів (або спідніх штанів), спортивної шапочки.

При виборі верхнього одягу також треба керуватися умовами походу. Для весняних та осінніх походів беруть футболки або просторі бавовняні сорочки. Для зручності на бівуаку вдягають спортивний костюм. Не зайвим буде светр, довжина якого дозволяє при нахилі вперед не оголювати спину. Штормівка, або вітрозахисна куртка, дозволяють відчувати себе комфортно у вітряну погоду. Зручно для руху мати просторі штани з цупкої тканини (краще з тонкого брезенту - менше намокає і швидше висихає). В крайньому випадку можливе застосування джинсів, або вітрових штанів. Використання трикотажних штанів не бажане: за них весь час чіпляються різні гілки і колючки, при намоканні вони погано тримаються на стегнах. Не зайвими у поході будуть шорти та футболки з коротким рукавом, хоча, як було вказано вище, треба бути обережним на весняному сонці. В умовах теплої погоди та наявності водних об'єктів доцільно мати купальний костюм.

Найзручнішим взуттям для походу вважаються туристичні черевики - "вібрами". Завдяки глибокому протектору вони тримають навіть на мокрих скелях. У походах першої категорії складності також можна застосовувати кросівки. Але у будь-якому випадку для багатоденного походу завжди потрібно мати дві пари розношеного, зручного взуття. Дуже важливо заздалегідь замінити устілки на повстяні, або фетрові для запобігання водянок, та мати ще пару резервних устілок. Шкарпетки краще мати вовняні або бавовняні, у такій кількості, щоб не виникало незручності при їх намоканні та псуванні.

У складі вбрання туриста має бути також поліетиленовий плащ-накидка, який краще зробити самостійно, бо ті, що продаються малі, не накривають туриста з рюкзаком та тонкі і дуже швидко рвуться. Зручна форма накидки - рівнобічна трапеція з приблизними розмірами:

довжина основи нижньої - 240 см., верхньої - 150 см., збоку - 150см. Якщо її скласти по осі симетрії і поклеїти (спаяти) верхню основу, то отримаємо прямокутну трапецію з сторонами 120x150x75см

До особистого спорядження також відносяться: туалетні засоби (мило, зубна щітка та паста, рушник, туалетний папір), особистий посуд -кружка, ложка, миска, ніж (туристи скорочено називають КЛМН), індивідуальна аптечка, ремонтні деталі, сірники у вологонепроникній упаковці, мішечки (поліетиленові та з тканини) для одягу, документів та продуктів, великий поліетиленовий мішок (на весь рюкзак). В залежності від умов походу та конструкції спального мішка його інколи відносять до особистого спорядження, а інколи до групового, так само як і водотривкий килимок (пінополіетилен, пінопласт, запаяний у поліетиленовий мішок поролон тощо).

Групове спорядження включає все те, що використовується всіма членами групи. Позаяк умови пішохідного походу першої категорії складності не вимагають використання спеціального спорядження при подоланні природних перешкод, то до групового буде, в основному, відноситись бівуачне спорядження.

Намети. Останнім часом у продажі з'явилася велика кількість різноманітних наметів. Головними характеристикам, яким повинні відповідати намети, є:

- невелика вага;
- вітрозахисні властивості;
- вологозахисні властивості;
- невеликий об'єм у складеному стані;
- комплектність (наявність стійок, кілочків, мотузок, тентів тощо);
- оптимальна довжина (2 метри) і висота(1,4-1,5 метри);
- міцність матеріалу та окремих елементів намету (стійок, кілочків, [мотузок, петель, застібок тощо).

Традиційний брезентовий двоскатний намет має певні переваги та І недоліки. Серед переваг: надійність та міцність тканини, високі вітро- захисні властивості. Недоліками є: велика вага, незначні вологозахисні властивості, великий об'єм.

Намети, зроблені з сучасних матеріалів, мають переваги перед брезентовими за рахунок невеликої ваги, невеликого об'єму, задовільних водозахисних властивостей. Негативним є те, що їх вартість перевищує брезентові у 2-4 рази.

За формами сучасні намети поділяються на такі: двоскатнй будиночок, напівбочка, напівсфера (див. рис.2).

Для пішохідних походів першої категорії складності форма намету не має суттєвого значення. Хоча, при рівних відповідних характеристиках намет-напівсфера є комфортнішим.

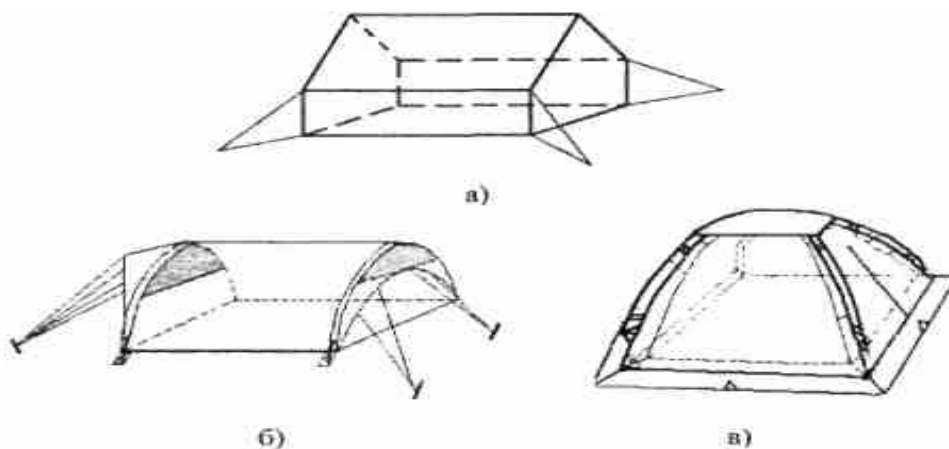

Рис. 2. Намети різних конструкцій: а) двоскатний будиночок, б) напівбочка, в) напівсфера.

Незалежно від конструкції та матеріалу, з якого виготовлено намет, доцільно заздалегідь передбачити поліетиленові плівки під дно намету, та, іноді, і на дах намету. Кількість наметів

підбирають таким чином, щоб на кожну дорослу людину доводилося 45-50 сантиметрів ширини дна намету, а на підлітків 10-13 років - 35-40 см. Так, наприклад, намет з шириною дна 1 метр 50 сантиметрів розрахований на 3-х дорослих, або 4-х дітей. Якщо намети не укомплектовані стійками та кілочками, то бажано до походу їх самостійно виготовити, а не сподіватися на те, що щось подібне знайдеться у лісі.

Важливою частиною бівуачного спорядження, без якого неможливий багатоденний похід, є груповий посуд, нагрівальні пристрої та пристосування для вогнища. Посуд для приготування їжі - це туристичні відра та алюмінієві каструлі. Туристичні відра, як і каструлі, виготовлені з алюмінію, що дозволяє зменшити вагу спорядження. Крім того, вони плоскої форми, мають різний об'єм, що дозволяє пакувати їх один в один. Об'єм посуду визначається кількістю учасників походу: на одного туриста треба передбачити 0,5 літрів для приготування каш, 0,7 літра для приготування супів і третіх страв.

До нагрівальних пристроїв відносяться туристичні примуси та пальники. Вони бувають різної конструкції і принципу дії. Є бензинові та газові примуси, пальник на сухому спирті, калорифери на бензині тощо. Примуси застосовуються для приготування їжі, калорифери для обігрівання, пальники для підігрівання невеликих об'ємів води чи їжі.

Застосування різноманітних пристроїв та пристосувань для вогнища полегшують виконання роботи з приготування їжі, вносять елементи комфорту в побут туристів. Як правило, всі пристосування розробляються і виготовляються самими туристами до походу, тим паче, що особливих знань, вмінь та навичок ця робота не вимагає. До пристосувань відносяться також рогачики та крюки.

Рогачики виготовлюють із сталюго прутку діаметром 10 мм, а крюки - 6-8 мм. Пристосування "жменька" виготовлюється з дюралюмінієвої пластини 90x200 мм, товщиною 3-4мм. Для використання цих пристосувань достатньо забити їх в дерев'яну стійку або вставити в дюралюмінієву трубку. "Жменька" надівається на рівну дерев'яну стійку і може в разі потреби підніматися чи опускатися. Крюки призначені для навішування казанків наперекладину.

До кухонного обладнання також відносяться: черпак, поліетиленова скатертину, невелика обробна дошка, консервний ніж, туристична сокира (в чохлі), невелика алюмінієва сковорідка (якщо в цьому є необхідність) господарське мило або миючі засоби, мочалка для миття посуду, сухий спирт, сірники у вологозахисній упаковці (3-5 шт.), рукавиці робочі.

Список групового спорядження буде неповним, якщо не внести до нього ліхтарики (по одному на намет), ремонтний набір, аптечку, кіно-фотоапаратуру, карти і схеми маршруту, компаси, прилади для метеорологічних та краєзнавчих спостережень тощо. В поході певна увага приділяється дозвіллю туристів, тому, якщо це не суперечить безпеці, доцільно взяти з собою гітару.

Все спорядження повинно бути підготовлене до походу: перевірене на справність, відремонтоване, запаковане у відповідну тару, після чопі розподіляється між учасниками і пакується до рюкзаків.

Підбір спеціального спорядження в багатьох випадках визначається видом туризму і його експедиційними та краєзнавчими завданнями. Так, для виконання краєзнавчих досліджень юні географи візьмуть з собою різноманітні вимірювальні пристрої, учасники фольклорно-краєзнавчої експедиції - портативні магнітофони, диктофони. При комплектуванні спеціального спорядження необхідно враховувати його вагу і об'єм і рівномірно розподілити всі предмети між учасниками походу.

Керівник групи повинен пам'ятати, що весь вантаж повинен бути розподілений між всіма учасниками подорожі рівномірно, з врахуванням їх фізичних можливостей і таким чином, щоб всі речі, які збирають п похід, неодмінно помістилися в рюкзаках.

Збір рюкзака. На підготовчому етапі особливу увагу слід приділити поясненню призначення предметів спорядження, показати і відпрацювали способи його укладання в рюкзак.

При виборі рюкзака, незважаючи на його конструкцію, виходити з таких положень: широкі (не менше 5см) лямки, достатній об'єм. Вважається, що для юнаків оптимальним буде рюкзак об'ємом 90-120літрів, а для дівчат - 60-80 літрів. Ширина дна повинна бути 25-35 см, що

забезпечить більшу стійкість системи людина-рюкзак, бо центр ваги спакованого рюкзака і людини знаходяться не на великій відстані. І якщо рюкзак правильно укладений, то його центр ваги знаходиться низько, що теж додає стійкості.

Рис. 3. Центр ваги туриста і рюкзаків різної конструкції та пакування

Правильно зібраний рюкзак повинен мати таку форму, щоб він щільно прилягав до спини, а навантаження рівномірно розподілялась на всю спину. Потрібно, щоб рюкзак «збільшувався» знизу вгору, а не в ширину, щоб центр ваги припадав на низ і спину. Для цього його збирають таким чином: спочатку порожній рюкзак кладуть на рівне місце тим боком, що прилягає до спини, а поруч з рюкзаком розкладають різноманітні речі із особистого і групового спорядження. Спочатку бажано вкласти в рюкзак великий поліетиленовий мішок, завдання якого - зберігати вміст рюкзака від вологи. Після цього, в середину рюкзака до спини кладуть спальний мішок або покривало, паралонові коврики або інші м'які речі, а потім важкі - консерви, цукор, крупи. Крупи найкраще переносити у вузьких мішечках, жири - в плоских пластмасових флягах, сухарі - у щільній упаковці. Поверх продуктів і в кишені рюкзака складають речі, які можуть знадобитися під час руху маршрутом. Особисте спорядження перед складанням і рюкзака, кладуть у мішечки з тканини або матеріалу, що не промокає, групуючи їх за необхідністю використання, - в одному мішечку - туалетні засоби, в другому - посуд, в третьому - запасне взуття і т.д. Це сприяє швидкому складанню рюкзака і правильному зберіганню речей при транспортуванні. Особливу увагу слід звернути на пакування і перенесення краєзнавчих і експедиційних матеріалів, маршрутних документів і фотоапаратів та іншої техніки. Керівник після демонстрації збору рюкзака пропонує кожному учаснику походу скласти рюкзак і надягнути його на плечі самому або з допомогою товаришів.

3.2. Тактика і техніка туристської групи в поході: 3.2.1. Режим походу

Отже, маршрут вибрано, групу укомплектовано, спорядження і харчування підготовлено і розподілено, відмічено маршрутний лист. Тепер можна вирушати в похід. Перше, з чого починають похід - шиккування групи. Після збору керівник вишиковує всіх в одну шеренгу і оглядає, як одягнені і взуті туристи, як виглядають їх рюкзаки, дізнається про самопочуття кожного учасника групи.

Оглядаючи групу, керівник з'ясовує, чи все взяли, чи не забули чого, робить свої зауваження. Він звертає увагу на те, щоб увесь похідний вантаж було укладено в рюкзаки. Особливо ретельним повинен бути огляд перед зимовим походом. Не можна брати в похід туристів, які прийшли на місце збору в одязі і взутті, що не відповідають сезону та умовам походу або при проведенні походу з ночівлею - без спальних речей.

Закінчивши перевірку, керівник перераховує учасників і проводить короткий інструктаж, подаючи основні відомості про маршрут (вигляд місцевості, найголовніші пункти, через які він пролягає, приблизний час повернення назад, порядок пересування і темп руху, заходи безпеки, умови підтримування дисципліни і порядку в поході і під час відпочинку). Керівник призначає провідників групи - тих, хто йде спереду і ззаду. Останнім призначається найдосвідченіший турист. Після цього група вирушає маршрутом.

На маршруті група рухається ланцюжком (колоною по одному). Для кожного визначається своє місце. Між туристами під час руху зберігається інтервал 1,5-2 м. Це дає можливість вчасно побачити перешкоди на шляху (калюжу, рівчак, камінь, пеньок тощо).

Головний елемент режиму походу - швидкість. Пересуватися слід спокійно, без напруження. Швидкість руху рівнинною місцевістю для добре підготованої групи - 4-5 км/год, для середньопідготованої - 3-3,5 км/год. У поході треба суворо дотримуватися правил обов'язкового чергування роботи і відпочинку - переходів і привалів.

Через 15-20 хв. після початку походу група зупиняється на так званий «підгінний привал». Наприклад, деякі учасники відчували, що одягнені вони-надто тепло або дуже легко, інші виявили неполадки і незручності рюкзаком, треті - із взуттям. Для усунення всіх цих неполадок і робиться перший привал.

Після підгінного привалу режим похідного дня встановлюється таким чином: 40-50 хв. руху і 10-15 хв. відпочинку. Короткочасні зупинки обов'язкові перед населеними пунктами і вкінці маршруту. Великий привал з приготуванням їжі і відпочинком впродовж години роблять через 4-5 годин руху. Після обіднього привалу рухаються ще 3-4 години і зупиняються на ночівлю. Всього протягом дня для тренованої групи допускається 7-9 годин ходьби.

3.2.2. Організація туристського бівуаку.

Туристичний бівуак - це місце тривалої стоянки туристичної групи з) нічлігом. Він повинен забезпечити повноцінний відпочинок туристів після! тяжкого денного переходу та повну їх безпеку.

Першою вимогою є безпека бівуаку, а це значить, що не слід вибирати! місце поряд з населеними пунктами і центральними шляхами.

Друга важлива умова - вода. Вона повинна бути проточною, придатною для приготування їжі. Тому вибирати місце бажано біля! джерел або на малих притоках річок, а не на самій річці. Іноді проблема чистої води буває дуже складною, доводиться нести з собою воду за 2-3 км або ходити до колодязя. Але й не в усякому колодязі вода придатна для пиття.

Третя умова - місце повинно бути безпечним на випадок негоди: поблизу палаток не повинно бути сухостійних дерев або дерев, що нахилилися, які можуть впасти при сильному вітрі. Ґрунт повинен бути сухим, а на випадок дощу вода не повинна стікати під палатки.

Не можна розбивати бівуак біля одиноких дерев, на гірському хребті, на вершині пагорба, щоб уникнути при грозі небезпеки удару блискавки. У випадках, коли все-таки довелось розбити бівуак на відкритому високому місці, і до району табору наблизилась гроза, всі великі металеві предмети треба віднести вбік від палаток не менше, ніж за 50 м.

Подорожуючи в лісостепових районах, треба слідкувати, щоб на місці бівуаку не було мурашників, мишачих яр, заростей колючих кущів. Найкраще місце - піднята південна галявина хвойного лісу, яка добре прогрівається сонцем.

Важливу роль відіграє наявність палива. Якщо ви знайшли місце на галявині хвойного лісу з великою кількістю сухою та трісок, група отримає навіть у негоді дуже великий вигравш у часі на приготування їжі та сушінні речей. Тут ви легко і швидко облаштуєте хороше жарке багаття. Не можна розташовуватись на бівуак на сухих торфовищах - тут категорично заборонено розводити багаття, тому що від багаття загорається торф навіть в глибині, під шаром дерну.

Важлива вимога до місця бівуаку - його мальовничість. На довгі роки кожному учаснику запам'ятаються затишна галявина серед беріз та ялинок на високому березі тихої річки, красива нависла скеля над бурхливим гуркітливим потоком гірської річки або спокійна зелена галявина, всипана ромашками, та дрімучий, суворий, але прекрасний ліс навкруги. Керівник завжди повинен заохочувати групу розташовувати табір у красивому місці.

Розташування бівуаку. До планування бівуаку (розміщення окремих об'єктів) також ставляться свої вимоги, яких треба дотримуватись, особливо, якщо бівуак планується не на одну ніч.

Розташовувати намети, багаття, «дров'яний склад» та інші об'єкти треба компактно. Намети треба ставити на сухому підвищеному місці серед дерев, недалеко один від одного та не

ближче, ніж 5-7 м від багаття. Якщо ліс буває комарами та комахами, краще вибрати для наметів місце, відкрите для вітру.

Багаття слід розташовувати так, щоб не було небезпеки займання гілок дерев, сухою, кущів, сухої трави. Не можна розводити його на коріннях живих дерев. Бажано, щоб багаття було захищене від сильного вітру стіною густих заростей або крутим схилом яру, пагорба. Якщо є старе кострище, треба і своє багаття розводити на ньому, щоб зайвий раз ІІ-наносити шкоди природі. Якщо ж багаття розводиться на лузі, тре(м попередньо зняти дерен - віднести в бік та полити водою до ранку (рис.3) На сухих піщаних ґрунтах багаття зручно розводити в невеликих заглибленнях, ямах, де воно краще укрите від вітру.

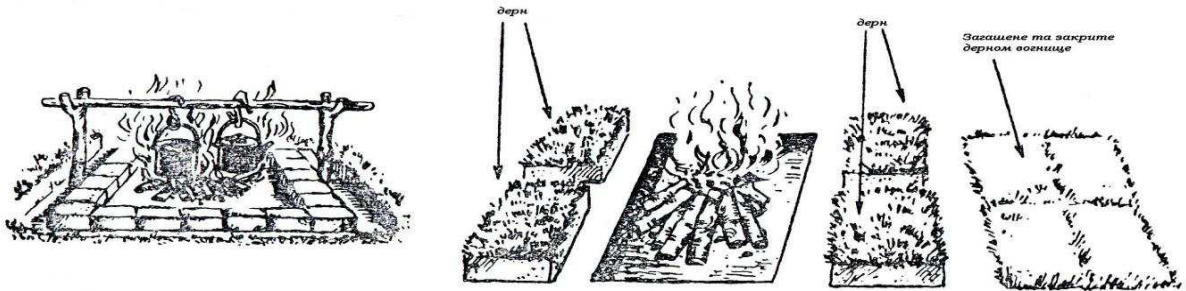

Рис. 3. Місце відведене для вогнища: а - загальний вигляд; б - спосіб ліквідації вогнища

Санітар повинен обстежити район навколо табору і вибрати затишні місця для туалетів - на відстані 70-100 м від його центру, в густих заростях, а ще краще в неглибоких, густо зарослих заглибинах сухих ярів. Кожен турист індивідуально організовує для себе туалет, використовуючи для цього саперну лопатку. Околиці табору повинні залишатися чистими. Крім того, санітар повинен знайти природне поглиблення або викопати у віддаленні від багаття та палаток яму - куди будуть скидатись відходи – залишки їжі, консервні банки, інше сміття.

На водотоці, яким буде користуватись група, відповідальний черговий по бівуаку повинен намітити три місця: верхнє за течією - для забирання води на кухню, нижче - для вмивання, миття посуду та найнижче для прання спорядження.

Місце купання (при наявності річки або озера) повинно бути вибрано та ретельно перевірено самим керівником.

Зупинятись на нічний привал треба задовго до темряви, оскільки обсяг робіт з облаштування табору завжди великий. Для швидкого виконання його потрібна чітка організація.

Першочерговими будуть заготівля дров та розведення багаття, а вже потім, коли дров збереться достатньо та їх вистачить не тільки на вечір, але і на приготування сніданку, починається розкладання наметів. Якщо ж небо погрожує дощем, або він вже починається, треба швидко поставити намети, сховати в них рюкзаки.

Відповідальний черговий по бівуаку визначає черговість робіт, розподіляє наряди, вказує де будуть багаття та місця для палаток.

Бригада чергових на кухні в цей час розкладає своє господарство, обладнує багаття, готує розпалювання, приносить воду, відкриває консерви.

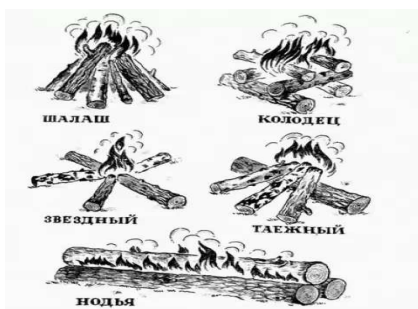

Рис. 4. Типи багать: а - "курін"; б - "криниця"; в - "тайгове"; г - "камін"; д - "нодья"; е - "зіркове"

Розведення багаття. Якщо група взяла з собою трос, то його натягують між двома деревами, віддаленими одне від одного на 7-10 м, та посередині розкладають багаття. Якщо ж у групі є жорсткий станок для підвішування відер, відповідальний за багаття забиває в землю металеві трубчаті стійки, у верхні отвори трубок вставляє рогульки та на них кладе металеву перекладину.

„*Курінь*”. Багаття типу „курінь” зручне там, де туристи збираються варити їжу у невеликій кількості посуду та разом з цим хочуть освітлити табірний майданчик. Переваги цього конусоподібного багаття у тому, що на нього в якості палива йдуть невеликі, не товсті дрова. Даючи високе яскраве полум'я, багаття разом з тим має досить вузьку зону нагріву та утворює мало вуглів, постійно потребуючи підтримки сухим хворостом. „Курінь” – поліна складаються під нахилом опираючи одне до одного верхніми кінцями. Цей тип вогню використовують для швидкого кип'ятіння води або приготування їжі в одному відрі або чайнику.

Якщо потрібно варити їжу в декількох посудинах то користуються типом вогнища – „криниця”.

„Криниця” - два поліна кладуть паралельно на короткій відстані одне від одного, на них упоперек – ще два і так далі. Така конструкція по зовнішньому вигляду нагадує криничний зруб. Вона забезпечує добрий доступ повітря до вогню і поліна горять рівномірно по всій довжині.

„Тайгове багаття” - використовується для приготування їжі під час дощу. На вогнище, що добре розгорялося кладуть одне на одного під нахилом товсті поліна або колоди. Таким чином розміщені дрова сприяють швидкому стіканню води і не дають можливості промокнути полінам. Складається з колод довжиною 2-3 м, складених вздовж чи під гострим кутом одне до одного. Широкий фронт вогню дозволяє варити на ньому їжу для великої групи, сушити речі, а також ночувати біля нього тим, хто з якихось причин не має палаток. Це багаття відноситься до багать довгої дії і не потребує частой підкладки дров.

„*Зіркове*” багаття - поліна складають на гаряче вугілля з усіх боків одним кінцем до центру по радіусу. Горіння в такому вогнищі відбувається переважно в центрі. По мірі згорання дрова підсувають ближче до центру.

5. „Нодья” – для такого типу вогню заготовляють поліна, очищають їх від гілок та сучків. Два стовбури кладуть одне біля одного на землі, на них вздовж накладають розпечене вугілля, а зверху на вугілля ще один стовбур.

З усіх типів багать (рис.4) краще для приготування їжі «криниця». Це один із видів жарових багать. На землю паралельно одне до одного та тросику кладуть дві товсті колоди довжиною по 1,5-2 м - основа «колодязя». Відстань між колодами повинна бути трохи ширша за діаметр відер. Щоб колоди не скочувалися в сторони, треба забити в землю по зовнішньому боці обрубки гілок кілочки. Функція колоди - підняти паливо над землею, створити краще постачання його киснем, захистити перше слабке полум'я від вітру. А потім вони будуть служити екраном для полум'я в центрі багаття та поступово самі почнуть горіти та давати додатковий жар. Повільно згораючи, дрова дають багато вугілля та жару, що тримають високу температуру. Таке багаття добре використовувати для приготування їжі, а також для сушіння одягу.

У центрі простору між колодами укладаються для розпалювання дрібні сухі гілки ялини, береста, папір.

Вішати відра над багаттям треба, коли воно добре розгорілося. Полум'я треба «підгодувати» поступово, враховуючи моменти, коли остання порція дров вже близька до згорання.

Встановлення наметів. Стандартний двоскатний намет розкладають двоє (інші її мешканці виконують інші роботи з упорядкування біваку). Для цього оглядають вибране для нього місце, ретельно вибирають все те, що може муляти (камінчики, гілки, шишки), якщо є можливість - наривають сухої трави та вистелюють нею місце встановлення.

Якщо майданчик має невеликий загальний нахил, намет треба орієнтувати так, щоб вхід до нього розташовувався вище по схилу, а верх був паралельним до лінії нахилу. Тоді вночі туристи не будуть скочуватися на один бік.

Під дно намету підстилають поліетиленову плівку, яка не повинна бути за розмірами більша від самого дна: інакше під час дощу краї плівки, що виступають, будуть збирати воду, що стікає зі скатів даху і під наметом утвориться калюжа. Ставлять намет - по-різному. Можна, наприклад, просто підвісити верх без опори на стійки між двома деревами і тільки пришпилити до землі дно та кути скатів даху. А іноді, якщо ніч тепла і зоряна, палатку просто розстелюють на землі та залізають в неї, як і конверт.

Намет виймають з чохла, зав'язують петлі на кінцях всіх шнурків (петлі можна зав'язувати і в момент забивання кілочків, і завчасно. Буває, що шнурок використовується не на всій довжині. Тому інколи доцільно на кожному шнурку завчасно зав'язати відразу декілька петель, використовувати ту петлю, яка підходить.

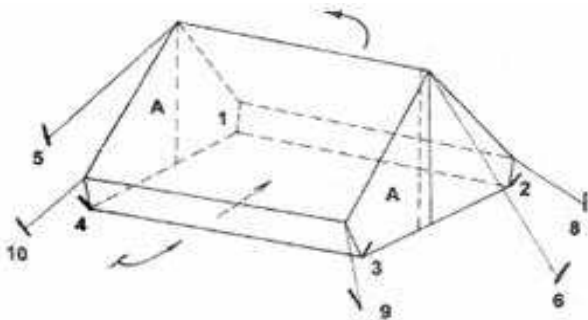

Рис. 5. Розкладання намету

Потім знаходять дно намета. Воно, як правило, трохи відрізняється кольором від схилів. Кожний бере по два кілочки. Кілочком №1 (рис.5) закріплюється один з кутів дна, розтягується дно і кілочками №2, 3, 4 фіксуються три інші його кути.

Тепер кожен бере по альпенштоку (це дві високі підпорки) у наметі. Вони складаються, як правило, із двох чи трьох частин. На схемі вони позначені вертикальними пунктирами та літерами А, ставлять їх попереду та позаду намету. Зверху у кутках для їх фіксації є два отвори, а на дні намету - відповідні брезентові квадрати. Щоб поставити задній альпеншток за правилами, одному треба залізти у намет. Тому, щоб не робити цієї операції, часто ставлять задній альпеншток просто зовні палатки.

Переднім і заднім шнурками натягується верх намету, по лінії симетрії намету надійно забиваються два основні кілочки №5 та №6. Після цих дій альпенштоки повинні вже стояти самі, без підтримки.

Залишилось попарно натягнути та закріпити бокові шнурки: спочатку два передні, потім два задні (закріплювати середини як дна, так і боків намету зовсім не обов'язково).

Бокові шнурки треба натягувати по діагоналі, як логічне продовження бокового схилу намету (дивись схему).

Намет поставлений правильно, якщо:

- бокові схили намету провисають рівно, без складок;
- передня і задня стінки намету та альпенштоки стоять вертикально;
- обидві поли входу намету обвисають ледь торкаючись одна одної та дна намету.

Всі шпильки та кілки встромляються в землю не вертикально, а з невеликим нахилом в протилежний бік від натягування. Кут між ними та землею повинен бути не більшим за 45° , інакше кілочки будуть погано триматися в ґрунті. При куті 30° для висмикування кілочка знадобиться вдвічі більше сили, ніж при куті 45° , - намет встоїть в негоду.

На кам'яному чи піщаному ґрунті шнурки закріплюють камінням, прив'язавши вільні кінці мотузок відтяжок до петель дна.

Ранок. Відхід від бівуаку. Ввечері важливо встановити та оголосити про контрольні терміни: о котрій годині підйом, коли повинен бути готовий сніданок, коли група повинна вийти на маршрут.

До того часу, доки чергові готують сніданок, всі інші повинні не тільки зібрати свої рюкзаки, зняти палатки, але і допомогти у зборах черговим -зібрати все їх майно.

Сушити взуття та одяг треба звечора, вранці ж процес сушіння довести до кінця. Не можна сушити одяг та взуття близько від багаття.

Для миття посуду в госпмішку повинні бути губки (жорсткі дротяні та м'які поролонові), господарське мило, суха гірчиця. Краще мити посуд гарячою водою, а не холодною річковою.

До відходу з біваку треба зібрати всі залишки та відходи у сміттєву ямку, та засипати її.

У прогорілому, ретельно залитому водою багатті не повинно залишатись великих головешок. Якщо при розведенні багаття був вирубаний дерен, його треба знову покласти на місце, поливши зверху водою. Треба залишити після себе вигляд недоторканої галявини.

3.2.3. Організація харчування в поході

Забезпечення нормального харчування - одна з найважливіших умов успішного проведення походу. При цьому треба пам'ятати, що розрахунки, купівля та пакування продуктів харчування - все це повинно бути зробленим заздалегідь, задовго до початку походу.

Харчовий раціон визначається, перш за все, тривалістю та складністю походу. Так, харчування в поході вихідного дня може бути без приготування гарячих страв. При складанні меню необхідно враховувати вимоги, що існують до продуктів харчування для походу:

1. Висока калорійність (приблизно 2500 - 3000 ккал. на одну людину в день для пішохідних походів першої категорії складності);
2. Правильне співвідношення білків, жирів і вуглеводів – приблизно 1:1:4 (для категорійних походів з гірського туризму - 1:1,5:4,5);
3. Наявність різноманітних вітамінів;
4. Стійкість до псування при тривалому збереженні;
5. Розмаїтість (досягається шляхом застосування різних приправ, соусів, спецій і т.п.);
6. Відносно невеликий обсяг і вага (приблизно 800-900 г сухих продуктів для однієї особи на один день походу);
7. Висока якість (дотримання контрольних термінів споживання продуктів, зазначених на тарі).

Різноманітні форми фізичної діяльності, їх інтенсивність і тривалість суттєво впливають на витрати енергії. Проте ці витрати залежно від умов і волі людини можуть значно збільшуватися або зменшуватися.

Зміни інтенсивності обміну речовин і енергії відбувається не тільки при виконанні фізичної роботи, вона змінюється і під впливом емоцій та метеорологічних факторів: температури і вологості повітря, сили вітру, атмосферного тиску тощо. Так витрати енергії людини, яка знаходиться в стані спокою на великій висоті, аналогічні витратам людини, яка здійснює інтенсивну роботу на незначних висотах в долині.

Енергетичні витрати залежать також від підготовленості організму до виконання цієї роботи, від його тренуваності, тобто чим вища тренуваність організму, тим менше витрат енергії.

Організм людини потребує дотримання енергетичного балансу - однакового співвідношення між величиною енерговитрат та кількістю енергії, що потрапляє в організм разом з продуктами харчування. Основним джерелом енергії є вуглеводи, які дають 70-75% необхідної енергії. Білки і жири використовуються, головним чином, для процесів, завдяки яким відбувається формування нових клітин, утворення травних соків та інших речовин, які необхідні для правильного обміну речовин. Участь білків та жирів у енергетичному балансі організму зазвичай складає 25-30%.

В умовах туристичних походів, особливо в зимово-весняний період, вітамінів не вистачає. Це пояснюється не тільки тим, що овочі та фрукти, як правило, не беруть у походи, так як вони мають велику вагу, об'єм, а і тим, що в умовах значної фізичної діяльності активність обмінних процесів значно зростає. При цьому збільшуються витрати вітамінів. Нестача вітамінів приводить до надмірної втоми, слабкості, зниження працездатності і стійкості організму до застудних захворювань тощо.

При розробці меню походу складається добовий раціон. З урахуванням вказаних вимог скласти меню зручніше на три-чотири дні (кратна до кількості днів походу) і надалі повторювати його. Як правило, для пішохідних і гірських походів встановлюється дворазове

гаряче харчування на день - сніданок і вечеря, на обід планується „сухий пайок". Для приготування перших страв в основному використовуються сублімовані (збезводнені) концентрати супів у пакетах чи брикетах. Для розмаїтості один раз у три-чотири дні готують молочні супи. Другі страви - це каші з різних круп: рисової, гречаної, пшеничної, манної; а також страви з різних макаронних виробів: ріжки, черепашки, макарони, вермішель. Не обов'язково другі страви планувати з м'ясом, тим більше, що тушковане м'ясо має низьку калорійність і велику вагу. Добре зарекомендували себе в походах такі страви, як рис із сухофруктами; рисова каша зі згущеним молоком; пшенична чи гречана каша з засмаженим салом; манка з ізюмом і, якщо є - з полуницями; макарони з голландським чи іншим твердим сиром, "туристичні" вареники тощо.

Свіжі овочі, крім цибулі і часнику, у категорійні походи як правило не беруть, тому що вони мають велику масу й об'єм, але низьку калорійність, їх замінюють сушеними овочами, або свіжими овочами, придбаними на маршруті для разового використання.

Треті страви - це традиційний туристичний чай, компот із сухофруктів, какао на молоці, киселі фруктові, молоко і т.д. Для готування молочних страв використовують згущене і сухе молоко або молочні суміші для дитячого харчування, що мають досить високу калорійність і містять велику кількість різних вітамінів.

На обіди, як зазначалося вище, може плануватися „сухий пайок" - сало, копчені чи напівкопчені ковбаси, сир голландський, російський і т.п.; для різноманітності додають небагато рибних чи овочевих консервів. Часто використовують халву, овочеві і фруктові концентровані соки.

Крім продуктів, необхідних для організації триразового харчування, ще планують і готують до походу, так зване "кишенькове харчування". Сюди входять: ізюм, сухофрукти, чорнослив, горіхи грецькі чи лісові без шкірки, льодяники, карамельки, полівітаміни і т.д. Ці продукти завідувач харчуванням видає невеликими порціями на малих привалах, або зранку кожному туристу, який самостійно визначає коли і скільки їх з'їсти.

Дуже важливий етап підготовки харчування до походу - проведення, розрахунків кількості продуктів. На основі туристичного досвіду довідковій літературі з туризму наведено рекомендації щодо використання тих чи інших продуктів харчування, їх калорійність, наявність¹ поживних речовин тощо. У додатку 4 наведено основні характеристики продуктів харчування, які найчастіше використовують у багатоденних туристичних походах.

3.2.4. Записи у щоденнику туристських походів

Для успішного проведення краєзнавчої роботи під час походів учні повинні вміти вести польовий щоденник. Навичок ведення щоденника учні поступово набувають у тренувальних походах і удосконалюють їх у багатоденних походах. Перед керівником походу стоїть завдання: навчити учнів спостерігати за життям, бачити його глибоко і всебічно, висловлювати своє ставлення до всього побаченого і пережитого, грамотно передавати свої спостереження і робити висновки, точно і образно описувати події. Юні туристи-краєзнавці повинні навчитися вести бесіду, швидко записувати цікаве: назви населених пунктів, урочищ, річок, прізвища людей тощо. Наперед слід визначати запитання для бесід з тією чи іншою людиною, робити записи під час бесіди, а потім обробляти чернетки і використовувати їх інформацію під час складання звіту, не спотворюючи при цьому записаних фактів, зберігаючи стиль розповіді очевидця.

Щоденник - основний документ походу. Записи в ньому потрібно робити конкретні, за таким планом:

- 1) Фізико-географічний, історичний та економічний опис району маршруту.
- 2) Виконання юними туристами плану та завдань походу.
- 3) Наявність нових, ще не відомих у літературі відомостей про маршрут, характер шляху.
- 4) Опис екскурсійних об'єктів.
- 5) Безпосередні враження про похід.
- 6) Зустрічі з визначними людьми.
- 7) Суспільно-корисна робота на маршруті.
- 8) Труднощі, з якими зустрілися в поході.

На обкладинці щоденника записують назву теми походу, назву групи туристів, дату подорожі.

Перша сторінка щоденника - титульна, на ній повторюється напис обкладинки, зазначається повна назва маршруту. На другій сторінці записують зміст завдання, на третій креслять детальну схему маршруту походу. На четвертій сторінці подається список учасників походу із зазначенням їхніх обов'язків під час походу. З п'ятої сторінки починаються записи, які відображають кожен день подорожі.

Опис дня походу доцільно подавати у вигляді нарисів за окремими темами. Опис кожного дня починають із заголовка, дати, зазначення ділянки шляху. Описи екскурсій, зустрічей повинні мати чіткі підзаголовки. Усі тексти та ілюстровані матеріали підписуються авторами. Сторінки щоденника нумеруються, а в кінці його подається зміст із зазначенням сторінок.

У щоденнику мають право поєднуватися пізнавальна і побутова сторони походу (опис життя туристської групи, його привабливість, своєрідність), описують яскраві епізоди, роздуми і висновки про побачене і почуте.

Якщо під час походу передбачена зустріч з визначними людьми краю (поетами, письменниками, освітніми діячами, представниками мистецької діяльності), підприємцями або представниками різних професій, які змогли б детально і цікаво розповісти учням про свою роботу, то обов'язково потрібно занотувати у щоденник окрім їх розповіді ще й прізвище, ім'я та по-батькові цієї особи.

Бажано записувати лише те, що за своїм змістом стосується теми пошукового дослідження. Обов'язково записується, звідки взято окремі довідки, газети, статті чи уривки з художніх творів. Необхідно зазначити прізвище, ініціали авторів.

Оскільки ведення щоденника під час походу - трудомістка робота, її виконують усі члени туристської групи по чергові. Дуже корисно щодня біля вечірнього вогнища влаштовувати колективне читання чорнових записів щоденника. Це дисциплінує кожного автора і сприяє сумлінному ставленню до записів, допомагає зробити їх змістовними і цікавими.

Текстовий матеріал бажано ілюструвати фотознімками, малюнками, схемами, що відображають типовий для даної місцевості ландшафт, - роботу групи, її відпочинок, культурні розваги, зустрічі із визначними людьми, розповідають про екскурсійне життя, похідне життя. Під фотографіями пишуть, що або хто на них зображений, де і коли зроблено фото, хто його автор. Під схемами, планами, малюнками зазначають прізвища авторів та виконавців.

У щоденник рекомендується вміщувати також окремі газетні вирізки, які підходять за змістом до теми краєзнавчого дослідження на маршруті. У тексті можна використати вірші, пісні, уривки з художніх творів.

1.1. Під ведення підсумків походу. Складання звіту

Підведення підсумків походу - необхідний і важливий етап будь-якого походу. На цьому етапі важливо обговорити, чим був цікавий маршрут, чи відповідав він рівню підготовки групи, які його недоліки, як виявили себе учасники походу і керівник групи.

Для керівника обговорення походу — це ще одна можливість глибше вивчити вихованців, пізнати їх характери, смаки, нахили. Підсумки можна робити у формі усних або письмових висновків кожного учасника походу.

Скласти гарний звіт з детальним описом пройденого маршруту, з фотографіями і схемами, з описом найважливіших краєзнавчих об'єктів можна тільки в тому випадку, якщо записи у щоденнику робити щодня.

Звіт про подорож зазвичай складається з текстової частини, ілюстрацій і картографічного матеріалу. Досить чітку картину пройденого маршруту і якісної сторони походу може надати звіт, в якому будуть наступні складові частини:

1. Титульна сторінка. На ній вказують: назву групи, яка вирушила у похід, прізвище, ім'я та по-батькові керівника групи; географічний район і основну нитку пройденого маршруту - населені пункти, ріки, озера, перевали; терміни, загальну тривалість і протяжність походу; рік і місяць створення звіту.

2. Вступ. Подається обґрунтування вибору території подорожі, визначення основної мети і завдань походу. Короткий аналіз пройденого маршруту, відмічається виконання краєзнавчих завдань. У вступі можуть бути розміщені короткі відомості про укладачів і оформлювачів звіту, про наявність у групи додаткових матеріалів до звіту - кінофільми, слайди, зібрані у поході колекції тощо. У вступі можна також подати коротку характеристику туристичних звітів, якими група користувалась при підготовці до походу.

3. Коротка характеристика району подорожі. Подаються загальні відомості: адміністративне і географічне розташування території; рельєф місцевості, рослинний і тваринний світ. Загальна характеристика рік, озер, перевалів та інших природних особливостей території; основні пункти і засоби зв'язку та медичної допомоги; місце розташування найближчої контрольно-рятувальної служби (адреса та телефон); населення; екскурсійні об'єкти і історичні пам'ятки, підходи до них. Ці дані записують з опрацьованої літератури, особистих вражень і зібраних матеріалів. Бажано помістити ілюстрації - знімки і замальовки характерних природних ландшафтів, екскурсійних об'єктів.

4. Графік руху за маршрутом. Дані необхідно подавати у вигляді детальної таблиці денних переходів з відзначенням пройдених кілометрів і способу пересування, кількості ходових годин, кілометражу з подоланням перешкод, місць ночівлі, з короткою характеристикою погоди. В таблиці також можна вказати відвідання екскурсійних об'єктів і проведену суспільно-корисну роботу на шляху. В кінці слід вказати загальну протяжність активної частини маршруту (в днях і кілометрах).

5. Картографічний матеріал. Окремою вклеюю, складною або у вигляді буклета, необхідно подати детальну картосхему пройденого шляху. Картосхема повинна бути виконана в якомога крупнішому масштабі. На ній яскравим кольором потрібно нанести лінії руху, відмітити місцезнаходження ночівель і днювань з вказанням дати, пройдених населених пунктів, природних і штучних перешкод. В картографічний матеріал бажано також включити загальну схему району подорожі з показом на ній нитки маршруту, а також схеми та абриси окремих складних ділянок маршруту, розміщення цікавих природних та історичних об'єктів, рекомендованих місць ночівлі, привалів, купань.

6. Технічний опис маршруту і його особливостей. В технічному описі рекомендується весь маршрут розбити на окремі частини. В описі кожної частини необхідно вказати: техніку і тактику подолання природних і штучних перешкод; способи орієнтування на даному маршруті; дії групи в складних умовах і заходи по забезпеченню безпеки; рекомендації щодо вибору місць біваків і їх організації. Основну увагу потрібно звернути на опис складних, а також, з пізнавальної точки зору, цікавих ділянок шляху. При описі руху маршрутом необхідно зазначити: напрям і характер шляху, місцеві орієнтири, наявність стежок, доріг, мостів, переправ, бродів; населені пункти, пункти зв'язку і медичної допомоги; розміщення автобусних зупинок, залізничних вокзалів, пристаней, розклад і можливості використання місцевого транспорту; наявність на маршруті палива, питної води, можливості поповнення запасу продуктів харчування.

7. Записи щоденника. В записах щоденника можуть бути подані як окремі нариси, так і послідовний опис по днях про цікаві випадки і пригоди похідного життя, про зустріч з цікавими людьми і про знахідки, про відвідання підприємств, музеїв та інших екскурсійних

об'єктів. За особистими спостереженнями учасників і розповідями місцевих жителів в щоденнику можна дати опис погодних умов, назвати види рослин і тварин, які зустрічаються на території подорожі. Ілюстративний матеріал можуть складати фотознімки учасників походу при зустрічах з місцевими жителями, при відвіданні музеїв, промислових і сільськогосподарських підприємств, при виконанні суспільно-корисної роботи.

8. Дані з організаційних і господарських питань. У цей розділ включають: перелік використаного особистого і групового спорядження і рекомендації з його укомплектування; список використаних продуктів, взятих з собою і придбаних на маршруті; звіт з фактичних грошових витрат - вартість харчування на одну особу на день і на весь похід; транспортні і телефонні витрати; графік роботи транспорту, дні і години роботи музеїв, пунктів

зв'язку, магазинів; прізвища, адреси і телефони консультантів і співробітників контрольно-рятувальних служб і закладів, які можуть надати групам ту чи іншу допомогу в підготовці чи

проходженні маршруту.

9. Дані про особовий склад групи. В цьому розділі вказують наступні дані про учасників походу: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження; школу, клас; домашню адресу, телефон; туристський досвід і обов'язки в групі.

10. Література. Наводять список використаної та рекомендованої літератури і картографічного матеріалу по території походу. Сюди включають і туристичні звіти, використані групою під час підготовки та інтернет-ресурси.

11. Підсумкова частина. У підсумковій частині можуть бути подані практичні висновки про проведення походу, а також рекомендації з вибору нових маршрутів у районі подорожі.

12. Зміст. (Можна для зручності роботи зі звітом помістити його після титульної сторінки).

Якість звіту в цілому значно залежить від достовірності і розробки матеріалів всіх розділів, а також від кількості і якості ілюстративного матеріалу. Ілюстрації рекомендовано розміщувати в звіті там, де вони відповідають тексту, а якщо їх розміщують окремо, то обов'язково треба вказувати сторінки звіту, до яких вони належать.

При всьому різноманітті розглянутих питань, звіт не слід перевантажувати, і його обсяг разом з ілюстраціями не повинен перевищувати 20-30 друкованих сторінок. Матеріали виконаних пошукових і краєзнавчих завдань можуть бути додані до звіту у вигляді додатків.

Добре складений і проілюстрований звіт може надати суттєву допомогу групам, які захочуть здійснити туристичну подорож таким самим маршрутом.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому полягає відмінність в організації походів вихідного дня та багатоденних походів?
2. Які вимоги ставляться щодо вибору маршруту для походу?
3. Укажіть, у чому полягає важливість записів щоденника туристичного походу?

Тема 11 СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДПОЧИНКУ ШКОЛЯРІВ ТА ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ

1. Організація та проведення масових туристичних заходів з учнями.
2. Туристичний похід-зліт і туристичні змагання.
3. Вивчення Положень та Умов проведення зльотів, змагань, конференцій тощо.
4. Організаційно-методична робота у таборі праці і відпочинку школярів.

1. Організація та проведення масових туристичних заходів з учнями.

Проведення шкільних краєзнавчих заходів є своєрідним підсумком певних етапів шкільної туристсько-краєзнавчої роботи. Це також і погляд на перспективи розвитку туристсько-краєзнавчої роботи у майбутньому. Крім того, для багатьох школярів - це нагода переконатися у тому, що туристсько-краєзнавча робота є цікавою і корисною, і не обмежена романтикою.

Учителі добре розуміють, що поглиблене вивчення рідного краю має не тільки освітнє, а й виховне значення. Чим повнішими, яскравими та змістовними будуть знання учнів про рідний край і його людей, тим ефективніше буде здійснюватися процес формування у школярів інтересу та любові до своєї землі, глибокої поваги до традицій земляків тощо. А головне: вони допоможуть учням зрозуміти сутність і повноту патріотизму як почуття обов'язку перед народом, Батьківщиною.

Підсумки шкільної туристсько-краєзнавчої роботи підводяться, як правило, у вигляді вечорів - звітів, урочистих засідань, олімпіад, виставок, туристських зльотів та інших масових заходів. Дуже важливо, щоб до проведення таких заходів була залучена якомога більша кількість школярів.

Краєзнавчі вечори, як і інші види позакласної роботи, сприяють розвиткові розумової діяльності учнів. Їх готує колектив, а колективна праця: підготовка сценарію, організація конкурсів на кращий його варіант, обговорення сценарію у всіх його деталях - сприяють не тільки формуванню організаторських здібностей, а й розвивають інтелект учнів. Робота над літературою, виготовлення різних наочних матеріалів, влаштування виставок, випуск стінгазети до вечора - далеко не повний перелік діяльності учнів, де вони можуть виявити активність і самостійність.

Отже, освітнє значення, виховний вплив, моральне задоволення учнів і організаторів вечора безпосередньо залежать від вміло спланованої підготовчої роботи.

За організацією вечори можна згрупувати:

1) вечори-зустрічі з цікавими людьми, дослідниками, краєзнавцями, авторами науково-популярних видань тощо; До таких вечорів можна також віднести зустрічі учнівської молоді.

2) Вечори-звіти школярів за результатами краєзнавчо-туристських походів, походів, екскурсій по рідному краю або далеких подорожей;

3) Тематичні вечори, присвячені відзначенню ювілейних дат вшанування видатних людей краю.

4) Екскурсії по населених пунктах, окремих цікавих місцях об'єктах.

5) Народознавчо-краєзнавчі заходи і дієства тощо.

Звичайно цим переліком не вичерпуються різноманітні форми організації вечорів.

Краєзнавчі олімпіади - це підсумковий огляд досягнень учнів (гуртків) за певний період туристсько-краєзнавчої роботи. Крім того, вони покликані виявити географічно - краєзнавчий кругозір, рівень мислення, дослідницькі навички учнів. Це і досягнення вчителів і школи по прищепленню інтересу до свого краю.

Краєзнавчі олімпіади, як краєзнавчі вечори, можуть проводитись як внутрішкільні, так і позашкільні (між школами). Внутрішкільні олімпіади організовуються і проводяться за ініціативою адміністрації школи або гуртка (товариства), позашкільні - районними, міськими, обласними організаціями системи освіти.

Ефективність краєзнавчих олімпіад в значній мірі визначається тим наскільки змістовною і цікавою була туристсько-краєзнавча робота, яка кількість учнів була охоплена цією роботою. Важливо і те, наскільки підібрані питання і завдання. Вони повинні бути змістовними і вимагати творчого підходу до їх вирішення тощо. В залежності від складності матеріалу і віку учнів питання і завдання можуть бути від трьох до шести і більше пунктів. Характер питань і завдань залежить від того, які об'єкти учнями вивчені і якій темі або розділу відповідає.

Олімпіади частіше всього проводяться в кінці навчального року, але можливі і в кінці першого півріччя, або на той час, коли підводяться підсумки краєзнавчої роботи.

Організація виставок. Краєзнавчі виставки - одна із форм підсумкової позакласної роботи учнів. Виставки, які проводяться під час туристичного зльоту, відносять до періодичних, а ті, які організовані при школі - до постійно діючих. В залежності від конкретних умов у школі можуть бути як постійно діючі, так і періодичні виставки.

Експонати для виставок збирають і оформляють не тільки гуртківці, але й ті з учнів, які беруть участь в навчальних екскурсіях або самостійно подорожують по рідному краю.

Прикладом виставочного матеріалу можуть бути альбоми з описами окремих територій, підприємств, звіти та щоденники про екскурсії і походи, стінні газети, календарі, фотографії, зарисовки, схеми, малюнки тощо. Важливими експонатами є карти, колекції, гербарії та інші наочні посібники, фотомонтаж.

Експонати на виставці, як правило, розміщують групами (за окремими темами, розділами) з експозиційними оформленням, пояснювальними текстами тощо.

2. Туристичний похід-зліт і туристичні змагання.

Туристські ігри і конкурси, змагання з орієнтування на місцевості та інші заходи забезпечують залучення значної кількості учнів до занять туризмом, поліпшують підготовку школярів до праці і захисту Батьківщини.

Туристський зліт - це своєрідний огляд певних етапів виконаної роботи, ефективний спосіб перевірити готовність до туристичної роботи в наступному сезоні. Під час зльотів зароджуються, а потім успішно розвиваються нові туристичні секції. Проведення першого туристського зльоту допомагає об'єднати розрізнені туристські групи і окремих туристів в один згуртований і сильний колектив.

Зльоти проводять у час, вільний від занять, у вихідні дні і, як правило, в теплу пору року, що сприяє масовим виїздам за місто.

Зміст роботи будь-якого зльоту визначається його завданнями, тематикою, масштабами, а також кваліфікацією і можливостями учасників і організаторів.

Змістовність - одна з основних вимог, що ставляться перед туристським зльотом. Визначити, які заходи будуть проводитися на зльоті, слід ще в процесі підготовки до нього. Єдиного рецепта для проведення всіх зльотів не може бути. Все залежить від конкретних умов. Наприклад, там, де секція перебуває ще в стадії становлення, на перший раз достатньо провести біля вогнища бесіду про завдання туризму, про рідний край, послухати розповіді цікавих людей, визначити спільні маршрути на найближчий час, організувати простіші, наочні види змагань, у яких могли б взяти участь усі присутні.

У програму районних, міських і обласних зльотів повинні входити і такі заходи, як обмін досвідом роботи, підведення підсумків конкурсу на кращу організацію туристичної роботи в колективі, на кращий похід попереднього сезону, організація виставок самодіяльного туристського інвентаря тощо.

3. Вивчення Положень та Умов проведення зльотів, змагань, конференцій тощо

Основним керівним документом як для учасників зльоту, так і для його організаторів є «Положення про зліт». Розробка його потребує залучення кваліфікованих туристів, які мають досвід організації і проведення масових туристських заходів.

Підготовлене «Положення...» повинно бути обговорене і затверджене на розширеному засіданні правління туристського клубу. На ці збори запрошуються представники туристської секції, профспілових і господарських організацій. Тут затверджується і склад штабу, який буде безпосередньо готувати зліт. «Положення...» складають залежно від тематики і масштабу зльоту. Проте деякі розділи (мова йде про зміст і послідовність) характерні для будь-якого зльоту, їх можна прийняти за основу: «Мета і завдання», «Час і місце проведення», «Керівництво», «Учасники», «Програма», «Порядок визначення переможців, система заліку», «Нагородження», «Фінансування», «Подання заявок, нарада представників і прибуття учасників на зліт».

«Положення...» повинно бути складене конкретно, коротко. Його мають розуміти не тільки досвідчені туристи, а й початківці. Особливу увагу при складанні «Положення...» слід приділити порядку визначення переможців, системі заліку.

Підготовка до зльоту. Всебічна підготовка до зльоту може бути проведена результативно тільки за умови широкого залучення туристського, профспілкового активу, чіткого планування необхідних робіт, злагодженої взаємодії організаторів тих чи інших заходів.

Чим більше осіб зайнято цією роботою, тим ширші масштаби зльоту, тим гостріша необхідність координації всіх дій, чіткого керівництва як підготовкою зльоту, так і його проведенням. Тому з особливою ретельністю слід підбирати склад штабу зльоту.

На прикладі районного зльоту туристів розглянемо функції, які покладаються на цей орган, і хто до нього входить:

1) Начальник штабу.

2) Заступник начальника штабу (відповідає за підготовку місця зльоту, його обладнання. Планує і здійснює розміщення учасників зльоту).

3) Головний секретар зльоту (організовує підготовку необхідної документації: приймання заявок на участь у зльоті, обробку результатів конкурсів, оглядів, змагань, складання звіту про проведення зльоту).

4) Головний суддя туристських змагань.

5) Відповідальний за проведення спортивних змагань, конкурсів і організацію роботи конкурсних комісій.

6) Медпрацівник зльоту.

Після затвердження складу штабу і розподілу обов'язків розробляється план підготовки і проведення зльоту. Кожен член штабу складає план своєї ділянки роботи. Потім на основі цього складається загальний план. Слід пам'ятати, що у підготовці до зльоту немає дрібниць. Кожна невдача (нецікавий концерт біля вогнища, погане вогнище, незадовільно організована виставка тощо) не тільки знижує настрій учасників, а й позначається на перспективах дальшого підвищення масовості в туризмі.

Урочисте шиккування учасників зльоту відбувається на майданчику, в центрі якого встановлюється шогла для підняття прапора. Майданчик слід оформити урочисто, дотепно.

Для участі у піднятті прапора, як правило, запрошуються переможці попереднього зльоту. Але якщо проведення зльоту ще не стало традицією, право підняти прапор надається одному з його учасників.

Весь ритуал підняття не повинен перевищувати 10-15 хв. Після підняття прапора начальник штабу зльоту оголошує про закриття урочистої частини і пропонує головному судді приступити до проведення занять.

Основні види туристських змагань і вимоги до їх проведення

Туристські змагання слід розглядати, передусім, як ефективний засіб підготовки до походів вихідного дня і до складних походів. У змаганнях удосконалюються туристські навички, техніка і тактика руху на місцевості, вміння орієнтуватися тощо, тобто якості, необхідні туристу на маршруті. Учасники змагань повинні пам'ятати, що високого результату можна досягти тільки внаслідок наполегливих постійних тренувань. Важливе й інше: систематична участь у змаганнях привчає туристів самостійно орієнтуватися, виховує свідоме ставлення до розробки маршруту. Нерідко буває, що розробкою маршруту, вибором шляху, орієнтуванням на маршруті займаються не всі туристи групи, а лише частина її. Як показує досвід, ті туристи, які систематично беруть участь у змаганнях з орієнтування, добре себе почувають в поході, вміють працювати з картою, охоче допомагають керівникові підібрати найраціональніший, цікавий і безпечний маршрут. Відсутність навичок орієнтування породжує байдуже ставлення до маршруту.

Туристські змагання можна поділити на два основних види, кожний з яких розв'язує завдання, що відповідають тим чи іншим особливостям подорожей: змагання з туристської техніки і змагання з орієнтування. Перші передбачають проходження командою в повному складі дистанції, насиченої різними перешкодами.

Великого значення при підготовці змагань набуває тактика встановлення контрольних пунктів. Кожний контрольний пункт повинен бути розміщений таким чином, щоб учасники могли вибрати шлях руху до нього не менше, ніж з двох можливих варіантів. Кількість контрольних пунктів на змаганнях у заданому напрямі може змінюватися начальником дистанції відповідно до «Положення...». При цьому виходять із конкретних умов змагань: пори року, рельєфу місцевості, віку, статі і кваліфікації учасників.

Число суддів, які обслуговують змагання, може бути зведене до мінімуму. Обробка результатів не є важкою і не потребує ніяких спеціальних знань. Це дає можливість секретаріату в складі 2-3 осіб обробляти всі результати і підводити підсумки в процесі змагань. Ніяких штрафних балів, або хвилин, тут немає. Порівняно з іншими видами орієнтування, принцип визначення переможців у даному випадку найоб'єктивніший: при підрахунку результатів враховується тільки час, витрачений учасниками на проходження дистанції.

До переваг цього виду змагань можна віднести і те, що учасники мають досить великі можливості показати не тільки вміння орієнтуватися і працювати з картою, а й тактично правильно вибрати найраціональніший шлях руху від одного контрольного пункту до іншого.

У всіх випадках результат команди визначається за часом проходження дистанції. При оцінці якості проходження етапів не слід запроваджувати ніяких штрафних балів чи хвилин. У змаганнях з техніки судді можуть дати одну з двох взаємовиключаючих оцінок: «етап пройдено» або «етап не пройдено». Якщо суддя визначив, що з першої спроби етап не

пройдено, то кожному учасникові дозволяється використати ще дві спроби. Якщо і вони не дадуть позитивного результату, то учасник знімається із змагань.

4. Організаційно-методична робота у таборі праці і відпочинку школярів

Завдання формування всебічно розвинутої особистості вирішують позашкільної установи різного типу, в тому числі й табори праці і відпочинку. Як правило, вони створюються насамперед для того, щоб школярі після тривалого навчального року відпочили, зміцнили своє здоров'я. Турбота про дитяче здоров'я - надзвичайно важлива функція цих таборів. Однак у деяких з них педагогічні колективи розуміють цю функцію настільки спрощено, що створюють тепличні умови життя дітям, оберігають їх від будь-яких справ, гальмують потреби дітей у розумовій і фізичній праці. Нерідкі випадки, коли в таборах, що розташовані біля моря, річки або озера, дітей не навчають плавати, а замість походів проводяться так звані "кругосвітки" навколо табору. Зона туристської дії обмежується лише табірною територією. Тут, як правило, і здійснюються трудові акції і десанти, з гучними і красивими назвами, та часто виявляється, що спрямовані вони лише на прибирання території та деякі заходи розважального характеру. І не випадково, що багато дітей, побувши в таборі зміну, крім змагань за чистоту, чергувань в їдальні, так і не можуть пригадати ніяких трудових і суспільно корисних справ.

Відпочинок у літній період у таборі - це насамперед різноманітна гурткова робота, походи і екскурсії по рідному краю, суспільно корисна праця та багато інших справ.

Табір приваблює дітей навколишньою новизною, новими друзями можливістю вільно вибирати заняття улюбленою справою, випробувати свої сили в багатьох корисних і цікавих ділах.

Для того, щоб в короткий строк табірної зміни дати можливість якомога більшій кількості дітей ознайомитися з різноманітними видами творчої м спробувати в них себе, у таборі створюються різноманітні гуртки, клуби, секції, студії. Важливо, щоб у них брали участь не тільки ті, у кого вже склався інтерес до конкретної діяльності і певні вміння, але й інші підлітки, у яких ще не визначився потяг до тієї чи іншої справи. Головне у цій важливій роботі полягає в тому, щоб сприяти вивченню індивідуальних інтересів і творчих можливостей всіх дітей.

Заняття гуртків у таборі мають свої особливості, на відміну від гуртків у школі та в інших позашкільних установах. Вони полягають не тільки в новизні обстановки, оточення і короткочасності дій занять, а й насамперед у тому, що кожне з них має практичну суспільно корисну спрямованість. Друга особливість гурткової роботи у таборі полягає в об'єднанні і взаємодії гуртків різних профілів для підготовки і проведення різних табірних свят, організації походів та екскурсій, створення агітбригад, шефської роботи з малюками та ін.

Запитання для самоконтролю:

1. Які види підведення підсумків краєзнавчої роботи у школі відомі вам?
2. Як складається план-програма краєзнавчого вечора?
3. З якою метою проводяться краєзнавчі олімпіади?
4. Які завдання поставлені перед позашкільними дитячими установами і яку допомогу вони можуть надати для організації шкільної туристсько-краєзнавчої роботи?
5. Назвіть основні етапи підготовчого періоду туристського зльоту.
6. Укажіть основні види туристських змагань на орієнтування. У чому полягає відмінність між кожним із цих видів?
7. Якими навичками має володіти кожен учасник змагань?
8. Як сьогодні організуються літній відпочинок школярів?
9. Вкажіть на особливості розробки плану роботи гуртка у таборі праці і відпочинку школярів.

Тема 12 ОХОРОНА ПРИРОДИ – СПРАВА ВСІХ ЛЮДЕЙ ПЛАНЕТИ

1. Охорона природи - справа всіх людей планети.
2. Форми охорони природи – державна, громадська, індивідуальна.
3. Роль юних туристів – краєзнавців в охороні навколишнього середовища .

*„Що маємо – не зберігаємо,
а загубивши – плачемо”
– народна мудрість*

1. Охорона природи - справа всіх людей планети

Тим більше, коли йдеться не про особисті помилки та похибки, а про долю усього людства.

Це в повній мірі стосується навколишнього природного середовища. На жаль, не всі ми шануємо красу довкілля, часто-густо сприймаємо послуги Природи зневажливо.

Розвиток виробництва і зростання масштабів господарської діяльності, в ході яких людина використовує дедалі більшу кількість природних ресурсів, зумовлюють тотальне посилення антропогенного тиску на довкілля та порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі. А це, в свою чергу, призводить до загострення соціально-економічних проблем. Одночасно з вичерпанням запасів невідновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів посилюється забруднення довкілля, особливо водних ресурсів та атмосферного повітря, зменшуються площі лісів і родючих земель, зникають окремі види рослин, тварин тощо. Все це зрештою підриває природно-ресурсний потенціал суспільного виробництва і негативно позначається на здоров'ї людини.

Тільки від цілеспрямованих дій органів виконавчої влад і органів місцевого самоврядування, широкої громадськості залежить або відтворення навколишнього середовища, або насилля, глобальне руйнування природи та наша остаточна деградація.

Якщо економіка спирається на нерівність – завжди є багаті й бідні, то в екологічному аспекті всі є рівними, бо мешкають на одній території і дихають одним повітрям.

Подбаймо про те, як зберегти для себе й майбутніх поколінь красу рідної землі. На загальнодержавному і суто побутовому рівні.

Бережімо довкілля. Інакше, перефразовуючи відомий вислів, нам не можна буде чекати милості від природи після всього того, що з нею скоїли.

Сьогодні вимагає, щоб на рівні області, у кожному районі, налагодити постійне спостереження за станом навколишнього середовища, змінами, які в ньому відбуваються, і на цій основі розробляти та оперативно вживати відповідно скоординовані заходи.

Йдеться про чітку систему ресурсно-екологічного моніторингу, що функціонуватиме не лише в районі та області, а й у розрізі окремих населених пунктів і відносно великих земельних чи лісових масивів. Це дасть можливість спостерігати за динамікою її забруднення, ходом відтворювальних, відновлювальних процесів.

Ресурсно-екологічні прогнози мають розроблятися і реалізовуватися одночасно з прогнозами соціально-економічного розвитку територій.

2. Форми охорони природи – державна, громадська, індивідуальна.

З проголошенням незалежності України та розбудовою її, як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави, в умовах розвитку гласності інформації ми одержали можливості досягнути справжню глибину екологічної кризи та шукати шляхи виходу з цього становища.

Відповідно до ст. 16 Конституції України, якою визначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави, Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року № 188 затверджено „Основні напрямки державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”.

Проголошено довгострокову стратегію розв'язання екологічних проблем, яка базується на створенні мотивацій та умов для цього на національному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях, а також на поєднанні цих питань з екологічними.

За роки незалежності практично створено нове природоохоронне законодавство. Прийнято більше 20 законів та кодексів, що регламентують діяльність в галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів.

Сьогодні в Україні розроблено і впроваджено основні елементи формування екологічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності.

Починаючи з 1992 року, в Україні створено систему державних цільових фондів охорони навколишнього природного середовища на загальнодержавному та місцевому рівнях, за час її впровадження накопичено важливий досвід щодо їх діяльності.

Питання охорони довкілля - не лише національні. Вирішуючи екологічні проблеми Полісся, Україна сприяє відновленню „зелених легенів” Європи, оздоровлюючи водне середовище Азово-Чорноморського регіону, наполегливо працюючи над екологічним відродженням Дніпра та його басейну – пом'якшенню регіональних і глобальних проблем.

Охорона природи – комплексна система міжнародних, державних та громадських заходів, спрямованих на раціональне використання, відновлення і охорону природних ресурсів.

Державне управління в сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів здійснюють Кабінет Міністрів України, ради народних депутатів та їхні виконавчі й розпорядчі органи, а також спеціальні уповноважені на те державні органи з питань охорони природного середовища та використання природних ресурсів. Спеціально уповноваженими державними органами в сфері природокористування та охорони навколишнього середовища є Міністерство екології та природних ресурсів (Мінекоресурсів)

Нині Мінекоресурсів здійснює координацію всіх природоохоронних робіт в Україні, розробляє пропозиції щодо вдосконалення господарського механізму управління процесом природокористування, екологічні нормативи, правила та стандарти, готує довгострокові державні цільові програми з охорони довкілля, затверджує ТЕРКСОПи (територіальні комплексні схеми раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища), здійснює екологічну експертизу схем розвитку і розміщення продуктивних сил України, контроль за дотриманням екологічних норм під час розробки нової техніки, технології та матеріалів, екологічну експертизу проектів усіх новобудов і діючих промислових об'єктів.

Конституційне право і обов'язок кожною громадянина охоронити навколишнє середовище тягне за собою також право голосу кожного в процесі прийняття рішень, у формуванні Н і застосуванні екологічної політики, а також у підготовці проектів законів, що стосуються навколишнього середовища. У багатьох країнах різні форми участі громадськості було закріплено законодавчими актами, радіннями і культурою. Право участі може реалізовуватись індивідуально або колективно. Кожен має право співпрацювати з іншими і формувати організації асоціації, що представлятимуть і захищатимуть екологічні інтереси населення.

Здорове навколишнє середовище не турбота і відповідальність усіх громадян суспільства.

Громадськість — люди чи організації, які не є органами влади. Громадяни, неурядові організації, підприємці — всі вони становлять громадськість. Кожен член громадськості приносить із собою унікальний підхід до розв'язання екологічних питань. Усі разом вони мають більше знань про природні ресурси і проблеми забруднення у своїй країні, ніж уряд. А сама їх кількість робить, громадськість найбільшою рушійною силою. Проте щоб переконатись у тому прийняті рішення і закони стосовно навколишнього середовища є слушними і відповідними, усі члени громадськості повинні мати можливість висловлювати свою позицію опротестовувати рішення, закони і дії, які не відповідають їхнім поглядом.

3. Роль юних туристів – краєзнавців в охороні навколишнього середовища

Під час походів багато туристських груп беруть активну добровільну участь у суспільно корисній роботі, виконують завдання різних організацій, здійснюють дослідження природи. Це урізноманітнює похід, захоплює туристів. Сфера інтересів у туристській групі різна:

дослідження нового району подорожі; виступ з лекцією; концерт художньої самодіяльності; допомога у лісі, посадках; вивчення природного оточення, флори і фауни певного регіону.

Під час проведення туристсько-краєзнавчих подорожей здійснюються спеціальні заходи щодо реалізації завдань морально-виховного, трудового, екологічного виховання підростаючого покоління. У процесі організації суспільно корисної діяльності у поході туристи виконують завдання певних організацій, беруть участь у природоохоронних заходах тощо.

Форми суспільно корисної діяльності. Серед багатьох видів і форм суспільно корисної діяльності туристів найрозповсюдженішими є: трудова допомога місцевому населенню; агітаційно-пропагандистська і культурно-масова робота; охорона природи, благоустрій ландшафту; краєзнавчі дослідження; виконання цільових завдань наукових, господарчих та інших установ і організацій; виконання завдань туристсько-екскурсійних установ, організацій і суспільних органів.

Відповідно до цього розподілу існують основні методи, які рекомендується використовувати туристам під час роботи: фізична праця, інвентаризація, дослідження, збирання тощо.

Виконання завдань організацій. Багато вражень турист може отримати від виконання завдань різних організацій і установ (наукових, проектних, пошукових, господарських). До них належать снігомірне знімання і пошуки лікарських дикорослих рослин, спостереження за режимами малих рік і розвідування нових покладів корисних копалин, збирання етнографічних матеріалів. Важливе місце у суспільно корисній праці туристів посідає природоохоронна діяльність.

Цільові завдання туристи можуть отримати від краєзнавчих та інших музеїв, відділень, секцій і комісій географічного товариства; відділень товариств охорони пам'яток історії і культури; геологічних управлінь і експедицій; управління гідрометеослужби; управління лісового господарства і лісництва; управління мисливського господарства і заповідників, мисливських інспекцій; природничо-біологічних та історичних факультетів та кафедр вищих навчальних закладів; науково-дослідних інститутів тощо.

Виконання туристських завдань. Виконання завдань у поході за туристською тематикою охоплює дослідження умов проходження певної місцевості при використанні різної техніки і тактики руху, визначенні най-раціональніших наборів продуктів харчування і можливостей їх поповнення в дорозі, випробування нових зразків спорядження, розвідку перевалів, долин, річок, розроблення та опис нових маршрутів.

До тематики туристських завдань належать також походи з метою маркування, прибирання туристських трас; виявлення, поновлення і охорона екскурсійних об'єктів; спорудження туристських притулків, благоустрій переправ, стежок, оглядових майданчиків; обладнання лісових полігонів для занять із техніки туризму, навішування страхувальних тросів і ланцюгів на перевалах тощо; роботи, пов'язані з озелененням маршрутів, проведенням туристського дня лісу за участю туристів у патрульних рейдах лісовими масивами, гасінням лісових пожеж, розчищенням лісових ділянок; розвідка, розчищення і обладнання джерел води тощо.

Конкретні завдання можна отримати у місцевих радах із туризму та екскурсій, у клубах туристів, на туристських базах, у маршрутно-кваліфікаційних комісіях.

Краєзнавча діяльність. Суспільно корисне значення краєзнавчої роботи пов'язане з тим, що туристське краєзнавство передбачає вивчення історії, економіки, побуту і культури населення, організацію пошукової роботи, дослідження природи. Воно концентрує увагу на вивченні особливостей, зумовлених місцезнаходженням об'єктів або явищ у межах визначеного, як правило, невеликого району вздовж туристичного маршруту.

Краєзнавча діяльність передбачає також вивчення туристами основ геоморфології, ботаніки, метеорології. Завдяки цьому туристи набувають навичок здійснення найпростіших досліджень. Водночас збирання матеріалу і дослідження об'єктів стають краєзнавством лише під час їх осмислення, узагальнення отриманого корисного результату і певних висновків проведених досліджень. Тому під час вивчення народної творчості слід уважно записувати найхарактерніші прислів'я, приказки, пісні; фотографувати і замальовувати різьбу по дереву,

мережива, вишивки; записувати адреси і прізвища майстрів із вказівкою виду виробу (іграшка, кераміка, чеканка, плетіння тощо).

Умови успішного здійснення суспільно корисної діяльності. Результативність суспільно корисної роботи у поході залежить від дотримання таких правил: виконання завдань не повинно шкодити пізнавальній цінності мандрівки, заважати активному відпочинку або загрожувати безпеці туристської групи; необхідна попередня домовленість, узгодженість корисної ініціативи туристів із відповідними установами; потрібна підготовка (освітня, трудова) туристів, забезпечення їх необхідним робочим інструментом, приборами досліджень тощо; перед туристами слід поставити конкретні завдання, доступні для виконання; бажано створити цікаву урочисту атмосферу для суспільно корисної роботи, елементи змагання; слід доводити роботу туристів до логічного завершення, нагороджувати найактивніших її учасників, забезпечувати наочність результатів.

Отже, основною умовою успішного здійснення суспільно корисної діяльності є створення комфортної психологічної атмосфери в групі, зацікавленості у результатах своєї праці, свідоме ставлення до неї, товариськість.

Запитання для самоконтролю:

1. Чому охорона природи - справа всіх людей планети?
2. Назвіть форми охорони природи.
3. Які форми суспільно корисної діяльності ви знаєте?

Тема 13 Туристсько-краєзнавчі можливості Закарпаття

1. Фізико-географічна характеристика краю: географічне положення, рельєф, клімат, рослинний та тваринний світ.
2. Унікальні місця області.
3. Сім чудес Закарпаття.

Унікальний край – ЗАКАРПАТТЯ

Дивовижний та чудовий край Закарпаття. Це - гори і долини, норювисті річки та гірські потоки. Це – ліси, що щедро обдаровують грибами і ягодами, дають надійний прихисток малим і великим звірам. Це – унікальні цілющі джерела, які мають дивовижну силу. Це – на кінець, працелюбиві гостинні люди, які люблять і бережуть свій рідний край Закарпаття.

Закарпаття знаходиться на крайньому заході України, займає південно-східну частину Східних Карпат і північно-східну частину середньо дунайської низовини. Північна і східна частина області гірська, південна частина має низовинний характер. Крайня північна точка – біля с. Стужиця на кордоні з Польщею, крайня південна – біля села Ділове на кордоні з Румунією, крайня східна – Піп Іван Чорногірський, на межі з Івано-Франківською областю, крайня західна – с. Соломоново на кордоні зі Словаччиною.

Область межує з чотирма країнами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, а з північно-східного боку – з Львівською та Івано-Франківською областями України.

Загальна чисельність населення Закарпаття складає 1 млн. 252 тис. чол. Населення обласного центру Закарпаття – міста Ужгорода - нараховує понад 120 тис. чол. Адміністративний поділ Закарпаття: 13 районів та 5 міст обласного підпорядкування. Закарпаття – багатонаціональна область. Українці є найчисельнішим етносом – 1млн.10 тис.чол. – 80,4% , угорців – 11%, росіян – 3,8%. В області проживають також румуни, словаки, німці, євреї, чехи, поляки, білоруси, роми.

Географічний центр області знаходиться біля г. Кук, на межі Іршавського і Міжгірського районів.

Протягом багатьох століть Закарпаття входило до складу різних країн: Великої Моравії, королівської Угорщини, Трансильванії, Австрійської монархії (з 1526 року), Австро-Угорської імперії (з 1867 року), Чехословачії (з 1919 року), Карпатської України (листопад 1938 р. – березень 1939 р.), хортистської Угорщини (з березня 1939 року), Української Радянської соціалістичної республіки (з 1944 року). Все це відклало відбиток на всі аспекти життя народів, що населяли край, і, зокрема, на його культуру.

Закарпаття – один з центрів пересічення західної і східної культури, а його культура – повноцінною частиною світової культурної спадщини.

В області знаходиться 1839 пам'яток археології, історії та мистецтва, серед яких 6 – загальнодержавного значення. Мовчазні свідки минулих епох – Горянська ротонда ХІІ ст., костюл францисканців ХУ ст., Кафедральний собор ХУІІ ст., замок Паланок – ХІУ-ХУІІ ст., палац графів Шенборнів ХІХ ст. та інші.

Найбільші природно-заповідні території:

- Карпатський біосферний заповідник;
- національний парк „Синевир”;
- Ужанський національний природний парк.

Вивчено 360 джерел мінеральних вод різних за своїм складом та лікувальними властивостями, їх води відповідають типу „Єсентуки”, „Боржомі” та „Арені” і не поступаються відомим мінеральним водам Чехії, Польщі, Франції.

В області нараховується більше 20 родовищ субтермальних і термальних вод.

Санаторії Закарпаття: „Сонячне Закарпаття”, „Поляна”, „Квітка Полонини”, „Верховина”, „Шаян” - спеціалізуються на лікуванні захворювань органів травлення; санаторії „Карпати”, „Перлина Карпат”, „Теплиця” - лікування захворювань серцево-судинної та нервової системи; санаторії „Синяк”, „Гірська Тиса” – лікування захворювань опорно-рухового апарату.

В Закарпатті дуже багато унікальних місць:

- * Закарпаття є воротами України в Західну Європу;
- * гора Говерла – найвища вершина Українських Карпат (висота 2061 м.);
- * Синевирське озеро – одне з найкрасивіших високогірних озер в Карпатах, розміщено на висоті 989 м над рівнем моря, загальна площа поверхні 7 га, найбільша глибина 20 м.;
- * Долина нарцисів – єдине місце на Україні та СНД, де зустрічаються зарості природного нарцису вузьколистого;
- * географічний Центр континентальної Європи біля с. Ділове в Рахівському районі, де встановлений символічний монументальний знак в 1887 році;
- * єдиний в світі пам'ятник листоноші – Федору Фекете в с. Тур'я Ремети Перечинського району, встановлений в 1838 році;
- * найдовша в Європі липова алея набережна Незалежності в м. Ужгороді;
- * Українська алергологічна лікарня (сmt. Солотвино Тячівського району) – унікальна і найбільша в світі лікарня такого типу. Лікування тут проводиться на основі мікроклімату соляних шахт і карстових печер;
- * поблизу с. Княгиня Великоберезнянського району в 1866 році впав найбільший в Європі метеорит, взірці якого зберігаються в музеях десяти країн світу;
- * незвичайним за своїми властивостями є соляне озеро Кунігунда, що знаходиться в сmt. Солотвино Тячівського району. Для нього характерна висока мінералізація і, як і Мертве море в Ізраїлі, озеро відоме дивовижному ефекту виштовхування;
- * у селі Велятино Хустського району розводять унікальне поголів'я буйволів карпатської популяції, цілюще молоко яких має майже 9% жирності;
- * у селі Іза, що на Хустщині, швидко прижилися плямісті олені, завезені сюди з Калінінградської області. Їх панти мають велику фармацевтичну цінність. У цьому ж селі добре акліматизувались екзотичні африканські страуси, яких розводять на спеціальній фермі;
- * Закарпатська область найбагатша на природно заповідні території серед областей України, загальна площа яких – 146 тисяч гектарів. Це становить близько 12 відсотків території області;

- * найпівнічніша місцевість в світі, де вирощується чай – гора Червона Гірка, біля міста Мукачева;
- * На Закарпатті введено в дію єдине в Україні Мужіївське родовище золотополіметалевих руд.
- * Найбільш грозове місце України – Великий Березний, де випадає до 43 грозових днів на рік;
- * Найдовший залізничний тунель в Україні – Щербин – Сянки (В. Березнянський район);
- * В селі Сокирниця Хустського району знаходиться єдиний в Україні завод з виготовлення цеолітової продукції.

м. Ужгород

Ужгород – центр Закарпатської області, старовинне європейське місто, з численними історико-архітектурними пам'ятками європейського значення.

Назва міста Ужгород, за однією з гіпотез, походить від річки Уж і змінювалась у різні часи, залишаючи незмінною кореневу основу назви гірської звивистої річки.

Вік Ужгорода перевищує 1100 років. За свідченнями літописців, місто виникло як фортеця ранньофеодального часу князя слов'янського племені білих хорватів Лаборця.

Як і більшість древніх міст Ужгород лежить на семи пагорбах: Замковий, Кальварія, Університетський, Червениця, Шахтинський, Оноківський, Горянський.

Ужгород – місто відкрите для всіх. Його називають перлиною Карпатського Єврорегіону. А ще – золотими воротами України в Європу. На сьогодні Ужгород товаришує з 9-ма своїми побратимами в різних частинах світу: словацькими Кошіце та Міхаловце, угорськими Бейкешчаба та Ніредьгаза, Чеською Ліпою, з німецьким Дармштадтом, датським Горсенсом, американським Корвалісом, російським Орлом.

А на гербі Ужгорода, як і в сиву давнину, зображена незмінна соковита виноградна лоза – символ багатства, доброзичливості і братерства.

Ужгород розташований у передгір'ї Карпат по обидва береги річки Уж при виході її у північно східну частину Дунайської низовини. Місто є адміністративним, освітнім, науковим і культурним центром закарпатської області, на території якої проходять ділянки державного кордону України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією. Територія міста займає площу близько 40 км. кв. Вона умовно поділена на 17 мікрорайонів, які носять історично сформовані назви: Боздош, Болотина, Вербник, Галагов, Горяни, Доманинці, Дравці, Кальварія, Минай, Підзамковий, Промисловий, Радванка, Станційний, Сторожниця, Цегельня, Червениця, Шахта.

Населення Ужгорода багатонаціональне і нараховує близько 70-ти національностей. Всього в Ужгороді проживає 125,6 тисяч чоловік і місто є найменшим за чисельністю обласним центром України.

Один з головних предметів гордості ужгородців – древній замок, що височіє у східній частині міста і помітний практично з усіх куточків. З усіх 13-ти замків, що колись прикрашали Закарпаття, найкраще зберігся Ужгородський замок. Заснування замку припадає на IX-XIII ст., тобто на часи існування Київської Русі. Але сучасного вигляду остаточно замок набуває наприкінці ХУІ ст. Зовні замок має вигляд могутньої оборонної споруди – трапеції, на кожному куті якої розміщені бастіони, трохи висунуті вбік рову і з'єднані фортечною стіною. На кутових баштах було встановлено артилерію, що тримала під обстрілом усі підступи до замку.

Всередині замку є невелике квадратне подвір'я розміром 25 x 25 метрів. Посередині нього – колодязь, що постачав гарнізон водою. Його видовбано у скелі глибиною понад 40 метрів, із яких 17 складає водяний стовбур.

Для гостей Ужгорода цікавими будуть і музеї міста : Закарпатський краєзнавчий,

Цікавою в архітектурному плані є будівля єврейської синагоги в арабському стилі – на правому березі Ужа – (збудована в 1904 році). Від неї вздовж річки до парку ім. Горького і стадіону „Спартак” тягнеться дитяча залізниця, збудована в післявоєнний час.

Цінність історичного портрета Ужгорода доповнюють 3 меморіальних будинки-музеї, десятки будівель вишуканих архітектурних стилів, понад 15 пам'ятних меморіальних місць, 1 меморіальний комплекс. І все це потопає в зелені, де місцева рослинність успішно розвивається і буває поряд з субтропічними видами-екзотами.

В Ужгороді знаходиться найдовша в Європі липова алея (до 2-х км), на якій прекрасно почувають себе статечні, різних видів липи.

В обласному центрі діє міжнародний аеропорт „Ужгород” 4 класу („Г”), який приймає повітряні судна типу АН-24, АН-26, аН-32, Як-40 та Як-42, Іл.-18, АН-12 та гелікоптери. Пропускна спроможність аеропорту на прийом та випуск - 1500 осіб.

Берегівський район.

Загальні відомості: площа – 802 км² (44 761 га – с/г земель, 2 979 га – сади та виноградники). Район межує з Угорщиною. загальна кількість населених пунктів складає 43, з яких 1 місто. Середня густина населення – 104,6 чол. на 1 км². Населення складає 51,5 тисяч чол., з яких міське населення – 34 тисячі, а сільське – 51 тисяча.

Загалом на території району проживають представники близько 76 різних національностей, серед яких виразно представлені угорці (домінуюча національність у районі), українці, росіяни, роми, євреї.

Переважну більшість території району займає низовина, а найвищою точкою Берегівщини є вершина поблизу Берегова, що піднімається на 250 метрів. Значну роль у формуванні рельєфу відіграє річка Боржава та численні канали.

Берегівщина межує з Угорщиною. В районі представлена міжнародна мікроструктура – міжнародними, міждержавними автомобільними переходами Гетень, Астей, Косонь, Горонглаб, Лужанка та залізничним переходом Соловка.

На території сучасної Берегівщини ще не так давно знаходилося величезне болото з назвою Чорний Мочар (14 000 га). В 1878 році почалося інтенсивне його осушення. Одним з його залишків тепер є Дідівське озеро, яке утворилося на місці колишнього болота та кар'єра.

Геологами краю доведено, що майже під усією територією Берегівського району хлюпоче термальне море, температура якого при виході на поверхню складає від +18 до +80 градусів, а глибина, на якій воно знаходиться – 800 метрів. В Берегові та с. Косино її використовують у лікувальних та профілактичних цілях.

На Берегівщині представлено майже всі європейські архітектурні стилі: від пізньовізантійського, романського, готичного, трохи ренесансного, бароко. класичного, романтичного і до стилів кінця ХІХ–початку ХХ ст.- сецесіону, еkleктики, функціоналізму, конструктивізму. Саме в епоху середньовіччя, коли панували готика і бароко, тут з'явилися важкі кам'яні масивні церкви, що символізували силу релігії. характерними рисами їх є вертикальність композиції, поєднання в архітектурі релігійності з любов'ю до життя, більш короткий поперечний неф, стрільчаті вікна, досить складна система опор, древні рами знаходяться у Кідьоші, Берегові, Бобові, Чепі, Гетені, Чертові, Мужієві, Варієві, Бене.

У Берегівському районі знаходяться середньовічні замки у с.Квасово, Варієво та палац родини Бетлені у місці Берегово.

Руїни Квасівського замку – це типовий рицарський замок. Фортеця контролювала сухопутний „соляний” шлях і вихід із Боржавської долини. У ХVІ ст. власник замку Павло Мотузної неодноразово грабував місцевих селян і феодалів, У результаті цього угорський дворянський сейм у 1564 р. постановив зруйнувати замок, а майно власника конфіскувати на користь держави.

Залишки Боржавського замку. За твердженням Аноніма, до приходу угорців на місці с. Варієво тут стояв дерев'яний замок Боршо, в якому жили підлегли болгарського князя Салана. У 903 р. після триденної облоги ним оволоділи угорські племена.. Пізніше на місці дерев'яної фортеці була збудована кам'яна фортеця, яка знаходилась у королівській власті. Після татаро-монгольської навали на Західну Європу у 1241-1243 рр. фортеця почала занепадати. Під час турецьких нападів на Закарпаття у 1566 р. він був повністю зруйнований.

Флора і фауна: бузок угорський, живокіс серце видний, волошка Коні, королиця довголиста, чебрець гарний, фітеума чотиричленна, гвоздика скупчена, підмаренник закарпатський.

Особливо поширені на Берегівщині кріт, ласка, тхір, заєць, білка. ондатра, серед птахів слід назвати фазана, перепела, горлицю, голуба, лиску, деркача, чайку, вальдшнепа, дятла, сову, лелеку, дику качку, чаплю. З плазунів тут поширені степова черепаха, ящірки, вуж, веретільниця, гадюка звичайна. На Берегівщині знаходяться заказники Гать, де охороняються мурахи, та Атак, де зберігають черепах.

Великобрезнянський район

Загальні відомості: площа району – 810 км²., населення 28,8 тис. чоловік, густота населення 37 чол. на км²., 32 населених пункти. У національному складі велику перевагу становлять українці – 97 відсотків. Компактно проживають також словаки, роми та росіяни..

Великобрезнянський район знаходиться у північно-східній частині області, за 40 кілометрів від обласного центру Межує з Перечинським і Воловецьким районами Закарпатської та Турківським Львівської областей України. Західна межа є кордоном з двома зарубіжними державами – Польщею та Словаччиною.

Тут знаходиться найпівніша точка краю (с. Стужиця) .

Район розташований в гірському масиві Східних Карпат. Понад 48% території району, а це 39159 га, займає Ужанський національний природний парк, який входить до складу міжнародного біосферного заповідника „Східні Карпати”.

Особливе надбання краю – це шедеври народного дерев'яного зодчества – триверхі шатрові церкви. Їх на Брезнянщині - 11. Діє також Малобрезнянський греко-католицький чоловічий монастир.

Великобрезнянський район відноситься до найбільш екологічно чистих куточків України. В районі повністю відсутні екологічно небезпечні підприємства.

На одній із найвищих вершин району – горі Красія, 1036 м над рівнем моря, знаходиться найбільший гірськолижний осередок з відповідною інфраструктурою. В туристично-рекреаційних закладах є можливість прийняти до 340 відпочиваючих.

Найвища точка району (1463 м) знаходиться на полонині Рівній. Трохи нижчими є полонина Гостра та гори Мала Равка, Кремінець, Лютянська Голиця.

Успішно функціонує високогірне фермерське господарство „Полонинське господарство”, яке розводить унікальну рідкісну породу коней „Гуцульські, з метою їх подальшого використання для запровадження кінного високогірного туризму.

Найвідомішим археологічною пам'яткою Великобрезнянщини є рештки найбільшого в Європі Княгинянського метеориту, який випав на околицях сіл Княгиня та Сіль у 1866 році. зразки його знаходяться в обласному краєзнавчому музеї, а також в музеях Відня та Москви.

У 1995 році відкрито державний митний перехід „Малий Брезний” на кордоні із Словаччиною.

У 1866 році у центрі В.Брезного було закладено парк площею 2,5 га, де було висаджено реліктові дерева. Тут росте понад 250 рідкісних видів дерев, зокрема: гінко дволопатне, туя гігантська, черешчатий та скелястий дуби та інші.

Найбільш грозове місце України – Великий Брезний, де випадає до 43 грозових днів на рік. Найдовший залізничний тунель в Україні – Щербин – Сянки.

Виноградівський район

Загальні відомості: площа – 700 км² (55 300 га – с/г земель, 5 000 га – сади та виноградники). Загальна кількість населених пунктів складає 51, з яких 1 місто. Середня густота населення – 169,1 чол. на 1 км². Населення Виноградівського району складає 118 000 чол., з яких міське населення – 40 тисяч, а сільське – 80 тис.

Місто Виноградів – мальовничий куточок Закарпаття. Воно знаходиться неподалік двох кордонів Угорщини та Румунії. Місто розкинулося біля підніжжя Чорної гори (570 м., над рівнем моря) та неподалік швидкоплинної річки Тиси. Старовинний Сивлюш (така назва

офіційно існувала до 1946) відомий тим, що першим у краї одержав привілеї королівського містечка. Севлюшське право вважалось великою нагородою, яку прагнули мати від короля й інші значні поселення.

Переважну більшість території району займає низовина, а найвищою точкою Виноградівщини є вершина Чорна Гора, що підіймається на 565 метрів, на ній росте степова полинь. Значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Боржава та Тиса. Виноградівщина межує з Угорщиною та Румунією. В районі представлена прикордонна мікроструктура – міжнародним автомобільним переходом Вилочок та залізничним переходом Дяково.

Загалом на території району проживають представники близько 76 різних національностей, серед яких виразно представлені угорці, українці, росіяни, роми, євреї, німці.

Здавна славиться Виноградівщина своїми виноградниками. У III столітті тут вперше з'явилися промислові насадження виноградної лози на Закарпатті. Унікальні кущі дикого винограду ще до тепер ростуть на Чорній Горі. Саме у цьому районі ростуть майже усі відомі на Закарпатті винні сорти: Рід вітис. вид В. Лабруска (сорти): Ізабелла, Лідія рожева, Вільде, Ноа, Делавар рожевий, Отелло; Вид В. Берландієрі (сорти): Кобера 5-ББ, Телекі 8-Б; Вид В. ріпарія (сорти): Ріпарія (Порталіс).

В історії міста Виноградів особливе місце належить замку Канків. Вперше згадується про замок в угорській хроніці, в якій говориться що на місці замку в IX ст. було укріплене слов'янське городище. В XI ст. угорськими феодалами на місці городища споруджується замок – опорний прикордонний пункт. Багато володарів мав замок, але кам'яним він став при Петері Перені. Але у 1557 р. проти Перені виступив загін королівських військ під командуванням Текелеші, який штурмом оволодів замком. Замок було зруйновано.

Славиться Виноградівщина і Королівським замком, який розташований у тисянській долині. Замок споруджено біля селища Королево на крутій скелі, висота якої досягає 40 метрів.

Грамота за 1242 рік повідомляє, що це був королівський замок. Тут часто зупинялися правителі Угорщини, коли приїжджали полювати.

У другій половині ХУП ст. замок неодноразово служив опорним пунктом для угорської знаті, яка повставала проти австрійців. Тому в 1672 за наказом імператора Леопольда замок був зруйнований.

В с. Новоселиця знаходиться музей архітектури і живопису – Успенська церква і дзвіниця побудована у ХУП ст. Невеличка за розмірами, але величава вишуканими архітектурними формами, настінним малюванням, вона увійшла до скарбниці українського мистецтва.

Воловецький район

Загальні відомості: площа – 543,9 кв.км. Загальна кількість населених пунктів складає 25. Середня густина населення -54,4 чол. на 1 кв.км. Населення району складає 27,2 тис.чол., з яких сільське – 20 тис. На території району проживають представники різних національностей, серед яких виразно представлені українці, угорці, роми..

Воловець – селище міського типу, центр району, розміщений в долині річки Вичі, у підніжжі гір Темнатик і Плай (115 км від обласного центру). Письмова згадка про село відноситься до 1430 року. До 1946 року село називалося Вишні Верецьки. Назва Воловець означає місце, де зимувала велика рогата худоба (воли) з полонин.

Переважну більшість території району займають гори, а найвищою точкою Воловеччини є вершина Стій, що підіймається на 1 681 м. Значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Жденівка, Латориця та Вича. На території району знаходиться водоспад дивовижний Чортів Млин.

Через Вододільний хребет на територію області через Волівеччину ведуть важливі транспортні перевали, що віками слугували людям: Середній Верецький (Ворітський – 839 м), Воловецький (Скотарський – 1 014м).

Саме на території району розпочалася європейська історія угорського народу. Кілька племен, очолених Алмошем, у 896 році перейшли через Верецький перевал (по долині річки Латориці) до Закарпаття та Панонії. Саме про цей епізод згадує у 898 році у своєму літописі відомий Нестор-літописець: „...воєвати на живуцие волохи и словіни”. А ось за хронікою

Аноніма у 903 році стався похід угорців (під час переселення) на чолі з вождем Арпадом на Закарпаття і захоплення фортець Унг, Вари. У цей період наш край називався „res nullis” – нічия територія, або „terra indagine” – буферна зона.

В районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви у селах: Гукливій, Ялове, В.Грабівниця, Тишів, Задільське, а також чоловічий православний монастир у селі Тишів.

Подорожуючі можуть зупинитися у лікувально-оздоровчих комплексах „Форель”, „Плай”, „Пікуй” (с.Жденієво, смт.Волівець, с.Біласовиця).

Флора Воловеччини представлена унікальними рослинами: ясен білий, сосна кедрова, родіола рожева, астра альпійська, еритроній собачий зуб, тирлич вирізаний, тирлич жовтий, тис ягідний, дзвоники карпатські, ширянка альпійська, грушанка карпатська, виток карпатський, смородина карпатська, ломикамінь карпатський, льон гірський, рододендрон карпатський. Із тварин на Воловеччині поширені: лисиця, вовк, єнотовидний собака, бурий ведмідь, борсук, куниця, горностай, видра, лісовий кіт, рись, заєць, білка, дикий кабан, козуля, карпатський олень. Тут також поширений найкращий стрибун української фауни – прудка жаба, яка живе лише на Закарпатті. Вона може стрибати до 2 метрів у довжину і до 1 метра у висоту.

На території Воловеччини розташовані кілька заказників, де охороняються унікальні рослини та тварини Карпат. Це – заказник „Росішний” в урочищі Оса, пам'ятка природи „Гора Високий камінь”.

Іршавський район

Загальні відомості: площа – 943 кв.км. (53% - ліси). Загальна кількість населених пунктів складає 50. Середня густина населення -110 чол. на 1 кв.км. Населення Іршавського району складає 99 тис. чол, з яких міське населення - 10,6 тис., а сільське – 88,4 тис.

На території району проживають українці, німці, угорці, роми.

Переважну більшість території району займають гори, а найвищою точкою Іршавщини є вершина Бужора, висота якої 1 085 м. Значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Боржава та Іршавка.

В районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви у селах Локіть, Дешковиця. Окрім того тут є декілька монастирів: жіночий православний у с. Приборжавське, жіночий греко-католицький у с. Імстичево.

В с. Лисичево знаходиться діючий музей-кузня „Гамора”, якій вже майже 300 років, це збереження вікових традицій працелюбного народу. Як і раніше так і в наш час використовується рухома сила води гірської річки Лисиченка. Каналом в кілька сот метрів вода подається на величезне колесо, приводячи його в дію. Обертальний рух колеса в свою чергу приводить в дію рух молота, вага якого 125 кг, з під якого через деякий час появляється виріб – мотика чи лопата.

В 1703 р. в с. Довге відбулася битва так званих курців та військ угорського феодала Ф.Ракоці з австрійськими військами. У знак цієї події в селі побудовано пам'ятник.

Унікальною є також Боржавська вузькоколія. В долині річки Боржави, знаходяться території трьох адміністративних районів області – Іршавського, Виноградівського та Берегівського. Тут у 1907-1909 роках була збудована вузькоколія, довжина якої сягала 107 км. З часом вона втратила своє значення і рух тут припинився повністю. Зараз іде відновлення відрізка Іржава – Хмільник – Виноградово. В народі її називають „Анця”.

В с. Приборжавське – діючий водяний млин.

У селі Осій знаходиться Центральний табір туристського активу області, на базі якого проводяться Всеукраїнські масові туристсько-краєзнавчі заходи.

На території району знаходиться легендарний середньовічний замок з привидами жорстокого рицаря на триногому коні – Бронецький XIII ст. та дворянський палац сім'ї Довгаї (зараз протитуберкульозний диспансер).

Саме на Іршавщині в 1703 відбулася перша пам'ятна битва повстанців курців біля села Довге, яка потім увійшла до історії визвольної боротьби угорського народу. А у 1865 році на Іршавщині біля села Ільниця була закладена перша на Закарпатті вугільна шахта.

Один з кращих резерватів живої природи нашого краю знаходиться на Іршавщині – Зачарована долина з найоригінальнішим в Україні скельним масивом так званим Смерековим каменем. Численні скелі заввишки 20-100 метрів внаслідок обвітрюваних процесів набули форм замкових руїн, скам'янілої смереки, тварин.

Міжгірський район

Загальні відомості: площа -1,2 тис. км. кв., населення-51 тис. чоловік, 45 населених пунктів, густина населення: 41 чол. на 1 кв .км. На території району проживають представники близько 30 національностей, серед яких українці, угорці, словаки, росіяни, цигани, євреї, німці тощо.

Межує Міжгірщина з Львівською та Івано-Франківською областями, Тячівським, Хустським, Іршавським, Свалявським та Воловецьким районами області.

Переважну більшість території району займають гори, а найвищою точкою Міжгірщини є вершина Стримба (). Значну роль у формуванні рельєфу відіграють ріки Ріка, резинка, Терєбля та Озерянка.

Міжгір'я – селище міського типу, центр району, розміщено в 154 км від обласного центру, в гірській котловині, яку оточують полонини Боржава і Красна.

Справжньою перлиною Міжгірщини є озеро Синевир. Воно належить до типу завальних, утворилося біля 10-11 тисяч років тому. Його в народі нарекли „Морським оком”. Розташоване високо в горах майже на 1000 м висоті, глибина біля 20 м., площа поверхні 7 га.

Тут, в с. Синевирська Поляна, знаходиться туристично- оздоровчий комплекс „Синевирське озеро”, а в самому Міжгір'ї – туристсько-оздоровчий комплекс „Карпати”.

В одному з мальовничих куточків Міжгірщини 5 січня 1989 року було створено Національний природний парк „Синевир”, площа якого займає 40400 га. Першочерговим завданням парку є охорона й відтворення природних екосистем, а також науково-дослідна робота. на території парку діють 6 лісництв.

На території Міжгірщини проходила військово-оборонна система німецької армії та її союзників (Угорщини) другої світової війни так звана „лінія Арпада”, укріплена потужними інженерними спорудами, створена вздовж старого державного кордону, який простягався через весь Карпатський хребет довжиною понад 300 км. Це були багато численні протитанкові піраміди і загородження, мінні поля, бункери, доти, дзоти, бліндажі. Між селами Синевир і Синевирська Поляна й зараз знаходиться понад сто залізобетонних бункерів, які ще добре збереглися.

Через Вододільний хребет сюди веде важливий транспортний перевал – Вишівський (Торунський -931 м), а між гороми знаходяться Між гірська та Колочавська улоговини.

За 6 км від Синевира, в урочищі Чорна Ріка знаходиться унікальний музей лісу і лісосплаву, який під час повені у 2001 році був на 75% розрушений.

Неподалік с.Пилипця знаходиться найбільший в області водоспад „Шипот”.

В районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви, всього – 12.

На території Міжгірщини розташований Синевирський національний парк, а в самому Міжгір'ї росте знаменитий 500-літній дуб.

Мукачівський район

Загальні відомості: площа -1,3 тис. км. кв., населення -180 тис. чоловік, 82 населених пунктів, густина населення: 103 чол. на 1 кв .км. На території району проживають представники близько 30 національностей, серед яких українці, угорці, словаки, росіяни, цигани, євреї, німці тощо.

Мукачівський район розташований в західній частині Закарпатської області. По району проходить автомагістраль міжнародного значення Київ-Ужгород та залізнична лінія міжнародного сполучення Київ-Чоп, які з'єднують Україну із Західною Європою. Переважну більшість території району займає гірська місцевість. Найвища вершина – Дунавка (1018,8 м)

Біля Мукачева існувало городище Галіш-Ловачка, де знаходився кельтський металургійний центр (другий за величиною у Європі), тут виготовлялися металеві вироби.

Поблизу селища Чинадієво виявлено знахідки неоліту, а поблизу с. Кольчина – давнє поселення слов'ян – городище із залишками стародавнього замку.

В межах Мукачівського району знаходяться Мукачівський Миколаївський жіночий православний монастир (м. Мукачево), Свято-Успенський жіночий православний монастир (с. Домбоки) та Свято-Покровський чоловічий православний монастир (с. Ракошино).

Миколаївський жіночий монастир знаходиться на околиці міста Мукачева. Спочатку тут існував печерний монастир. За характером побудови мукачівський печерний монастир подібний до печер Києво-Печерської Лаври.

Мукачівський замок-паланок найвідоміший серед архітектури Закарпаття, оповитий багатьма легендами і переказами. місце його розташування – конусоподібна скеля зі зрізаною вершиною. замок постає у вигляді каскаду спадаючих терас, які складаються із різноманітних будівель.

Замок поступово втрачає своє стратегічне значення і був перетворений на в'язницю. У 1896 р. замок було офіційно закрито. Зараз в замку відкрито краєзнавчий музей. Працюють 9 залів історичної експозиції, чотири – етнографії. Існує картинна галерея, яка демонструє твори представників Закарпатської школи живопису., представлена унікальна колекція іконопису.

Чинадіївський замок було побудовано у XV ст. бароном Перені. Він став центром Мукачівсько-Чинадіївської домінії. У 1657 році замок значно пошкоджено польськими військами князя Любомирського. Пізніше він виконував функції в'язниці. Збереглися давні підземні ходи до річки Латориці та церкви в с.Чинадієво. Зараз проводиться реконструкція Чинадіївського замку, в майбутньому планується відновлення підземних ходів.

На Мукачівщині знаходиться замок-вілла графів Шенборнів (санаторій Карпати) та палац князів Ракоці (м. Мукачево („Білий палац”).

Цікавим фактом є те що поблизу Мукачева на Червоній горі у 1949 році закладено плантацію чаю площею 2 га. Це найпівнічніша у світі місцевість вирощування чаю. Плантація існує і сьогодні, проте промислового значення не має.

Мукачівський район має потужну мережу санаторно-курортних закладів, які спроможні в літній період прийняти до 2000 осіб. Це санаторії „Карпати”, „Синяк”, „Перлина Карпат”, „Солені Млаки” та ряд оздоровчих таборів. В м. Мукачеві діє спортивно-оздоровчий комплекс „Латориця”.

Перечинський район

Загальні відомості: площа – 631 км. кв., населення 32,5 тис. жителів, 25 населених пунктів, густота населення: 52 чол. на 1 кв. км. Тут мешкають представники близько 30 націй і народностей.

Перечинський район розташувався поміж мальовничих гір у долинах річок Уж і Тур'я.

Переважну більшість району займають гори, а найвищою точкою Перечинщини є вершина Полонина Руна (1479 м). На території району знаходиться вулканічне озеро Ворочівське та каскад гірських водоспадів. Між горами знаходяться відомі Ужанська та Турянська улоговини.

На території району знаходиться заказник „Соколові скелі”. де охороняються рідкісні види рослин та птахів.

Унікальні краєвиди і рослинність на горах Синаторії та Пліщці, сірководневі джерела в урочищі Бобайове, лікувально-оздоровчі комплекси в с.Лумшори, турбази з гірськолижними підйомниками, водоспади „Соловей” та „Партизан”, пам'ятник листоноші Федору Фекете в Тур'я Реметах та в Перечині – все це гідне уваги кожного, хто цікавиться історією та культурою Перечинщини.

На території району знаходиться унікальна дерев'яна церква у селі Лікіцари та знаменитий музей „Лемківська садиба” в селі Зарічево,

Перечин – місто (з 2004 року), центр Перечинського району, розташований в долині ріки Уж, за 21 км на північ від Ужгорода. Через місто проходить автомагістраль Ужгород – Самбір – Львів і залізнична магістраль Чоп – Київ. Населення – 7800 чол.

Природною унікальністю околиці Перечина є те, що вздовж річки Тур'ї проходить межа між Вулканічним та Полонинським хребтами.

В 1893 році в Перечині було побудовано лісохімічний завод, який з букової деревини виробляв смолу, ацетон, метиловий спирт, оцтову кислоту тощо. Завод працює до сьогодні.

Рахівський район

Загальні відомості: площа -1,8 тис.км.кв., населення понад 90 тис. жителів, 32 населених пунктів, густина населення: 43,5 чол. на 1 кв.км. Тут мешкають представники близько 30 націй і народностей. З них більше 70% українців (етнічна група гуцули), 10% румунів, а також угорці, словаки та інші національності.

Рахівщина займає найбільш високогірну частину Українських Карпат. Тут знаходиться найвища вершина України – гора Говерла, географічний Центр континентальної Європи, джерела цілощой мінеральної води, бере початок найбільша притока Дунаю ріка Тиса – водна артерія Закарпаття та Карпатський біосферний заповідник, територія якого віднесена до найцінніших екосистем Землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. У Європі цей унікальний, високогірний район України знають як регіон, де разом з природою збереглася самобутня гуцульська культура корінних жителів краю.

Місто Рахів було і залишається столицею Закарпатських гуцулів, одним з центрів духовної культури горян, через яке проходить пряме автомобільне та залізничне сполучення із Галичини та Буковини до Румунії, Угорщини, Словаччини, Чехії, інших країн Центральної Європи.

Неподалік села Ділове знаходиться пам'ятний знак, що символізує географічний центр континентальної Європи

Далеко за межами Рахівщини відомі своїми неповторними виступами оркестр гуцульських народних інструментів, народний самодіяльний ансамбль пісні і танцю „Лісоруб” та інші. Серед пам'яток храмової дерев'яної архітектури найстарішою є дерев'яна Струківська церква (17 ст.) в Ясіня.

На території району знаходяться багато цікавих пам'яток природи. У Рахові діє єдиний в Україні музей екології гір.

Всі населені пункти розташовані в долинах річок і мають надійне автотранспортне сполучення. Тут діють цікаві автомобільні, пішохідні, еколого-пізнавальні, мисливські, велосипедні, лижні, водні та екстремальні туристичні маршрути, в т.ч. міжнародний пішохідний маршрут – „Карпатський шлях”, значна частина якого проходить по території Рахівщини. Серед гірськолижних комплексів України вагоме місце займає тур комплекс „Драгобрат”, який розташований неподалік смт. Ясіня на полонині Драгобрат, туристсько-оздоровчий комплекс „Тиса” в м. Рахові та лікувально-оздоровчий комплекс „Трембіта” в с. Кобилецька Поляна.

У с. Кваси діє санаторій „Гірська Тиса”, який спеціалізується на лікуванні хворих з патологією опорно-рухового апарату, нервової, серцево-судинної, ендокринної системи, обміну речовин, шкіри, травного тракту, кровотворення.

В с.Ділове діючий мармуровий кар'єр, з якого мармур прямує у всі куточки України.

В районі Черногірського масиву знаходяться усі вершини-двотисячники : Говерла (2061 м), Петрос(2020 м), Гутин-Темнатик (2017 м), Ребра (2007 м), Бребенескул (2035 м), Піп Іван (Черногірський (2022 м), Чорна гора (2028 м).

Свалявський район

Загальні відомості: площа – 673 км.кв., населення понад 57,6 тисяч чоловік, 29 населених пунктів, густина населення – 82,3 чол. на 1 кв. км.

Свалявщина розташована в центральній частині Закарпатської області, у передгірній частині Карпат. Висота місцевості в долині Латориці- 200-250 метрів над рівнем моря, висота Полонинського хребта – від 1 200 до 1 500 метрів і вище (гора Стой – 1 677 м.).

У гарній місцевості поблизу гори Кук, що у Свалявському районі, знаходиться геометричний географічний центр Закарпаття (48градусів 30 секунд північної широти, 23

градуси 23 секунди східної довготи). Високо піднімаються гірські хребти: Синяк, Боржавські полонини. Між горами знаходиться Свалявська улоговина.

Річки району відносяться до басейну Латориці та Боржави.

Свалявщина має значні запаси підземних вод, особливу цінність становлять її мінеральні води (понад 100 родовищ). Багатий рослинний і тваринний світ.

Свалява – старовинне поселення, котре згадується у документах ХІІ ст.

Край відомий оригінальною пам'яткою архітектури ХУІІ ст. Це дерев'яна церква в колишньому присілку Бистрому, а також діє жіночий православний монастир у с. Драчино. Ще одним доказом давньої історії міста є пам'ятка природи – дуб в центрі Сваляви, вік якого сягає майже 500 років.

На території Свалявщини зосереджена більшість мінеральних вод, які унікальні за своїм складом та лікувальними властивостями, а в народі їх називають „Святими криницями”. Широкий розлив та експорт вод дає можливість їх використання не тільки на місцевих курортах, а й далеко за їх межами.

Мінеральна вода „Свалява” реалізується в межах України і експортується в країна СНД, США, Канаду.

Полянські диво-води – „Лужанську” та „Полянну Квасову” постачали в усі куточки Радянського Союзу. На їх базі відкрито санаторії „Поляна” на 500 місць та „Сонячне Закарпаття” на 400 місць.

Плосківська мінеральна вода реалізується в межах України та експортується в країни СНД.

Лужанські води спочатку експортувалися як прекрасні „борвіз” (винні води) для розведення вина, а пізніше і як питна вода.

Неліпинські мінеральні води використовуються при захворювання шлунку, печінки, легенів, сечового міхура, при ревматизмі, нервових розладах тощо.

Свалявські оздоровниці.

На базі родовищ мінеральних вод працюють відомі санаторії: „Сонячне Закарпаття”, „Поляна”, „Квітка Полонини”, реабілітаційний центр „Професіонал”, оздоровниці „Кришталеве джерело”, „Квасний потік”.

Рекреаційно-туристичні послуги надають бізнес-клуб „У Тараса”, мотель „Фортуна”, пансіонат „Латориця”, мотель „У Газди”.

У районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви у Сваляві та Уклині, а також діє жіночий православний монастир у селі Драчино.

Тячівський район.

Загальні відомості: площа – 1 800 кв.км. (43 тис.га –с/г земель, 11 000 га – сади, 115 800 га –ліси), Район межує з Румунією та Івано-Франківською областю. загальна кількість населених пунктів складає 62. Середня густота населення – 95,9 чол. на 1 кв.км. Населення району складає 171,8 тисячі чол., з яких міське населення – 49 тис., а сільське – 124 тис.

Переважну більшість території району займають гори, а найвищою точкою Тячівщини є вершина Братківська, висота якої 1788 метрів. значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Тиса, Тересва та Тересва. На території району знаходяться загатні Тересвлянські озера, антропогенні Солотвинські озера. Міжгірськими вершинами знаходиться Усть-Чорнянська улоговина. Великі таємниці природи ще до тепер зберігають печери Тячівщини: соляні (Солотвинські копальні), карстові (Кам'яні ворота, Діравий камінь, Ведмеже ікло, Прозорих стін, Білих стін, Романія, Чурь, Княгиня, Дружба, Гребінь, Перлина, Санаторій, Вертіж Молочний камінь та інші) в с.М.Уголька.

Із національностей виразно представлені на Тячівщині українці, румуни, німці, угорці, росіяни, роми.

В районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви у селах Діброва, Нересниця, Колодне та оригінальний музей солекопів у селищі Солотвино, до того ж саме у цьому селищі народився відомий світовий медіа-магнат Роберт Максвелл.

Саме на Тячівщині знайдено одні з найдавніших знахідок на Закарпатті, які відносяться до кам'яного віку, зокрема стоянка древніх людей у печері Молочний камінь та поблизу с. Діброва. а в наш час археологи знайшли римські монети – динарії та залишки римської солекопальні в Солотвині. Це свідчить про те що наш край входив у безпосередню контактну зону з Римською імперією.

Не менш оригінальним фактом є те, що найбільш снігове і мокре місце України – Руська Мокра. В середньому сніговий покрив лежить тут протягом 116 днів у році. А ось найглибша лікувальна установа в Україні знаходиться в Солотвині. На глибині 300 метрів у соляних печерах розташовано алергологічну клініку.

Тячівщина славиться своїми історичними та архітектурними пам'ятками. Лісисті та малолюдні зелені гори Карпати були ідеальним місцем для побудови на їх території чисельних монастирів. Цим і скористалися перші монахи-християни, які прибули у наш край з учнями Кирила і Мефодія. У 1558 році посла російського царя Івана ІУ Грозного, повертаючись із Константинополя, зупинилися в Угольському монастирі, де жили 330 монахів. тут вони спробували мінеральну воду із трьох різних джерел: одне було з квасною водою, друге – з грушевою (солодкою), третє – сильно солоне. На сьогодні це найстаріший за віком діючий монастир на Закарпатті, йому вже виповнилося 1 100 років

У Грушевському монастирі працювала друкарня. На сьогодні на Тячівщині діє кілька монастирів: Угольський (жіночий православний), Чумалівський (жіночий, православний), Бедевлянський (чоловічий, православний).

На території Тячівщини розташований Широколужанський та Угольський масиви Карпатського заповідника.

В с. Усть-Чорна діє лікувально-оздоровчий комплекс „Ялинка”.

В селі Новоселиця здійснюється видобування рожевого мармуру. Мармурові кар'єри відкрито також в селах Кричево, Угля, Вільхівські Лази, Ганичі.

Ужгородський район

Загальні відомості: площа – 873 кв.км. (50 000 га с/г угіддя, 6 800 – сади та виноградники). Загальна кількість населених пунктів складає 65. Середня густота населення – 82 чол. на 1 кв.км. Межує зі Словацькою республікою та Угорщиною. Населення Ужгородського району складає - 74,4 тис (без врахування кількості жителів м. Ужгорода)

В районі проживають представники близько 76 різних національностей.

На території району знаходиться крайня західна точка Закарпаття: 22 градуси 9 хв. східної довготи та 48 градусів 27 хв. північної широти, а також найвища в регіоні точка (101 м над рівнем моря), яка розташована в районі села Руські Геєвці. Переважну більшість району займає закарпатська низовина, вона прилягає до Середньо дунайської низовини, а найвищою точкою Ужгородщини є вершина Дунавка, що піднімається на 1018 м. Значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Тиса, Уж, Латориця.

На Ужгородщині є чимало унікальних парків-пам'яток : Ужгород – парк Лаудона, парк Під замковий, Невицьке – парк Вагнера (замок), В.Лази – парк Плотені, Чертеж – парк 1848 р.

На території Ужгородщини знаходяться середньовічні замки: Ужгород – XI ст., Невицьке – XIII-XIV ст, Середнє ХП-XVIII ст. та аристократичні палаци родин Другетів (руїни Ужгород-Горяни) та Плотені (Великі Лази).

Надзвичайно цікавою пам'яткою архітектури та історії на території Ужгородського району є унікальний середньовічний замок у селищі Середнє. Одинока вежа-донжон зберігає таємниці своїх перших господарів – похмурих рицарів ордену тамплієрів, при згадуванні імені яких тремтіли великі правителі європейських країн. Після розпаду ордену у 1312 році замок перейшов до рук монахів ордену Святого Павла. Під час визвольної війни угорського народу 1703-1711 р.р. замку було нанесено значного пошкодження.

Невицький замок вперше згадується на початку XIV ст., як опорна база місцевої феодалної фронди проти королівської влади Крла Роберта Анджу . У XIV ст. замок переходить до володінь роду графів Другетів, які будують на місці дерев'яного замку кам'яний. У 1644 році

під час релігійних воєн трансільванський князь Дьордь II Ракоці зруйнував замок. Зараз на ньому проводяться археологічні розкопки та його очищення силами волонтерів.

На одному з пагорбів, що оточують Ужгород, розташувалася одна із стародавніх його частин – Горяни. Саме тут знаходиться невеличка церква-ротонда Св. Анни, яка за своїми архітектурними параметрами немає аналогів в Україні.

Ужгородщина, особливо її околиця навкруги Середнього, славиться своїми європейськими сортами винограду, придатними для виготовлення високоякісних вин і коньяків, які багаторазово на міжнародних виставках нагороджувалися золотими та срібними медалями якості.

У Середньому зберігся винний підвал XVI ст. – свідок давнього виноробного промислу жителів південних відрогів Карпат.

У 1872 році було збудовано першу залізницю від Чопа до Ужгорода, в 1878 р. – від Чопа до Мукачева, в 1894 р. – до Рахова та з Ужгорода до В.Березного.

На території Ужгородщини знаходиться крупний залізнодорожний вузол м.Чоп, де сходяться всі залізнодорожні магістралі, що прямують із України та Росії в Чехію, Угорщину, Австрію, Італію, Хорватію.

До послуг туристів - туристсько-оздоровчий комплекс „Світанок” в м. Ужгороді.

Хустський район

Загальні відомості: площа – 1 000 кв. км. (65 500 га – с/г земель, 40% - ліси). Район межує з Румунією. Загальна кількість населених пунктів складає 61. Середня густина населення 94,8 чол на 1 кв.км. Населення району складає 127,3 тис.чол., з яких міське населення 40,6 тис., а сільське – 86,7 тис. На території району проживають представники різних національностей, серед яких виразно представлені українці, румуни, німці, угорці, росіяни, роми.

Переважну більшість території району займають гори, а найвищою точкою Хустини є вершина Лак, що підіймається на 1 134 метри. Значну роль у формуванні рельєфу відіграють річки Тиса, Тербля. На території району знаходиться „Закарпатське море” – Вільшанське водосховище та вулканічне Липовецьке озеро, яке розташоване у горловині давнього вулкану.

В районі знаходяться унікальні дерев'яні церкви у селах Данилово, Крайниково, Сокирниця, Олександрівка. Окрім того тут є декілька монастирів – жіночі православні у с. Драгово-Забродь та с.Липча, чоловічі православні – у селі Іза-Нанково, у Хуст-Городилово та Хуст-Колесарово.

На території району знаходяться два середньовічні замки – Хустський XI-XIII ст. та Вишківський XIII-XIV ст.

Цікавим є те, що після розпаду Австро-Угорщини восени 1918 р. багато закарпатців виявило бажання приєднатися до України і про це чітко було заявлено на з'їзді саме у невеликому тоді містечку Хуст, 21 січня 1919 р.

15 березня 1939 р. було проголошено нове державне утворення – Карпатська Україна з центром у м. Хуст, а першим її президентом став Августин Волошин. На жаль ця держава проіснувала зовсім недовго, оскільки невдовзі була окупована Угорщиною. А вже у 1941 році Угорська держава, до складу якої входило і Закарпаття, вступила у другу світову війну.

Слава села Шандрова або сьогоднішньої Олександрівни на початку XX ст. гриміла по усіх Карпатах. І принесла її цьому селу невелика криниця, з якої добували ропу – сильно солону воду. Але історичний час змінився, сіль перестала цінитися і криниця занепала разом із старою славою. Одиноко стоїть криниця посеред села і чекає на своє відродження, адже соляної водиропа там не поменшало.

На території Хустини розташований Хустський масив Карпатського заповідника „Долина нарцисів”, а також кілька заказників, де охороняються унікальні рослини та тварини Карпат. Саме тут ростуть унікальні дикі гірські нарциси, які не збереглися ніде більше у Європі.

Неподалік с. Іза знаходиться знаменита на всю Україну оленяча ферма, де вирощують плямистих оленів з метою здобуття з рогів цих тварин важливої медичної сировини – пантокрину.

Перед в'їздом в м. Хусті зі сторони Ізи знаходиться страусина ферма , в якій розводять та вирощують африканських страусів.

Тут, на Хустщині збереглося поголів'я буйволів карпатської популяції. Нині найбільше цих тварин – близько 30 – утримується ентузіастами с. Велятино.

В Хусті знаходиться знаменита далеко за межами області фетро-фільцева фабрика по виготовленню головних уборів, вироби якої носили всі без винятку перші особи колишнього СРСР.

В селі Сокирниця Хустського району знаходиться єдиний в Україні завод з виготовлення цеолітової продукції. У 1986 році звідси ешелонами вивозили цеоліт в Чорнобильську зону, адже він має унікальну властивість – поглинати радіацію.

Курортна зона с. Шаян відома далеко за межами області. Тут головним лікувальним фактором є численні джерела мінеральних вод. На базі них одним з перших був зведений санаторій „Шаян”.

До послух туристів - тур комплекс „Нарцис”, який розміщений за кілька десятків метрів від Хустського замку.

Короткі відомості про замки Закарпаття

Перші захисні укріплення з'явилися на території нашого краю в бронзовому віці. Це були городища, укріплені земляним валом та ровом (Арданівське, Стремтура (Іржава), Галіш-Ловачка (Мукачево). Та найбільш завершену форму оборонної споруди являють собою замки XI-XII ст.

Існувало два типи фортець. Перший слугував для нагляду і збору данини з підвладної території, а також для постійних нападів на контрольовану територію. Це: Мукачівський, Квасівський, Бронецький, Левицький замки.

Другий тип – замок охоронець підвладної території: Ужгородський, Виноградівський, Королівський, Чинадіївський, Середнянський.

Інколи замки зросталися в архітектурно-адміністративному стані з містом або з іншими охоронними об'єктами, як-от: Королівський, Ужгородський, Виноградівський, а інколи переходили в ранг автономних лицарських укріплень, як Квасівський та Бронецький.

Усі закарпатські замки, окрім Середнянського та Чинадіївського, збудовані на височинах (стрімка скеля, одинокий погарб серед рівнини). Майже всі вони перебудовувалися, а тому в кожного з них залишилися архітектурні фрагменти різних стилів.

В усій ланці замкової архітектури окремо стоїть замок-вілла XIX ст графів Шенборнів, будівля якого просякнута романтичним стилем.

Ужгородський замок

Заснування кріпості припадає на IX-XIII ст. Згадки про укріплення Унг під час переходу угрів у кінці IX ст. через Карпатські перевали в Тисо-Дунайську низовину зустрічається в угорських літописах XIII ст.

У 1086 р. замок захистив місто від половецького хана Кутеска , а в 1241 р. захисники фортеці відбивали напади татаро-монголів, але сили були нерівні і укріплення було зруйновано.

На початку XIII століття замок значно зміцнюється. Розпочинається будівництво кам'яної фортеці. Можливо саме тоді на подвір'ї замку збудовано церкву, фундамент якої можна побачити й зараз. У 1646 році в цій церкві було прийнято Ужгородську унію.

У 1322 році Ужгородська домінія перейшла у власність італійського аристократичного роду Другетів, який володів замком понад 360 років. Друге ти впродовж свого панування

постійно перебудовували фортецю, використовуючи новітні досягнення замкового будівництва. У 1691 році після смерті останнього представника роду новим власником фортеці став Міклош Берчені, який також значно розбудував її. УХУІ ст вона остаточно набуває сучасного вигляду. З трьох боків замок був оточений вирубаним у скелі сухим ровом 15-20 м завширшки і 5-10 м глибиною, а з північного сходу його захищало круте урвище. Фортеця займає площу у 2,5 га. Власне замок-палац стоїть на краю крутого північного схилу Замкової гори. Це масивна двоповерхова споруда-донжон у стилі ренесансу. У випадку взяття ворогом кріпосних стін замок-палац міг самостійно оборонятися далі. Донжон, як і зовнішні укріплення, з трьох боків оточували рівчаки, через які зі сходу було перекинуто міст. Усередині палацу є невелике квадратне подвір'я з колодязем глибиною понад 40 метрів, який видовбано у скелі.

Під час Визвольної війни угорського народу 1є 703-1 711 рр. замок був захоплений повстанцями, а після закінчення війни фортеця перейшла у власність казни.

У 1 728 році замок охопила пожежа, після якої третій поверх так і не було відновлено. також під час стихії сильно постраждала церква, й відбудована вже не була.

До розподілу Польщі (наприкінці ХУІІІ ст.) замок відіграв роль прикордонного укріплення, а після того, як кордони Австрійської імперії були перенесені далеко на схід, у Галичину, фортеця втратила своє стратегічне значення. Тому в 1 773 році Марія-Терезія, на прохання Андрія Бачинського, передала Ужгородський замок мукачівській єпархії, яка розмістила тут духовну семінарію.

Тепер в Ужгородському замку розташований Закарпатський краєзнавчий музей, де зібрано багатий археологічний, краєзнавчий та культурологічний матеріал.

Мукачівський замок Паланок

У ІХ-Х ст. на Замковій горі існувало дерев'яне укріплення слов'ян. Перші відомості про кам'яний замок відносяться до ХІ ст., коли король Угорщини Ласло І Святий наказав укріпити фортецю кам'яними стінами від нападів кочівників.

Як свідчить угорська хроніка, у 1 086 р. замок витримав п'ятиденну облогу і штурм половців хана Кутеска. Орди Батия, які пройшли крізь Підкарпатську Русь у 1241 р., замок осаджати навіть не спробували.

У 1321 році король Карл Роберт, зміцнюючи кордони держави, запросив майстрів з Італії для розбудови фортеці.

У 1396 р. право на володіння замком дістав родич короля Жигмунта І князь подільський Федір Корятович, син великого новгородського і литовського князя Михайла Корята, Корятович залишив помітний слід в історії Мукачівського замку, добудувавши фортецю в дусі тієї доби. Підніжжя замкової гори оточили дубовим частоколом – паланком. З тих часів Мукачівський замок називають Паланком.

Наприкінці ХУІ ст. володарями фортеці стали трансільванські князі, які постійно перебудовували і зміцнювали цитадель.

Сучасного вигляду замок набув у ХУІІ – ХУІІІ ст., коли було закінчено забудову всіх чотирьох терас Замкової гори. Комплекс складається з трьох самостійних частин – Верхнього замку, Середнього й Нижнього, розташованих на трьох терасах. На четвертій, нижній терасі, Знаходилися вхідні ворота. Коло воріт височіла вартова башта. Замок оточували рови з підйомними мостами. У дворі Верхнього замку видовбано у скелі глибокий колодязь (приблизно 80 м). Загальна площа замку – 253 000 м кв.

Пам'ятними подіями історії Паланку залишаються облоги у 1685-1688 рр. Замок змушена була захищати мати Ференца П'яракоці – Ілона Зріні. Турецький султан Муха мед ІУ надіслав їй лист-подяку, що було нечуване для мусульманського володаря.

Під час Визвольної війни угорського народу 1703-1711 рр. фортеця була резиденцією Ференца II Ракоці. Після поразки повстанців замок переходить у володіння держави і до Першого поділу Польщі залишається важливою твердиною Австрійської монархії. Але після Другого поділу в кінці ХУІІІ ст. Мукачівська фортеця втратила своє стратегічне значення і перетворилася в одну з найжахливіших в'язниць Австрійської монархії. Тут були ув'язнені А. Рідл, просвітник Ф. Казінці, композитор І. Ружичка, французький посол К. Турно, революціонер М. Бакунін, керівник Грецького національно-визвольного руху О. Іпсіланті й багато інших.

У липні 1847 р. в Мукачівському замку побував угорський письменник Шандор Петефі, який залишив спогади про жахливу тюрму у своїх віршах.

2 травня 1848 року двері Паланку були відчинені: революція принесла свободу в'язням, а в 1896 році на честь тисячоліття приходу угорських племен у ишівський найську низовину, тюрма була офіційно закрита.

Сьогодні замок майже повністю відреставрована. У приміщеннях Верхнього замку розташована експозиція філії Закарпатського обласного краєзнавчого музею.

Замок графів Шенборнів

(17 км від Мукачева).

У 1840 році володарі Мукачівсько-Чинадіївської ишівсь графи Шенборни в урочищі ишівськи будують дерев'яний будинок – літню резиденцію, а в 1890 р. на його місці зводять романтичний замок у стилі ренесансу. У проект палацу вкладено своєрідну символіку. За основу взято складові астрономічного року. Кількість вікон та дверей – 365 – відповідає кількості днів у році, 52 кімнати відповідають кількості тижнів, а 12 башен – кількості місяців. Ставок на території замку має обрис Австро-Угорської імперії. Сьогодні в замку розміщений санаторій „Карпати”.

Хустський замок

У 1191 р. угорські королі закінчили будівництво фортеці, яке тривало понад 100 років. Замок було збудовано для захисту „соляного” шляху з Марам орошу до центральної частини Угорського королівства. З цією ж метою впродовж ХІІ-ХІУ ст. були зведені на відстані 30-40 км вздовж Тиси ще три фортеці – Вишівська, Нялаб (Королівська) та Канків (Виноградівська).

Упродовж століть у фортеці постійно змінюються власники, які добудовують її.

Після 1526 року Хуст увійшов до складу Трансільванського князівства. Під час війни 1703-1711 рр. цитадель була одним із центрів повстання. Фортеця була сильно пошкоджена і почала поступово втрачати своє стратегічне значення, тому в 1749 році військове майно було перевезене до Кошице (Словаччина).

3 липня 1766 р. під час великої грози над Хустом блискавка влучила в порохову вежу замку і запалила її. Під час пожежі значна частина цитаделі була знищена.

Виноградівський замок

Фортеця Канків уперше згадується в угорській хроніці "Геста Гунгорум", де йдеться що в IX ст. тут стояло слов'янське городище, а в XI ст. угорськими королями на його місці будується укріплення для захисту кордонів держави.

Замок Канків неодноразово переходив до рук різних феодалів. У 1399 році Жигмунд I дарує його барону Петру Перені. На місці дерев'яного укріплення новий господар зводить кам'яну фортецю. У XV ст. родина Перені передає замок ченцям-францисканцям, які перетворюють його в монастир. Через сто років (1557р.) у період Реформації, нащадок барона приймає протестантство і виганяє католицьких священнослужителів зі своїх володінь. Монахи, які здійснювали опір, були жорстоко вбиті. Проти Перені виступив загін королівських військ Австрійської імперії, який штурмом захопив і зруйнував замок.

Королівський замок

(5 км від Виноградова)

На місці старого слов'янського городища у XII ст. угорський король Іштван У наказав збудувати королівський мисливський будинок (звідки угорська назва замку і селища поблизу – Кіральгаза), на місці якого у другій половині XIII ст. Бейла IV закладає кам'яний замок для укріплення кордонів держави. Його побудували з каменю на двох терасах. Довжина верхньої частини замку 52 м, ширина – 47 метрів, товщина стін більше двох метрів. будова мала форму замкнутого квадрата із злягодженими кутами.

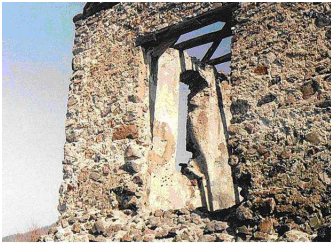
Замок у Королеві контролював сплав солі по р. Тиса. Для свого часу він мав неабияку оборонну цінність

На початку XIV ст., після захоплення королівськими військами замку Канків, його володар Б. Барша, учасник анти королівської коаліції феодалів знаходить притулок у Королівському замку. Фортеця витримала тривалу облогу, але була зайнята військом угорського короля Карла Роберта. За його наказом сильно пошкоджений замок було знову відбудовано італійським архітектором Аристотелем Фіоравенті (керував будівництвом Успенського собору в Московському Кремлі).

Згідно з грамотою 1378 р. король Жигмунд передає замок і домінію мараморошському жупану Драге, але, злякавшись впливу волоських воєвод, у 1405 році дарує Нялаб роду баронів Перені.

Після антигабсбургської змови, у якій брала участь родина Перені, за наказом імператора Леопольда I у 1672 році замок було зруйновано. Після цього він не відбудовувався.

Вишківський замок

(15 км від Хуста)

Перша згадка про фортецю відноситься до кінця XIII ст. (1281 рік), коли брати Мік та Іштван Чепа з роду Гунт-Пазмань на землях, подарованих їм угорським королем Ласло IV, побудували на горі Вар-Гель (висота 589 м) земляне укріплення. Воно відіграло роль охорони водного шляху по Тисі, яким перевозили із солотвинських солекопалень кам'яну сіль. У 1300-1350 рр. фортеця була центром Марамороського комітату.

Квасівський замок

(14 км від Берегова)

Це типовий рицарський замок, який контролював сухопутний „соляний” шлях вихід із Боржавської долини. Замок був побудований у XII – XIII ст. У 1549 р. володарка замку Єлизавета Екчі продає його Павлу Мотузні, який неодноразово грабував місцевих селян і феодалів. Внаслідок цього 1564 році угорський дворянський сейм, зібраний у місті Пожоне (теперішня Братіслава), постановив зруйнувати фортецю, а майно власника конфіскувати на користь держави. Але описи і малюнки вказують на те, що під час штурму замок був не повністю зруйнований, він і в подальшому належав роду Мотузні, що підтверджується королівськими грамотами. Коли і як фортеця була остаточно зруйнована – залишається загадкою. Споруда замку, ще в хорошому стані, була описана у статті журналіста Бейли Лукача, опублікованій у газеті „Берег” у 1889 році.

Невицький замок

(12 км від Ужгорода)

Замок уперше згадується на початку XIV ст. як опорний пункт місцевої феодалної фронди проти королівської влади Карла Роберта Анжу. У XIV ст. фортеця переходить до володінь роду графів Другетів, які будують на місці дерев'яного замку кам'яний. Цитадель перебудовувалась протягом десяти літ за зразком відомих тоді італійських фортець. Завершила будівництво одна з представниць роду Другетів, яку за її жорстокість в народі прозвали поганим Дівчач.

Невицький замок займав важливе стратегічне положення. З його стін можна було контролювати вихід із Ужанської долини, через який проходив торговельний шлях з Угорщини у Галицько-Волинське князівство.

У 1317-1322 рр. замок був опорним пунктом повстання жупана Петра Пете. У 1644 р. під час релігійних війн трансільванський князь Дьордь II Ракоці повністю зруйнував його. Сьогодні Невицький замок і його околиці – улюблене місце відпочинку ужгородців.

Чинадіївський замок

(10 км від Мукачева)

Уперше селище згадується в 1214 р. як Сент-Міклош. Назва походить від побудованого й названого ім'ям святого Миколи феодального маєтку. Поселення поступово розростається й у XIII ст. стає центром новоутвореної Чинадіївської домінії. У 1387 році вона переходить у володіння баронів Перені, які у XV ст. будують замок.

У 1657 році замок був значно пошкоджений польськими військами князя Любомирського, що змусило власників провести відновлювальні роботи.

Під час антигабсбургської війни, після поразки від австрійських військ під Мукачевом 27 червня 1703 року, сюди відступив Ференц II Ракоці. Після закінчення повстання замок втрачає своє стратегічне значення.

У 1726 р. імператор Карл VI дарує домінію, а разом з нею і село, архієпископу Шенборну, рід якого володів Чинадієвом майже два століття.

Замок стоїть серед прекрасного парку, закладеного у 1749 році Ференцем Башиндою.

Боржавський замок

(15 км від Берегова)

За твердженням угорського літописця Аноніма до приходу угрів на місці села Вари стояв дерев'яний замок Боршо, у якому жили підлеглі болгарського князя Салана. У 903 році після триденної облоги ним оволоділи угорські племена. Пізніше замість дерев'яної фортеці був збудований кам'яний замок, який став королівською власністю..

Після татаро-монгольської навали на Західну Європу в 1241-1243 рр. фортеця почала занепадати. Під час турецьких нападів на Закарпаття у 1567 р. Боржавський замок був остаточно зруйнований.

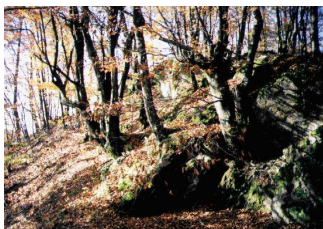
Середнянський замок

(20 км Ужгорода)

У XIII ст. на місці сучасного селища Середнього був збудований замок найвпливовішого в Західній Європі католицького лицарського ордену тамплієрів (храмовників). Після його розпаду у 1312 р. фортеця перейшла до рук монахів ордену Святого Павла. Під час визвольної війни угорського народу 1703-1711 рр. замкові було нанесено значні пошкодження, після чого він не відбудовувався.

Бронецький замок

(25 км від Іршави)

Бронецький замок найменш відомий серед усіх фортець Закарпаття. Перша згадка про нього відноситься до 1273 р. У грамоті угорського короля Ласло ІУ сказано, що замок був відібраний від ворогів його батька Іштвана У. Останні письмові відомості, які знайдені на сьогодні про Бронецький замок – це згадка у грамоті угорського короля Ендре Ш. Більше письмових свідчень про Бронецьку фортецю не збереглося. Залишилися тільки народні легенди, з яких можна зробити висновок, що замок був гніздом рицаря-розбійника.

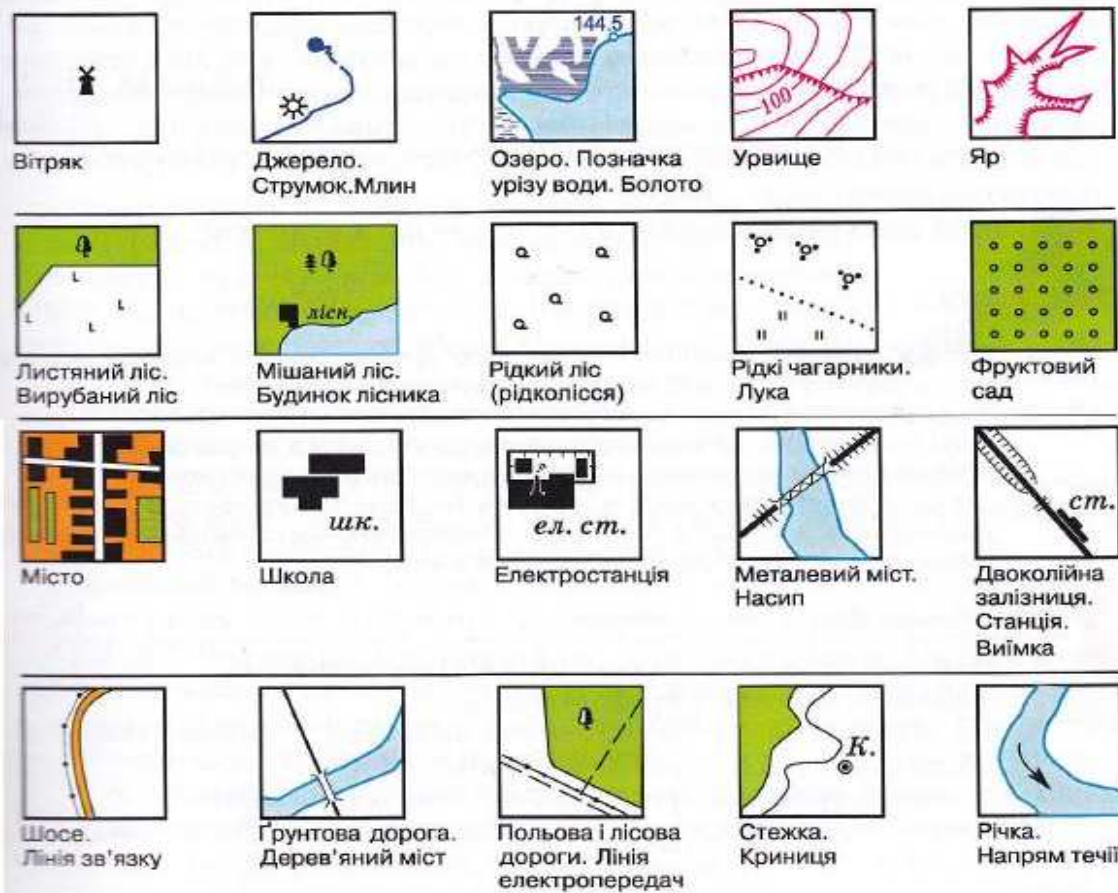
Музеї Закарпаття

- Ужгородський замок. Закарпатський краєзнавчий музей (м. Ужгород, вул. Капітульна, 33).
- Мукачівський замок „Паланок”. Історичний музей. (м. Мукачево, Замкова гора).
- Закарпатський музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород, вул. Капітульна 33/а).
- Етнографічний музей „Лемківська садиба” (с. Зарічево, Перечинського району)
- Музей – кузня „Гамора” (с. Лисичево Іршавського району)
- Краєзнавчий музей В.Тегзи „Срібна земля” (с. Грушево Тячівського району, вул. Прикордонна, 2).
- Музей історії солекопалень (смт. Солотвино Тячівського району)
- Музей екології гір (м. Рахів, вул. Червоне плесо, 77).
- Музей Гуцульщини (с. В.Бичків Рахівського району, вул. Грушевського, 8)
- Музей Івана Ольбрахта (с. Колочава Міжгірського району ЗОШ І-ІІІ ст.).
- Музей ткацтва (с. Великі Береги Берегівського району, сільрада).
- Закарпатський художній музей ім. Й. Бокшая (м. Ужгород, пл. Жупанатська, 3).
- Меморіальні будинки-музеї:
 - А. Коцки (м. Ужгород, вул. Виннична, 20), Ф. Манайла (м. Ужгород, вул. Другетів, 72).

Монастирі Закарпаття

На сьогодні у краї діє понад 30 монастирів, найбільш відомі з яких:

- Мукачівський (жіночий православний) (XIV ст.) - м. Мукачево
- Імстичівський (чоловічий, греко-католицький) (1687 р.) – с. Імстичево Іршавського району.
- Угольський (жіночий, православний) (X ст.) – с. Угля Тячівського району.
- Чумалівський (жіночий, православний) (1925 р.) – с. Чумалево Тячівського району.
- Бедевлянський (чоловічий, православний) (1929р.) с. Бедевля Тячівського району.
- Домбокський (жіночий, православний) (1932 р.) с. Домбоки Мукачівського району.
- Малоберезнянський (чоловічий, греко-католицький) (1742 р.) – с. М. Березний В. Березнянського району.
- Драгівський (жіночий, православний) (XIII ст.) – с. Драгово Хустського району.
- Липчанський (жіночий, православний) (1925 р.) – с. Липча Хустського району.
- Ізянський (чоловічий, православний) (1920 р.) – с. Іза Хустського району
- Хустський (чоловічий, православний) (1930р.) – м. Хуст-Городилово.
- Хустський (чоловічий, православний) (XX ст.) – м. Хуст-Колесарово.
- Приборжавський (жіночий, православний) (1933 р.) – с. Приборжавське Іршавського району
- Ужгородський (жіночий, римо-католицький) (1996) – м. Ужгород
- Тишівський (чоловічий, православний) (2000 р.) – с. Тишів Воловецького р

Мал. 15. Умовні топографічні знаки

Автобусні маршрути по Закарпаттю

Одноденні екскурсії

- *Ужгород – Середнє - Мукачево – санаторій „Карпати” – Перечин – Невицьке- Ужгород.*

Екскурсійні об'єкти:

- Ужгородський замок;
- Середнянський замок;
- замок Паланок;
- замок графа Шенборна;
- Невицький замок.

- *Ужгород – Невицький замок – В.Березний – Кострино – Ужоцький перевал – Ужгород.*

Екскурсійні об'єкти:

- Ужгородський замок;
- Невицький замок;
- районний центр – В. Березний;
- місце падіння Княгинянського метеориту;
- залишки оборонної лінії Арпада;
- Костринська церква Покрови Пр. Богородиці;
- Ужоцький перевал.

- *Ужгород – Мукачево – Іршава –Лисичево - Чорний потік – Іршава –Ужгород*

Екскурсійні об'єкти:

- Мукачівський замок „Паланок”;
- вузькоколійна залізниця;
- музей –кузня „Гамора” – водяна кузня;
- музей Партизанської слави (с. Чоний Потік Іршавського району).

- *Ужгород – Мукачево – Хуст – Долина нарцисів – Іза – Обитель святого Пантелеймона” - „Красне Поле” – Ужгород*

Екскурсійні об'єкти:

- Мукачівський замок Паланок;
- Долина нарцисів;
- ферма плямистих оленів;
- виставка робіт з лози в с. Іза Хустського району;
- ферма страусів;
- обитель святого Пантелеймона;
- „Красне поле”.

Дводенні екскурсії

- *Ужгород – Мукачево – Хуст – Солотвино – Рахово –Ужгород*

Екскурсійні об'єкти:

- Мукачівський замок Паланок;
- „Красне поле”;
- Долина нарцисів;
- Алергологічна лікарня;
- Карпатський біосферний заповідник;
- Музей екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах.

- *Ужгород – Мукачево – Свалява – Воловець – Міжгір'я – Синевирська Поляна – Синевирське озеро – Синевир – Колочава – Ужгород.*

Екскурсійні об'єкти:

- Мукачівський замок-Паланок;

- Замок графів Шенборнів;
- Синевирське озеро;
- музей Івана Ольбрахта.

Туристські маршрути по Карпатських хребтах

Одноденні подорожі

- смт Воловець – г. Темнатик – г. Плай – смт. Воловець
протяжність маршруту : 17 км.
- с. Осій – Скали Смерековий камінь – г. Бужора – с. Осій
Протяжність маршруту: 23 км.
- Свт. Воловець – Н. Ворота – с. Біласовиця – г. Пікуй (1408 м) – с. Біласовиця – смт. Воловець.
Протяжність маршруту 36 км (частина маршруту проїжджається автобусом)
- Маршрут: с. Кам'яниця – Невицький замок – Черешнева поляна – г. Анталовецька поляна – скелі Соколиць – с. Тур'я Ремета
Протяжність маршруту: 25 км
- с. Невицьке – хребет Синаторія – м. Перечин
Протяжність: 23 км.

Походи I-го ступеню складності

- м. Ужгород – с. Невицьке – г. Анталовецька Поляна – Світильник – с. Ворочево – урочище Бабаєво – гора Плішка – с. Кам'яниця – м. Ужгород.
Протяжність маршруту: 30 км.
Кількість днів: 3
- смт. Ясіня – г. Близниця – г. Темпа – с. Усть-Чорна – смт. Колочава
Протяжність маршруту: 75 км
Кількість днів: 5.

Похід III-го ступеня складності по Черногірському масиві

- с. Луги – с. Усть Говерла – г. Чорна Гора – оз. Марічейка – г. Дземброня – г. Бребенескул – г. Гутин-Темнатик – г. Ребра – оз. Несамовите – г. Туркул – г. Брескул – г. Говерла – г. Петрос – с. Кваси.
Протяжність маршруту: 75 км. Кількість днів: 5
- Подорож по Полонинському хребту.*
- Маршрут: смт. Великий Березний – с. Руський Мочар – притулок „Яворник” – с. Черногорова – с. Буковцovo – с. Лумшори (турбаза „Полонина”) – г. Полонина Руна (1479 м) – с. Щербовець – г. Пікуй (1408 м) – с. Біласовиця
Сезонність: травень-вересень
Протяжність маршруту: 85 км. Кількість днів: 6

Подорож по полонині Боржава.

- Маршрут: м. Ужгород – водоспад Шипот – г. Великий Верх (1598 м) – г. Гимба (1208 м) – г. Магура Жид (1516 м) – г. Граб – перевал Прислоп – г. Камінна (1127 м.) – г. Менчул (1247 м) – смт. Міжгір'я – озеро Синевир – м. Ужгород.
Сезонність: травень-жовтень
Протяжність маршруту: 53 км. Кількість днів: 5

По Західних Карпатах.

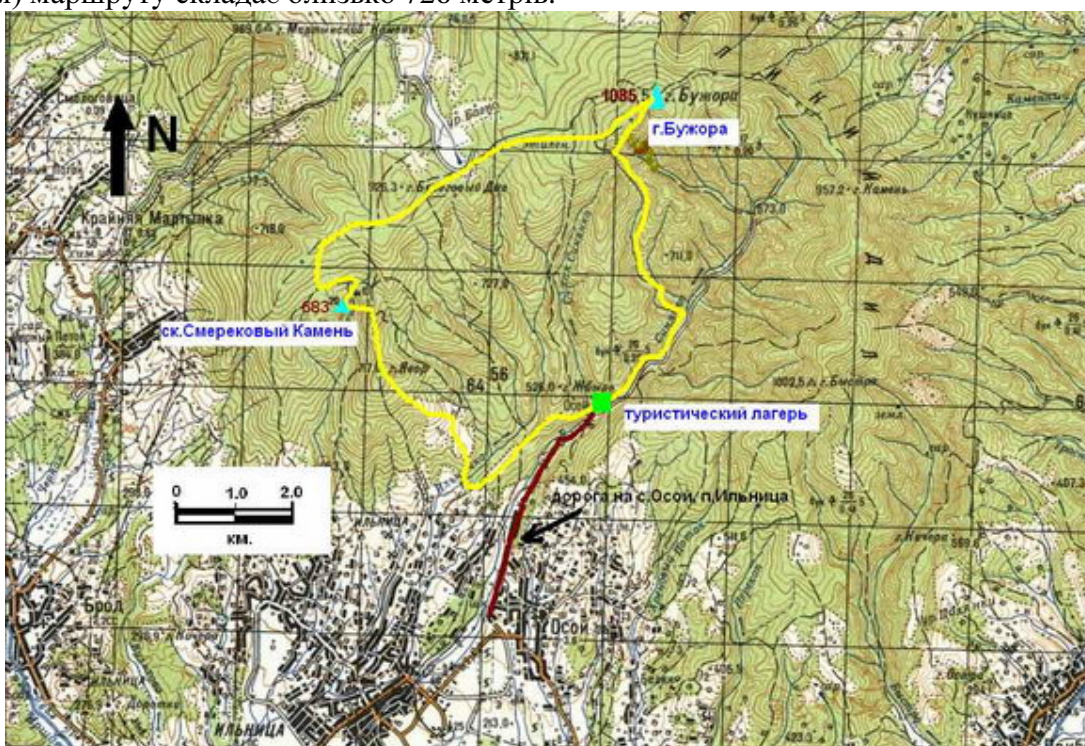
- Маршрут: с. Волосянка – с. Гусний – г. Старостина (1226 м) – г. Великий Верх (1309 м) – г. Скалистий Верх (1284 м) – г. Пікуй (1408 м) – турбаза „Полонина” – Вільшанський Діл (899 м) – с. Вільшанки – хр. Синаторія – г. Анталовецька Поляна (968 м) – с. Кам'яниця – м. Ужгород.
Сезонність: травень-жовтень
Протяжність маршруту: 125 км. Кількість днів: 8

План та схема туристського маршруту для одноденного походу

• с. Осій – Скали Смерековий камінь – г.Бужора – с. Осій

Початок маршруту	Туристичний табір, с.Осій, Іршавський район
Особливості маршруту	маршрут проходить лісовими схилами
Протяжність маршруту	22.1 км
Тривалість маршруту:	10 годин (одноденний)
Висота вершини г. Бужора	1083 метрів над рівнем моря
Рекомендований період року:	весна – осінь
Додаткова інформація:	в районі туристичного табору можливий нічліг

Маршрут кільцевий (реверсивний), одноденний, в більшій частині проходить лісовими схилами. Протяжність його до вершини гори Бужора 16.7 км. Підвищення від початкової точки (355 м) маршруту складає близько 728 метрів.

Ліс в основному буковий, змінюється березовими гаями і ялиновими смугами. Маршрут проходить через унікальні кам'яні утворення, названі “Смерековий Камінь” і “Розколотий Камінь”, які нагадують формою смереки.

Висота гори Бужора – 1083 метри. Гора Бужора розташована в центрі Закарпатської області. Вершина є великою поляною, оточеною за периметром буковим лісом. З схилів вершини починають своє життя безліч маленьких струмочків, зливаючись на низовині в невеликі річечки. Маршрут перетинатимете лісові поляни та луки, вкриті запашними травами та кущами малини і ожини. У цих місцях багато грибів.

Початкова частина маршруту нескладна, не має стрімких підйомів та природних перешкод. До вершини гори ведуть з десяток стежок і лісових доріг. Завершальна частина маршруту, навпаки, проходить стрімкими схилами, уздовж гірських струмків, кам'янистими ущелинами, через лісові завали і буреломи. Східні схили Бужори не часто відвідують туристи. Маршрут починається з табору “Смерековий Камінь”, розташованого на відстані 4 кілометри від села Осій, Іршавського району. Доїхати до с. Осій можна автомобілем, або маршрутним автобусом з м. Іршава.

Дістатися до Іршави, районного центру, можна, скориставшись автодорогами Чоп – Київ (М 06, Е 573, Е 50) у напрямі міст Львів, Київ (північно-східний напрям). Сіло Осій розташовано на південь від м. Іршава, напрямком до села Ільниця. На самому початку с. Осій треба повернути вліво на північ (за 50 м до автобусної зупинки). Далі, 4 км кам'янистою дорогою належить проїхати околиці села, лісисті місця уздовж річки Синянка до дерев'яного моста.

За мостом, на правому березі річечки розташований туристичний табір “Смерековий камінь”. В околицях табору легко знайти зручне місце для розбиття наметів, парковки автомобіля..

Похід починається ґрунтовою дорогою, яка йде на захід від табору вздовж лісистого схилу (курс 238°). Пройшовши трохи більше двох кілометрів до розвилки доріг (не доходячи до високовольтної лінії електропередач) повертаємо праворуч на стежину, точно на північ (21°), яка сходить вниз до струмка. Після подолання струмка виходимо на дорогу, що проходить із заходу на схід. Повертаємо ліворуч, проходимо 50 метрів дорогою та звертаємо вправо на стежину, що йде вгору вгору (352°). Звідси починається затяжний підйом протяжністю близько 2,5 км.

Спочатку стежка петляє через високі зарості папороті, потім перетинає березовий гай та приводить до молодого букового лісу.

У лісі треба рухатися в північно-західному напрямі (курс 301°), через 500 м вздовж невеликого хребта, усяного каменями. Далі рухаючись лісовою дорогою (на північ) перетинаємо березовий гай і виходимо на велику поляну. Ліворуч в кутку знаходиться Розколотий Камінь – перший кам'яне утворення. Пройшовши метрів двісті уздовж межі лісу і поляни повертаємо вліво на захід (260°) і спускаємося стрімкими кам'янистими схилами до виходу на лісову дорогу.

На дорозі повертаємо управо, проходимо метрів 150 в північному напрямі і виходимо до урочища Смерековий Камінь. Тут, уздовж струмка тягнеться гряда висотних кам'яних фігур, утворена мільйони років тому в результаті вулканічної активності Землі. З висоти деяких кам'яних вершин відкривається чудовий вид на долину річки Боржава.

Від Смерекового Каменю стежка йде вгору на північ і закінчується на поляні, з прилаштованими тимчасовими легкими будівлями, призначеними для розташування туристичного кемпінгу. Узявши вліво на захід (курс 245°) входимо в ліс і через декілька метрів виходимо на невелику поляну, яку перетинаємо в північному напрямі. Через 2 км шляху в буковому лісі виходимо на лісову дорогу, що йде на північний-схід. Через 300-400 метрів дорога, перетинаючи ялиновий ліс, виходить на велику поляну, на околиці якої розмістився акуратний дерев'яний будиночок.

Огинаємо дерев'яний будинок, повертаємо вліво і заходимо в ялиновий ліс. Далі, рухаючись в північно-східному напрямі (42°), перетинаємо дві великі луки і через 3.5 км досягаємо широкої просіки, вирубані декілька десятиліть тому для прокладення трубопроводу.

Від початку просіки до вершини гори Бужора близько двох кілометрів. Точно рухаючись стежками та заростями просіки виходимо на найвищу точку г.Бужори, яка відмічена кам'яною гіркою, що складена туристами.

Зворотня частина маршруту коротша за шлях на вершину, проте значно складніша за попередню. Належить йти стрімкими спусками, через завали лісу, кам'яною ущелиною, зарослими лісовими дорогами. Спочатку повертаємося вниз курсом 223°. Проходимо 1.15 км. краєм просіки, потім заходимо в ліс і починаємо спуск азимутом 158°. Через 3 км руху лісом, виходимо на дорогу, повертаємо вправо в південно-західний бік (курс 221°) і спрямовуємося до місця, звідки почався наш похід.

Додаток 4

Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція учнівської молоді „Краса і біль України”

Мета заняття:

- Залучити учнів до туристсько-краєзнавчої, пошукової та дослідницької роботи. Поглибити знання учнів з історії, літератури, природничих дисциплін.
- Виховати в учнів засобами туризму та краєзнавства дбайливе ставлення до природи рідного краю, до духовних надбань всіх націй української держави.
- Виробити в учнів вміння відшукувати, оцінювати та синтезувати отриману інформацію, застосовувати отримані знання та вміння в практичній діяльності.

Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції „Краса і біль України”, що проводить в рамках руху учнівської молоді „Моя земля – земля моїх батьків” і є багато профільною та довготривалою.

Експедиція розрахована на учнів 5-11 класів, з умовою, що послідовність її вивчення та ускладнення її змісту змінюватимуться з різними віковими категоріями учнів.

Пошукова та дослідницька робота проводиться за 4 напрямками: „Мальовнича Україна”, „Скривджена земля,” „Свята спадщина”, „З попелу забуття”.

В процесі виконання завдань експедиції можуть бути використані різні форми діяльності. Серед них – туристсько-краєзнавчі походи, експедиції, екскурсії, профільні табори, благодійні акції, виставки, конференції, інші практичні дії по збереженню загальнонаціональної спадщини, а також заходи по пропаганді роботи на захист природи, пам'яток історії і культури України.

I. ”Мальовнича Україна”

Працюючи за цим напрямком, учнівська молодь знайомиться з природою рідного краю - його рослинним і тваринним світом, кліматом, водоймищами, типовими ландшафтами України. Учасники експедиції вивчають історію природокористування, взаємин людини з навколишнім середовищем через господарство, побут, національні промисли, національні свята, обряди тощо. Юні пошуковці ведуть дослідницьку роботу в національних парках, заповідниках, заказниках, лісництвах, беруть на облік, описують, фотографують мальовничі місця, пам'ятники паркової архітектури та природи своєї місцевості, займаються фенологічними спостереженнями, створюють нові путівники та туристсько-краєзнавчі маршрути по мальовничих місцях.

Методичні поради

Пропонуємо декілька тем (на вибір), які допоможуть вам зорієнтуватися при проведенні пошуково-дослідницької роботи за напрямком експедиції „Мальовнича Україна”.

1. Флористична та ценотична характеристика рослин даного регіону.
2. Рідкісні рослини Закарпаття.
3. Туристськими маршрутами Закарпаття.
4. Заповідні місця Закарпаття.
5. Моє село, моя ти рідна хато.
6. Пишним цвітом цвіте Закарпаття моє.
7. Рослинність в українській народній символіці.
8. Без верби і калини нема.

9. З вишневого саду.

10. Курорти Закарпаття.

Маршрут походу:

Ужгород – Невицьке-Підзамок – г.Анталовецька Поляна – хр.Синаторія – г.Світильник – Перечин – г.Плішка –с.Кам’яниця – Ужгород

Похід I ступеню складності, траса промаркована. Учасники походу зможуть побачити на г. Анталовецька Поляна уламки двох вертольотів, що зіткнулися під час проведення військових навчань у 1983 році; на горі Світильник ростуть гігантські кущі-дерева – результат аномальних явищ, які відбулися на цій ділянці декілька десятків років; неподалік знаходиться таємнича печера, яка (за легендою) має підземний хід до Невицького замку.

Завдання учасникам походу:

1. Підготувати маршрутну стрічку походу, яку б могли використовувати надалі інші учасники походів. Систематично доповнювати існуючі дані про похід новими цікавими фактами, легендами, фотографіями, описами тощо.

2. Дослідити та описати на маршруті водні джерела, нанести їх на маршрутну стрічку.

Виявлення лікарських рослин на маршруті походу:

- перелікуйте всі види рослин, що зустрічаються, з поміткою ступеню їх кількості на даній території – багато, досить багато, розкидано, зрідка, мало, одиноко, дуже мало;

- визначте характер розміщення рослин кожного виду (рівномірно, групами);

- виміряйте приблизно (якщо немає змоги точно) площу, зайняту лікарськими рослинами;

- вкажіть їх життєвість (хороша, задовільна, погана), продуктивність;

- складіть гербарій лікарських рослин. сфотографуйте їх у природному стані;

- вясніть, чи є можливість масової заготівлі лікарських рослин з даної ділянки без порушення природної рівноваги;

- вивчіть строки заготівлі лікарських рослин та застосування їх в народній медицині(при яких захворюваннях, в яких дозах).

Обстеження пам'ятки природи

а) перевірте (підтвердіть) наукову або рекреаційну цінність об'єктів;

б) складіть схеми розміщення пам'ятки на місцевості (покажіть віддаль від видимих орієнтирів, від населеного пункту, галявини, лісу, від роздоріжжя, від берега озера, а також вкажіть місце на природі.

в) опишіть пам'ятку:

- історичні відомості про пам'ятку природи;

- з яких пір відома;

- коли встановлена її природоохоронна цінність;

- характер попереднього використання природного об'єкту (літературні, архівні та інші джерела відомостей про природний об'єкт, що охороняється);

г) опишіть місцевість, що прилягає (рослинний та тваринний світ, водойму, рельєф тощо);

д) сфотографуйте пам'ятку (5-6 фотографій самого об'єкту та місцевості, що прилягає);

е) опишіть діяльність людини в зоні знаходження пам'ятки і її вплив на останню.

Обстеження водного об'єкту

- облікуйте джерела і криниці на маршруті походу;

- визначте і опишіть величину джерела (протяжність, площу, глибину, об'єм води);

- опишіть живлення та режим вод об'єкту (стічний, проточний, безстічний);

- визначте віддаленість від основної дороги (шосейної, залізної), від лісової чи польової стежки, віддаленість від нитки маршруту;

- очистіть джерело, сфотографуйте його, при можливості огородіть його, щоб вода не забруднювалася сухими гілками, листками та іншим сміттям і гнилими залишками;

- зробіть маркування від стежки чи іншої дороги до джерела, щоб під час походу чи екскурсії могли ним користуватися подорожуючі.

Література:

1. Жадан В.І. Як вивчати свій край. Київ. Радянська школа.1981 рік.

2. Голубець М.А. Українські Карпати. Природа. Київ. „Наукова думка”, 1988 рік.
3. Схеми-карти. Закарпатські маршрути. По лісистих Карпатах. По Бескидах. По Карпатах.
4. Комендар В.І. Зелені перлини Карпат. В-во Карпати, 1985 рік.
5. Курилова В., Сармеев Б. Справочник для начинающего туриста. Одеса, „Маяк”, 1900 год.

П. Скривджена земля

Скривджена земля – біль України. Зруйновані храми, розорені „вимираючі” села, забруднені ріки, ставки і озера. понівечені кар’єрами угіддя, вирубані та спалені ліси, людська байдужість...

Беручи участь у виконанні завдань цього напрямку, учасники експедиції виявляють випадки брутального ставлення до рідної землі направляють свою роботу на повернення до життя всього природного та культурного надбання рідного краю, беруть участь у відновленні пам’яток архітектури, очищенні та благоустрої занедбаних джерел, струмків, малих річок, лісів; проводять роботу по висадженню дерев, полезахисних смуг; рекультивациі використаних земель, можливому відновленню окремих видів флори і фауни, відтворюють типове українське озеленення; створюють екологічні карти свого села, міста, району.

Методичні поради

В процесі роботи над завданнями цього напрямку доцільно провести зустрічі з працівниками Товариства охорони природи, Товариством охорони пам’яток історії і культури, які кваліфіковано розповідять про екологічну ситуацію на Закарпатті та заходи, що проводяться по охороні природи та пам’яток історії та культури.

Орієнтовні теми для проведення пошуково-дослідницької роботи школярів:

1. Екологічні проблеми річки Хустець (Боржави, Латориці тощо).
2. Ріки мого дитинства.
3. Охорона археологічних пам’яток (пам’яток архітектури, природи тощо).
4. Вивчення рівня забрудненості атмосфери та гідросфери.
5. Вплив антропогенних навантажень на рекреаційні ресурси села, (міста, району).
6. Збережемо для потомків.
7. Як живеш річко Уж (Тисо, Теремле)?
8. З думкою про завтра – з поглядом у минуле.
9. І природа повернеться до нас лицем.
10. Еколого-санітарний стан річки тиси та її прибережної смуги.

Краєзнавчі завдання:

- нанести на карту-схему забруднені місця річок Ужа, Тиси, Латориці, Боржави, Тересви та інших і передати інформацію у відповідні інстанції;

- під час походів, екскурсій взяти посильну участь в очищенні водних джерел, річок, лісу тощо;

- записати легенди, казки, пісні про цілющі властивості рослин, води, повітря, природи в цілому.

Опис археологічної пам’ятки

- адреса господарства, на чиїх землях розміщена пам’ятка (колгоспу, радгоспу, лісництва тощо);

- напрям від пам’ятки до найближчого постійного орієнтиру, відстань до нього (це може бути населений пункт, топографічний репер, кілометровий стовп шосейної або залізної дороги, міст через річку тощо). Напрямок від пам’ятки дати з показником азимуту, визначеного компасом;

- розміри пам’ятки, кордони культурного шару і знахідок на залишках поселення;

- до кожної знахідки, виявленої без розкопок, при візуальному огляді пам’ятки складається паспорт з докладним описом місця знахідки;

- при описі могильників вказують їх висоту та число;

- стан пам’ятки (вказати, чи розорується він в даний час, забудовується чи руйнується, інші фактори).

До опису пам’ятки додаються схеми, замальовки, обмірні креслення. Вказується, ким складено опис, його адреса, автори малюнків, креслень, дата складання опису.

Обстеження річки чи озера

- встановіть контроль за скиданням в річку чи озеро забруднених вод промисловими і сільськогосподарськими підприємствами або побутовими стоками;
- нанесіть на карту всі струмочки і стоки, що впадають в річку (озеро) на досліджуваній ділянці;
- запишіть назву підприємств, що забруднюють водойму, їх адресу;
- проведіть спостереження за:

*швидкістю води

*витратою води

* зміною рівня води за сезонами року

- співставте результати цих спостережень за роками, а також співвідношення їх з коливанням місцевого клімату, з господарською діяльністю людини;
- складіть графік добового, місячного, річного режиму річки;

При виявленні тенденції річки чи озера до обміління чи забруднення стічними водами, повідомте про це гідрометеорологічну службу району або місцеве відділення товариства охорони природи.

Література

1. Комендар В.І „Рідкісні рослини Карпат - під охорону”. Ужгород, 1986 рік.
2. Азбука туриста-еколога. Москва, 1991 г.
3. Книга рекордів України. Природа навколо нас. Тернопіль. 2002 рік.
4. Собко В.Г. „Стежинами червоної книги”, Київ, „Урожай”, 1993 рік.
5. Українські Карпати. Природа. Київ. „Наукова думка”, 1988 рік.
6. Штюрмер Ю.А. Охрана природы и туризм. Москва, „Физкультура и спорт.”

Ш. Свята спадщина

Цей напрямок допоможе юним громадянам незалежної України вивчати кожен сторінку історії народу, збирати спогади, розшукувати незнайомі документи, що ілюструють минуле своєї Батьківщини, досліджувати творчий доробок та життєвий шлях майстрів літератури і мистецтва, вчених, громадських діячів, їх внесок у національну та загальнолюдську спадщину; збирати фольклор, вироби декоративно-прикладного мистецтва села, містечка, краю як зразки самобутньої творчості земляків; повертати до життя народні свята, традиції; займатися розробкою та описом тематичних маршрутів.

Разом з батьками юні краєзнавці можуть прослідкувати долю своєї родини в долі України, скласти сімейні родоводи, записати і зберегти родинні оповіді і реліквії .

Пошукова та дослідницька робота за цим напрямком експедиції надасть можливість учням відчувати причетність до культури й історії України, сприятиме родинній та національній згоді, згоді поколінь, вшануванню ветеранів війни і праці, відродженню духовності у всіх її проявах.

Методичні поради.

Вибравши завдання цього напрямку, слід організувати зустрічі з письменниками та художниками краю, які ознайомлять учнів із своїми творами, розкажуть про розвиток літератури та мистецтва на Закарпатті.

Рекомендуємо декілька тем для пошуково-дослідницької роботи:

1. Творчий шлях відомих письменників, художників Закарпаття.
2. Традиційне гуцульське (лемківське, бойківське) житло на Закарпатті.
3. Співай Свалявцино (Ужгородщино, Рахівщино), співай.
4. Шлюбна обрядовість на Закарпатті.
5. Закарпатські народні пісні. Пісня – душа народу.
6. Історія моєї школи.
7. Мій родовід.
8. Народ скаже, як зав’яже.
9. Рушники ви мої, рушники.

10. Закарпатська кухня.

11. Його величність – Вчитель.

Завдання за напрямком:

- записати за спогадами бабусь, дідусів пісні їх дитинства, молодості;
- скласти генеалогічне дерево своєї родини;
- описати проходження певного обряду у своєму селі (місті);
- скласти картотеку поетів, письменників, художників, композиторів, які живуть у вашому селі (місті, районі). Організувати зустрічі з ними;

- продовжити написання літопису своєї школи.

Ознайомлення з усною народною творчістю

- Зібрати фольклорні матеріали тої чи іншої місцевості (казки, легенди, перекази, биліни тощо).

- Записати кращі зразки народної творчості.

- Виявити старожилів, які пам'ятають народні думи, звичаї, обряди, приказки та прислів'я (характерні для даного району), пов'язані з прогнозуванням погоди, змінами в природі, поведінкою людей тощо. При цьому необхідно записати прізвище, ім'я, по-батькові та адресу розповідача.

- Виявити ділянки лікарських рослин, зібрати легенди та казки про їх цілющі властивості, рецепти народної медицини.

- Вивчити народну кулінарію, особливості приготування їжі, місцеві назви страв.

- Вивчити обряди, звичаї, традиції різних національностей, що проживають на території даного краю.

Збір матеріалів про народне мистецтво.

Вибрати для вивчення певний художній промисел, попередньо ознайомитися з його історією. Збирати матеріали за наступною програмою:

- сфотографувати вироби, вказати їх назву, призначення, ім'я майстра, який їх виготовив;
- зробити портрет майстра і його фотографію, що показують його за роботою, скласти його коротку біографію;

- описати всі види виробів і сам виробничий процес, інструмент та обладнання, термінологію;

- описати дані про сучасну організацію промислу (скільки людей працює, куди відправляють продукцію, де і як навчаються майстри сучасного промислу);

- розпитати місцеве населення про історію промислу, його економічні зв'язки в минулому, соціальну диференціацію промислу, систему навчання, умови праці;

- зібрати вироби народно-прикладного мистецтва і створити відповідні куточки в шкільних краєзнавчих музеях.

Збір фольклору

- вияснити, які пісні співають люди різних поколінь (похилі, молоді, діти);
- записати пісні, коломийки, казки, легенди, прислів'я (бажано на касету);
- виявити кращих казкарів, піснярів, дізнатися про їх репертуар. Записати їх біографії, вказати у кого вчилися майстерності співати, розповідати, від кого почули старовинні пісні та казки, сфотографувати їх у процесі виконання

Література

1. Балагурі Є.А., Тиводар М.П. Історія Ужгорода. Ужгород. 2002 рік.
2. Гомонай В.В., Росул В.В. Культурно-освітні діячі Закарпаття. Ужгород, 1996 рік.
3. Гранчак І.М. Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993 рік.
4. Макаруч С.А. Етнографія України. Львів, в-во „Світ,” 1994 р.
5. Чорі Ю.С. Звичаї рідного села (обрядово-звичаєві традиції Закарпаття), Ужгород, 1993 рік.
6. Чорі Ю.С. Прикмети і повір'я отчого подвір'я. Ужгород. 1994 р.
7. Шандор Ф., Данилюк Д. Обличчя Закарпаття. Ужгород. 2002 рік.

IV. З попелу забуття.

Головними завданнями юних туристів-краєзнавців, що працюють за напрямком „З попелу забуття”, повинно стати дослідження та висвітлення нерозкритих сторінок, пов’язаних з прагненням народу України до волі та незалежності, вивчення трагедії голодомору та сталінських репресій в своєму краї, встановлення забутих чи прихованих фактів історії Великої Вітчизняної війни та національно-визвольного руху в Україні; винайдення несправедливо забутої художньої спадщини; створення книг пам’яті свого села, міста, району.

Методичні поради.

В процесі виконання завдань цього напрямку експедиції пошукова робота має повернути народу втрачені імена славних синів і дочок України, сприяти встановленню історичної справедливості. Обов’язковою акцією в цьому напрямку є акція „милосердя”, зустрічі з ветеранами війни, записи їх спогадів. Зустрічі з воїнами-афганцями.

Орієнтовні теми для пошукової роботи:

1. Це потрібно не мертвим, це потрібно живим.
2. Гіркі і незабутні спогади.
3. Ми перед павшими в боргу.
4. Війна очима підлітків.
5. Збережемо пам’ять про подвиг.
6. Ніхто не забутий, ніщо не забуто.
7. Вони наближали перемогу.
8. Через роки пам’ять проростає.
9. Пам’яті павших будьте достойні.
10. Ордени і медалі в моїй родині.

Завдання за напрямком

- Дослідити історію пам’ятників, присвячених Великій Вітчизняній війні, що встановлені у місті чи мікрорайоні.

- Записати спогади старожилів у роки окупації. Всі спогади обов’язково повинні бути підписані розповідачем.

- Організувати зустрічі з дітьми, які в роки війни були підлітками, в’язнями німецьких таборів, дітьми учасників бойових дій. Записати їх розповіді. Оформити альбом „Війна очима підлітків”.

- Оформити стенд чи альбом, присвячений воїнам-афганцям – вашим землякам. Взяти під захист кожну могилу, кожний пам’ятник.

Обстеження пам’ятника та пам’ятних місць, пов’язаних з Великою Вітчизняною війною.

- Визначити місце знаходження пам’ятника. Зробити його опис, зарисовки, фотографії;

- вивчити історію пам’ятників села, міста, району;

- записати спогади місцевих мешканців, старожилів, учасників або очевидців пам’ятних подій;

- в якій літературі, творах живопису відображені події, які увіковічені в пам’ятках, пам’ятних місцях краю, району;

- в’яснити, як використовується пам’ятка в теперішній час;

- зібрати цікаві документи, факти із життя, фотографії, особисті речі. листи, щоденники, які розповідають про події, увіковічені в пам’ятниках.

Література

1. Краєзнавча акція „Збережемо пам’ять про подвиг”, присвячена 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні.
2. Жуковський В. Слави не шукали. В-во „Україна”, 2000 рік.
3. Минуле згадують бійці. Черкаси, 1998 рік
4. Полянський А.П. Село милосердя. В-во „Україна”, 2000 рік.
5. Радченко А.А. Артиллеристов в бой звала Отчизна. В-во „Україна”, 2000 рік.
6. Рокоссовский Р.К. В боях за освобождение Украины. В-во „Україна”, 2000 рік.
7. Спогади-заповіти ветеранів. В-во „Україна”, 2000 рік.

Особисте спорядження туриста

1. Рюкзак з вшитим дном і широкими лямками.
2. Спальний мішок-ковдра з застібкою-блискавкою по периметру.
3. Черевики туристичні з міцними шнурками і войлочними вставками.
4. Кеди або кросівки.
5. Мішечок для взуття.
6. Шкарпетки бавовняні бавовняні (2 пари).
7. Шкарпетки шерстяні (2-3 пари).
8. Спідня білизна (2-3 пари),
9. Запасні шнурки.
10. Шорти, купальний костюм
11. Спортивний костюм.
12. Штани (1-2 пари).
13. Шерстяний светр (1-2 штуки).
14. Куртка з капюшоном.
15. Костюм штормовий.
16. Головний убір.
17. Дощовий плащ.
18. Туалетний набір (рушник, мило, зубна паста, зубна щітка, гребінець, дзеркальце, туалетний папір).
19. Носові хустинки (2-3 шт.).
20. Посуд (миска, кружка, ложка, ніж).
21. Мішечок для посуду.
22. Записна книжка, ручка, олівець.
23. Фляга для питної води.
24. Особиста аптечка.
25. Сірники.

Групове спорядження для туристичного походу

1. Намети (2-4 шт.).
2. Тенти поліетиленові (2-4 шт.).
3. Саперна лопатка.
4. Рукавиці робочі (2 пари).
5. Сокира (1-2 шт.).
6. Сокира туристична (3-5 шт.).
7. Сірники в упаковці, що не промокає.
8. Відра плоскі з покриттями (2-3 шт.).
9. Килимки (3 шт.).
10. Сковорідка з ручкою (2 шт.).
11. Ножі: кухонні (2шт.) і консервні (2 шт.).
12. Мішечки для продуктів.
13. Трос для вогнища.
14. Гачки для вогнища.
15. Свічки (5 шт.).
16. Сухий спирт (1-2 пачки).
17. Ремонтний набір.
18. Групова аптечка,
19. Ліхтарі з запасними батарейками.
20. Компаси (3 шт.).
21. Документи.
22. Картографічні матеріали (2 компл.).
23. Фото- і відеоапаратура.

Сценарій туристичного конкурсу «МИ-ТУРИСТИ!»

Конкурсна програма може проводитися на майданчику, в природних умовах, коли працюють шкільні - туристичні табори відпочинку, під час привалів в походах, а також і в залі школи.

1-й Ведучий: Літня пора — період зміцнення здоров'я, сили, виховання мужності, спритності. Це - пора фізичного загартування, духовного збагачення, випробовування своїх сил в праці, поході, це період активного фізичного відпочинку, це час яскравих вражень, самодіяльності, творчості, активного пізнання природи, друзів, себе !

2-й Ведучий: Літня пора — це пора захоплюючих туристських походів, під час яких юні туристи отримують навички підготовки до змагань, навчаються орієнтуватись на місцевості, користуються топографічною картою, навчаються долати справжні природні перешкоди на шляху, виробляють вміння вибирати місце для привалу, ставити намети, розпалювати вогнище, готувати їжу, вміти надавати першу допомогу потерпілим, вивчати ландшафт місцевості, збирати краєзнавчий матеріал, писати щоденники, а головне, вчаться гарно проводити привали, вечори відпочинку. Ось і наша конкурсна програма — один з видів відпочинку туристів у природних умовах.

У конкурсі беруть участь 2 команди в складі від 8 до 12 школярів. Конкурс судить журі в складі 5 осіб. Кожен конкурс оцінюється за певною системою балів. Після кожного конкурсу журі оцінює і виставляє бали.

Ведучі: то ж пропонуємо вашій увазі конкурсну розважальну, туристичну програму "Ми — туристи!"

1-й конкурс «ВІЗИТКА» (8 балів)

2-й Ведучий: За 5хв. потрібно представити свою команду, придумати її назву, девіз, пісню, щоб все відповідало тематиці конкурсу.

1-й Ведучий: "Кращий відпочинок влітку — туризм" — скаже учасник туристських походів. І з ним важко сперечатись.

2-й Ведучий: Ось стежина, яка губиться в зарослях кущів, ось маленьке джерельце, що звучить як музика — все рідне, близьке, твоє. Привал закінчується, всі встали, похід продовжується, прекрасно! Але, якби тільки трішечки був легший рюкзак, або трішки коротша відстань... та всі ідуть, ідуть і тобі не хочеться показати, що ти стомився, що тобі важко, незвично... І ти також ідеш, Ідеш, ідеш... Знайома картина? А все —таки, як зробити, щоб у поході було легше, щоб рюкзак не був таким важким, що потрібно в нього покласти?

2-й конкурс «ЗБЕРИ РЮКЗАК» (5 балів)

(на лаві, столику лежать різноманітні речі, продукти, взуття, одяг, посуд, інструменти і т.п. З кожної команди по 1 учасник}' підходять і складають в рюкзак те, що вони вважають необхідним в поході, потім пояснюють, чому ці речі вони беруть з собою в похід). Виграє та команда, яка візьме найнеобхідніші речі з собою в похід, і рюкзак в неї буде легшим.

2-й Ведучий: 3-й конкурс «ТУРИСТСЬКА КМІТЛИВІСТЬ» (10 балів)

Усім відомо, що туристи повинні мати швидку реакцію, меткий розум. Цей конкурс "Туристська кмітливість" покаже нам, чи наші юні туристи такі ерудовані. Кожній команді дасться по 13 запитань. Відповіді давати зразу ж, без обдумування. Якщо не мають варіанту відповіді, кажуть "далі". Журі визначає, яка команда дала більше відповідей на запитання і затратила на це найменше часу, тій команді дається максимальна кількість балів.

Запитання команді І:

1. Документ, на якому схематично визначені маршрути до контрольних пунктів — (карта)
2. Супутник туристів в поході — (компас)
3. Природній витік води із землі — (джерело)
4. Романтичне вечірнє місце збору туристів — (біля вогнища)
5. Місце попадання цілі — (мішень)
6. Інструмент, найнеобхідніший в поході — (сокира)
7. Пункт випуску команд на змагання — (старт)

8. Фіксування цікавих пам'ятних моментів — (фотознімок)
9. Одна із головних якостей в туриста — (спостереження)
10. Категорія людей, які оцінюють змагання — (судді)
11. Природний спосіб орієнтування на місцевості — (сонце)
12. Кращий відпочинок влітку — (туризм)
13. Паука, що вивчає рідний край — (краєзнавство).

Запитання команді II:

1. Основний похідний документ туриста — (маршрутка)
2. Місце забору води — (криниця)
3. Місце в таборі для оголошень — (вітрина)
4. Кінцевий пункт закінчення змагань - (фініш)
5. Відстань від старту до фінішу — (дистанція)
6. Похідне житло туриста — (намет)
7. Заплечовий мішок туриста — (рюкзак)
8. Засіб орієнтування на місцевості — (компас)
9. Один з видів туризму — (похід)
10. Прилад для визначення часу на дистанції - (секундомір)
11. Найулюбленіше слово в поході — (привал)
12. Технічний страховий засіб — (карабін)
13. В'язальна страхова мотузка (прусик)

1-й Ведучий: 4-й конкурс: «ВИДИ ЗМАГАНЬ» (5 балів)

Крім походів юні туристи проводять різноманітні змагання. Командам назвати всі види туризму, які вони знають, записати на папері. Записи подають журі, а самі розповідають все, що знають про види туризму.

2-й Ведучий: 5-й конкурс «УМОВНІ ЗНАКИ» (10 балів)

Всім відомо, що юні туристи мають свої умовні знаки, за якими орієнтуються в походах, таборах.

Перед вами на двох - таблицях розміщені умовні знаки. Кожна команда вибирає собі таблицю і пояснює значення цих знаків.

1-й Ведучий: 6-й конкурс «ВИЗНАЧАЛЬНИЙ» (5 балів)

Кожній команді дається завдання визначити на око:

1. Окружність стовбура даного дерева;
2. Висоту даного дерева;
3. Вагу каменя;
4. Відстань між двома предметами;
5. Назвати кількість горіхів або каштанів у торбинці.

Команді, відповідь якої буде найближча до справжньої, за кожне запитання дається 1 бал.

2-й Ведучий: 7-й конкурс «БУКЕТ КВІТІВ» (8 балів)

Відомо, що влітку в лісі, в полі, на лугах цвіте багато квітів, які милують наше око своїм різнобарв'ям. Майже всі квіти мають лікувальні властивості, знання яких дуже потрібні в житті людей, а особливо в походах... Завдання командам: зібрати букет квітів, визначити їх назви і пояснити лікувальні властивості, розповісти легенди про квіти. Журі найвищим бачком оцінює цікаві, повні відповіді.

1-й Ведучий: 8-й конкурс «ПОВНИЙ КОШИК» (8 балів)

Під час прогулянок, походів, екскурсій до лісу дітям важко уникнути спокуси назбирати грибів, ягід, яких так багато навколо. Деякі діти за звичкою, не замислюючись, можуть зірвати будь — яку ягоду і зразу ж в рот, назбирати грибів і без консультації дорослих зварити з них суп. Все це може закінчитись отруєнням, тому що багато ягід, грибів є, непридатними до їжі... Тому інструктори, вихователі завжди проводять бесіди, інструктажі, дають поради, роз'яснюють, які ягоди, гриби можна збирати, а які — ні. Зараз ми переконаємося, як ви засвоїли інструктажі, поради... Настоянках лежать зібрані гриби, ягоди і два кошики. Завдання командам: підійти до столиків і наповнити свої кошики грибами і ягодами. Пояснити, чому саме ці ягоди і гриби ви берете в свій кошик. Добре було б, якби ви знали і назви грибів і ягід.

2-й Ведучий: 9-й конкурс «ВУЗЛИ І ВОГНИЩА» (5 балів)

На стендах для кожної команди заготовлені мотузки, дрова і завдання на папері. Кожна команда поділяється на дві частини. Одна частина зав'язує вузли, визначає назву вузла, його призначення, а друга частина розкладає вогнища за видами і запалює кожне вогнище одним сірником. На підготовку цього конкурсу дається 5 хвилин.

Журі визначає, яка команда зав'язала більше вузлів, розкладе і запалить більше вогнищ, тій команді дається максимальна кількість балів.

Журі оцінює останній конкурс. Підбиває підсумок усіх конкурсів, нагороджує переможців, висловлює свою думку, свої побажання командам.

Ведучі: Ось і закінчилася наша цікава конкурсна програма "Ми туристи". Багато цікавого сьогодні ми дізналися і вже готові до нового походу. То ж, юні туристи, збирайтеся в дорогу!

А дорога шляхами рідного краю принесе вам багато нового і цікавого, розширить ваш кругозір про життя людей, про рослинний і тваринний світ, історичне минуле краю, дасть нам душевну рівновагу і радість.

Додаток 6

Орієнтовний план роботи гуртка «Юні туристи-краєзнавці»

№ п/п	Тема заняття	Дата проведення	Виконавці
1.	Настановчі збори членів гуртка. Вибори активу, старости гуртка. Погодження з гуртківцями плану роботи гуртка	вересень	Керівник гуртка
2.	Туристські традиції (історія і культура туризму)	вересень	Керівник гуртка
3.	Найвизначніші туристсько-краєзнавчі об'єкти рідного краю. Пам'ятки історії, культури і природи	жовтень	Керівник, гуртківці
4.	Розвиток рекреації рідного краю.	листопад	Керівник, гуртківці
5.	Відомі особистості нашого краю (організація краєзнавчого вечора)	грудень	Керівник, гуртківці
6.	Підготовка і проведення з учнями старших класів краєзнавчого брейн-рингу	січень	Керівник, гуртківці
7.	Підготовка до одноденного туристичного походу, придбання туристичного спорядження і обладнання	березень	Керівник, гуртківці
8.	Орієнтування на місцевості за компасом і топографічною картою	квітень	Керівник, гуртківці
9.	Розробка маршруту одноденного походу. Виділення найважливіших об'єктів маршруту	квітень	Керівник

Рекомендована література

Базова

1. Костриця М., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо – туристична робота: Навч. посібник, - К.: Вища школа 1995.-223 с.: іл.
2. Костриця М.Ю., Дубовис М.С. Туристський похід вихідного дня.— К.: Здоров'я, 1989.
3. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.
4. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. – К., 2003.
5. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. Посібник. / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. – 2-ге вид., випрл. – К.: знання, 2008. – 575 с.
6. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. Навч. посібник з грифом МОН України. Ужгород: Вид.»Карпати», 209.-340 с., іл.

Допоміжна

7. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України. К., 2002.
8. Болгов В. Закарпаття. Хто є хто. „Поліграф книга”, м. Київ, 2004 р.
9. Глюдзик Г.Б. Географія рідного краю. Ужгород: вид. центр ЗППО, 2006 р. -70 с., іл.
10. Демідієнко О.Я., Іонова О.М., Кузнєцова В.І. Основи краєзнавства. – К., 2001.
11. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 № 896;
12. Дідух Я. П., Єрмоленко В. М., Крижанівський О. Т. та ін. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники». – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 88 с.
13. Жадан В.І, Мічурін Б.В, Федченко Ю.І. Як вивчати свій край. – К: Радянська школа, 1981.
14. Журило А.М. Матеріали до занять гуртка “Пішохідний туризм”. – Черкаська районна станція юних техніків. 2008.
15. Закон України “Про туризм” від 15.09.1995 р. №325/95 ВР
16. Зачаровані Карпати. Заповідники та національні природні парки Закарпаття. Кол. авторів (під ред. Гамора Ф.Д.). Ужгород: Карпати 2008.-320 с. іл.
17. Кривопустов С.М, Скриль І.А. Методичні поради організатора змагань юних туристів – краєзнавців з екологічного та географічного краєзнавства. – Харків: облСЮТур, 2003;
18. Національна програма “Діти України”. Указ Президента України від 18.01.1996 № 63/96;
19. Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді (За заг. ред. Штангея Ю.В., - К., ІЗМН, 1996. 368 с.)
20. Павлик В.Й. Покличте нас у турпохід.— К.: Здоров'я, 1991.
21. Пересадько В.А, Борисенко Л.Я. Шкільний словник-довідник з картографії й топографії. – Харків: Видав. гр. “Основа”, 2004. – (Бібліотека журналу “Географія”).
22. Положення про рух учнівської молоді за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу “Моя земля – земля моїх батьків”. – Інф. збірник МНО УРСР.– 1991.– № 4.
23. Положення про Всеукраїнську туристсько-краєзнавчу експедицію “Краса і біль України”. – Інф. збірник МНО УРСР.– 1993.– № 14.
24. Правила проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю України. Наказ Міносвіти України № 96 від 06.04.1999 р.
25. Програма для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів (кол. укладачів; за ред. Омельченка. Д.Г., – К., ІЗМН, 1996. 124 с.).
26. Програма курсу "Основи туризму і краєзнавства" // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2002. - № 35. – С. 10-13.
27. Рекомендації щодо складання звіту про туристсько-краєзнавчу подорож з активними способами пересування для груп учнівської молоді.
28. Редіна В. Краєзнавча пошукова діяльність учнів у позашкільному закладі. – Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1. – С. 34-35.
29. М. Й. Рутинський. Замковий туризм в Україні, стор. 56—100
30. Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” від 23 січня 2003 року № 35/2001. – Урядовий кур’єр. – 2001.–31 січня

31. Шандор Ф.Ф., Ньорба В. Подорож Закарпатським краєм. Львів: ПП.»Колір ПРО Сервіс». 2007.-95 с

Інформаційні ресурси

32. Мандруємо Україною www.ukrmandry.com.ua

33. Наш край www.nashkray.kiev.ua

34. <http://www.tyusm.com>

35. <http://www.karpaty.lviv.ua>

36. <http://www.tourism.dn.ua>

37. <http://www/forestpark.com.ua>

